

ΤΖΑΙΗΣΟΝ ΞΕΝΑΚΗΣ

Χίππες
και
Κυνικοί

Α Π Ο Π Ε Ι Ρ Α

Ο ΤΖΑΙΗΣΟΝ ΞΕΝΑΚΗΣ γεννήθηκε το 1924 στη Βράιλα της Ρουμανίας και πέθανε το 1977 στην Αθήνα, παίροντας μία μεγάλη δόση βαρβιτουρικών. Αδελφός του αρχιτέκτονα και συνθέτη Ιάννη Ξενάκη και του αρχιτέκτονα και ζωγράφου Κοσμά Ξενάκη, σπούδασε αρχικά στην ΑΣΟΕΕ στην Αθήνα και κατόπιν φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ στις Η.Π.Α.

Δίδαξε σε διάφορα πανεπιστήμια στις Η.Π.Α. και τον Καναδά, δημοσίευσε πλήθος μελέτες και έλαβε μέρος σε πολλά φιλοσοφικά συνέδρια.

Το 1972 επέστρεψε στην Ελλάδα και δίδαξε φιλοσοφία στο Κολλέγιο Deree.

Εκτός από τους *Χίπληδες και Κυνικούς* βιβλίο στο οποίο έχουν συγκεντρωθεί από τον ίδιο οκτώ μελέτες και άρθρα του, έχει γράψει και το βιβλίο *Επίκτητος – Ζωή και Στωικισμός*.

ΤΖΑΙΗΣΟΝ ΞΕΝΑΚΗΣ

**Χίππυδες
Κυνικοί**

οκτώ μελέτες και άρθρα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ

ΕΚΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΑΠΟΠΕΙΡΑ
ΑΘΗΝΑ • 1998

ΧΙΠΠΗΔΕΣ ΚΑΙ ΚΥΝΙΚΟΙ

© 1990 Εκδόσεις Απόπειρα / Λεωνίδας Χριστάκης
Μεταφράσεις: Μάγδα Χαλικιά,, Ξένια Κιουσοπούλου,
Βίκη Παπαδάκη, Κρίστη Στασινοπούλου, Ιντα Ταμπάχ και
Τζαίησον Ξενάκης («Αφηρημένη Αγάπη. Αφηρημένο Άτομο. Drop out»)
Επιμέλεια: Διονύσιος Αργυρίου
Σύνθεση εξωφύλλου: Πάνος Κασιάρης
Φωτοστοιχειοθεσία, φιλμ: Graph Line ☎ 724 75 64
Φιλμ εξωφύλλου: Μυρική ☎ 381 23 73
Εκτύπωση: Artypos ☎ 213 55 33
Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος – Π. Ροδόπουλος Ο.Ε. ☎ 347 71 08

ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ: ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1976

«Ελεύθερη Βιβλιοθήκη Panderma»

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ: ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1977

Εκδόσεις Panderma

ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ (ανατύπωση): ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1979

«Ε.Μ.Α.Ε.»

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ (επανυξημένη): ΙΟΥΛΙΟΣ 1983

University Studio Press

ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ (σε νέα επιμέλεια): ΙΟΥΝΙΟΣ 1991

Απόπειρα

ΕΚΤΗ ΕΚΔΟΣΗ (ανατύπωση): ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1998

ISBN 960-7034-33-3

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΠΟΠΕΙΡΑ: Ναυαρίνου 18-20, 10680 Αθήνα

ΤΗΛ. 64505 19, FAX 363 03 76

Aropeira Publications, 18-20, Navarinou St, 10680 Athens, Greece

Printed in Greece

1998

Είναι, ίσως, από τα μοναδικά φαινόμενα, στα ελληνικά εκδοτικά χρονικά, το να κυκλοφορεί από το 1976, σε έκτη έκδοση, ένα βιβλίο με τόσο εξειδικευμένα κείμενα, και, διά μέσου εποχών, που συνέβησαν τόσες ιδεολογικές και κοινωνικές μεταλλάξεις και αμφισβητήσεις.

Τα κείμενά του—δηλαδή οι διαλέξεις του Τζαίησον Ξενάκη—που μερικές χρονολογούνται από το 1962, και πρωτοδημοσιεύτηκαν στην Ελλάδα το 1976, εξακολουθούν να συναρπάζουν όσους νέους τα ανακαλύπτουν! Μεταχειρίζομαι την έννοια «ανακάλυψη», αφού για το βιβλίο *Χίπηδες και Κυνικοί* δεν έγινε, στα είκοσι δύο χρόνια από την πρώτη του έκδοση, καμία διαφημιστική καταχώριση ή καμπάνια και καμία ουσιαστική παρουσία ή κριτική, από τα υπάρχοντα γνωστά «μέσα» ενημέρωσης.

Είναι η έκτη έκδοση, αυτό το γεγονός θα μπορούσε ανεπιφύλακτα να χαρακτηριστεί: «εκδοτική επιτυχία»!

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Είναι αρκετά δύσκολο για κάποιον που γνώρισε από πολύ κοντά τον Τζαίησον Ξενάκη να τοποθετήσει στα βιβλία του μερικά λόγια και απόψεις, τόσο για τα γραφτά του όσο και για τον ίδιο, παρ' όλο που έχουν περάσει δεκατέσσερα χρόνια από την αυτοκτονία του.

Η τοποθέτηση αυτή κρίνεται σήμερα περισσότερο από άλλη φορά απαραίτητη όταν η ανά χειράς σας έκδοση είναι η πέμπτη, κι όταν οι περισσότερες από τις προηγούμενες είχαν, ως ένα σημείο, ανεξέλεγκτο αριθμό ανατυπώσεων και αντιτύπων.

Αυτά τα κείμενα του βιβλίου, που έχει, και είχε από την πρώτη έκδοση, τον τίτλο *Χίπηδες και Κυνικοί*, δημιούργησαν μία ενότητα που αποτελείται από άρθρα και διαλέξεις που έγραψε και εκφώνησε ο Τζαίησον Ξενάκης, σε διάφορες χώρες του κόσμου, σε πανεπιστήμια και σε παγκόσμια συνέδρια φιλοσοφίας. Δεν υπήρχε πρόθεση και σκέψη από μέρους του Τζαίησον, απ' όσο γνωρίζω, να τα συγκεντρώσει και να τα εκδώσει σε βιβλίο. Η αφορμή έγινε όταν η τότε μαθήτριά στο αμερικανικό Κολλέγιο Degee και φίλη του, Κρίστη Στασινοπούλου, του έδωσε, το 1976, τεύχη του περιοδικού *Pandermana* που ήταν στην παρακμή του, αλλά παρ' όλα αυτά είχε τους cult αναγνώστες του, που ξεπερνούσαν τα δυο χιλιάδες άτομα.

Ο Τζαίησον, μέχρι τότε για μένα, μου ήταν προσωπικά άγνωστος, και μόνο παλιά — τόσο που δε θυμάμαι — με την ευκαιρία του διορισμού του ως καθηγητού στο Κολλέγιο Degee Αθηνών, είχα διαβάσει ένα άρθρο στην εφημερίδα *Τα Νέα* που ανέφερε, μεταξύ των άλλων, ότι ήταν ο «Φιλόσοφος της Αυτο-

κτονίας» και ότι η τοποθέτησή του στην Ελλάδα έγινε, αφού σε κάθε πανεπιστήμιο των Η.Π.Α. που δίδασκε σημειώνονταν συμβάντα ατομικών αυτοκτονιών, σπουδαστών και φοιτητών, με αποτέλεσμα να τον διώχνουν, πράγμα άλλωστε που μου το επιβεβαίωσε, αργότερα και ο ίδιος! Φυσικά, γνώριμός μου, από τότε, ήταν ο αδελφός του Ιάννης Ξενάκης, ο ξακουστός μαθηματικός και μουσικός, και λιγότερο γνωστός, ο άλλος αδελφός του ο Κοσμάς, ο καλλιτέχνης γλύπτης. Και οι δύο τελευταίοι, όταν βρισκόντουσαν στην Αθήνα, διότι κατοικούσαν στο Παρίσι, επισκέπτονταν τις γκαλερί μου ή τους συναντούσα στο Café Brazillian και στο Καφενείο το Βυζάντιον.

Η Κρίστη Στασινοπούλου με ειδοποίησε, στις αρχές του 1975, ότι ο Τζαίησον θέλει να με γνωρίσει και ότι προσπαθεί να τον πείσει να συνεργαστεί στο περιοδικό ή τα βιβλία της «Ελεύθερης Βιβλιοθήκης Panderma» που εξέδιδα τότε. Η συνάντηση έγινε στο μικρό διαμέρισμα που είχε ο Τζαίησον, στον Άγιο Γιάννη της Αγίας Παρασκευής, ένα τετράγωνο πριν από την πόρτα του Κολλεγίου.

Παραθέτω, κατ' αντιγραφή, ένα παλιότερο σχετικό απόσπασμα από δημοσίευσμά μου που υπάρχει στη σελίδα 210 του βιβλίου *Επίκτητος, Ζωή και Στωικισμός*, δεύτερη έκδοση, στις Εκδόσεις Απόπειρα, 1989:

Το κυρίως δωμάτιο άδειο, με κουρελούδες κάτω στο πάτωμα, με μόνο ένα μικρό τραπεζάκι με μια γραφομηχανή πορτάμπλε επάνω και κάτω, στο πάτωμα, μια άλλη — προφανώς αγγλική — γραφομηχανή, μερικές γλάστρες με φυτά, πεταμένα πλαστικά ποτήρια, άδεια μπουκάλια με αλκοόλ, και στους τοίχους μερικά κολλάζ και κομμένες σελίδες από περιοδικά, όλα με μισόγυμνες ή γυμνές κοπέλες και νυμφίδια. Ο Τζαίησον καθισμένος μισοξαπλωμένος στο πάτωμα και η Κρίστη δίπλα του. Μου είπε, χωρίς περιστροφές, ότι δεν έχει σκοπό να πληρώσει δεκάρα για να του εκδώσω μερικές από τις ανατυπωμένες μελέτες του στη σειρά «Ελεύθερη Βιβλιοθήκη Panderma» βιβλιάρια που είχε δει, άλλα από την Κρίστη και

άλλα από τη βιβλιοθήκη του Κολλεγίου. Ότι τις μεταφράσεις θα τις κάνουν απ' τ' αγγλικά τα «κορίτσια» (εννοώντας τις σπουδάστριές του), ότι συμφωνεί με τη γραφομηχάνιση, κι ότι τις διορθώσεις, τόσο στη μετάφραση όσο και στη διατύπωση, θα τις κάνει ο ίδιος.

Έπειτα από αυτήν τη συνάντηση, εκτός που βλεπόμασταν τακτικά, γίναμε και φίλοι. Το Νοέμβρη του 1976, ύστερα από πολλές διορθώσεις, συναντήσεις και συνεννοήσεις, εκδόθηκε το βιβλίο, με τα παρόντα κείμενα —πλήν των δύο τελευταίων— σε μικρό σχήμα 12Χ17 εκ., πόκετ, με ειδικό εξώφυλλο με σχέδιο διαλεγμένο από τον ίδιο. Το βιβλίο, 96 σελίδων, τυπώθηκε σε έξι χιλιάδες αντίτυπα και είχε τη λιανική τιμή των είκοσι δραχμών!

Οι σκέψεις μου τότε ήταν ότι το βιβλίο αυτό δε θα πουλούσε ικανοποιητικό αριθμό αντίτυπων στα βιβλιοπωλεία και ότι μόνο οι σπουδαστές του Κολλεγίου και οι μαθητές του Τζαίησον θα το αγόραζαν, μια που ήταν πολύ αγαπητός, απλός και ο περισσότερο ίσως οικείος σαν δάσκαλος από τους τότε Έλληνες συναδέλφους του, που οι περισσότεροι τον χλεύαζαν, αφού κυκλοφορούσε με παλιά ρούχα, ξυπόλυτος τις περισσότερες φορές. Ήταν λιγομίλητος και με σπαστικά τικ, στον ώμο του και στο σημαδεμένο πρόσωπό του.

Το βιβλίο κυκλοφόρησε μετά τις 10 Νοέμβρη του 1976, αφού ο Τζαίησον πήρε πρώτος μερικά αντίτυπα μια που στις 20 Νοέμβρη θα επισκεπτόταν το Κολλέγιο ένας Αμερικάνος Γερουσιαστής με κουστωδιά και ήθελε να τους δώσει αντίτυπα! Η πρώτη αυτή έκδοση διανεμήθηκε σε αρκετά βιβλιοπωλεία της Αθήνας και στάλθηκε σε πολλά επαρχιακά στέκια καθώς και στη Θεσσαλονίκη, κι όλα αυτά ως τις 10 Δεκέμβρη, όπου έφυγα για ένα μου ταξίδι για Παρίσι-Λονδίνο. Γύρισα 3 Γενάρη 1977, νωρίτερα από ό,τι προέβλεψα, διότι είχα ένα προσωπικό αυτοκινητιστικό δυστύχημα, κι έμαθα ότι ο Τζαίησον μ' έψαχνε. Την επόμενη μέρα της επιστροφής μου, Τετάρτη μεσημέρι, ο Τζαίησον —χωρίς τηλεφωνική προειδοποίηση— ήρθε σπίτι μου. Πριν, όπως μου ανέφερε, είχε περάσει από το σπίτι του αδελφού του Κοσμά,

όπου —όπως μου άφησε να καταλάβω— σχεδόν τον έδωξαν. Ήταν χλωμός και αδυνατισμένος, είχε να φάει, μου είπε, τρεις μέρες. Είχε αποπειραθεί ν' αυτοκτονήσει την περασμένη Κυριακή το βράδυ, με χάπια και αλκοόλ, αλλά την τελευταία στιγμή —για λόγους που δε μου διευκρίνισε— το μετάνιωσε και τηλεφώνησε ο ίδιος στις πρώτες βοήθειες και τον πήραν. Είχε πάρει Nebutal και είχε πει σχεδόν ένα μπουκάλι ουίσκι. Ο γιατρός που του έκανε πλύση στομάχου του είχε πει να μη φάει απότομα.

Πέρασα και περνάω άσχημα, μου είπε. Μόνος, απελπιστικά μόνος. Γιορτές. Κανείς δε μου τηλεφώνησε. Βασιζόμουν σε μια φοιτήτρια του Κολλεγίου, τη Βάσω Στεφανοπούλου, της τηλεφωνούσα αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Χριστούγεννα και Πρωτοχρονιά μόνος. Η κόρη μου ήρθε στις αρχές Δεκέμβρη να με γνωρίσει, 16 χρονών πια, αλλά δεν έκατσε πολύ. Τώρα αυτήν την εποχή δε βρίσκω ούτε χάπια...

Του πρότεινα να φάει. Πήγε μόνος του στο ψυγείο και διάλεξε μια μοσχαρίσια μπριζόλα. Την έκανα στη σχάρα, την έφαγε, ήπια μπίρα και κάπως συνήλθε — ηρέμησε. Μιλήσαμε πολύ ανοικτά. Εκεί έμαθα σχεδόν τα περισσότερα για τη ζωή του. Έφυγε με τη σίγουρη διαβεβαίωση ότι θα ξαναβρεθούμε σύντομα. Την άλλη μέρα που τον πήρα στο τηλέφωνο δεν απαντούσε. Την επομένη, με κάλεσαν τηλεφωνικά από την Αστυνομία της Αγίας Παρασκευής και μου είπαν ότι αυτοκτόνησε με χάπια και αλκοόλ. Είχε αφήσει σημείωμα έμαθα, που όμως ποτέ δεν είδα, προς τη Διεύθυνση του Κολλεγίου. Ο αστυφύλακας που έσπασε την πόρτα, μαζί με ένα συνάδελφό του καθηγητή, μου είπε ότι ήταν μελανιασμένος απ' την προσπάθειά του να πάει κοντά στη συσκευή του τηλεφώνου... Την ίδια μέρα τηλεφώνησα στον Ιάννη, στο Παρίσι, για να έρθει στην κηδεία. Μου άπαντησε ότι δεν μπορεί γιατί την ίδια μέρα με την κηδεία θα έπρεπε να βρίσκεται στο Μοντρεάλ του Καναδά όπου μια νεαρά καλλιτέχνις του πιάνου θα ερμήνευε ένα κομμάτι του! Στην κηδεία του, στο ξωκλήσι του Αϊ-Γιάννη, δίπλα στο νεκροταφείο και δίπλα στον Δημόκριτο, ήμαστε μόνο επτά άτομα. Η Γαλλίδα σύζυγος του αδελφού του Κοσμά Ξενάκη —όχι ο

Κοσμάς —, ένας καθηγητής του Κολλεγίου ως εκπρόσωπος, η μαθήτριά του Μάγδα Χαλικιά, που είχε μεταφράσει κι ένα από τα κομμάτια που δημοσιεύονται στο παρόν βιβλίο, όπως και η τελευταία του φίλη Ίντα Ταμπάχ, μια άλλη κυρία, άγνωστή μου, και εγώ. Ήταν μια μέρα με πολλά χιόνια, κρύα με παγετώνα, αφού την προηγούμενη είχε χιονίσει. Οι εργατές είχαν ανοίξει το λάκκο του τάφου, με πολύ δυσκολία.

Δυο μέρες μετά, στη δεύτερη σελίδα της εφημερίδας *Τα Νέα*, σχολιαζόταν η αυτοκτονία του Τζαϊήσον Ξενάκη και αναφέρθηκε και η κυκλοφορία του πρόσφατου τότε βιβλίου του *Χίππηδες και Κυνικοί* από τις εκδόσεις μου. Αμέσως έσπευσα και απέσυρα από την κυκλοφορία όσα από τα αντίτυπα δεν είχαν πουληθεί. Απέφυγα να κάνω κάθε είδους «καπηλεία» πάνω στην αυτοκτονία του. Τα αντίτυπα του βιβλίου του τα ξανακυκλοφόρησα πολλούς μήνες αργότερα — το Σεπτέμβρη του 1977.

Η αμέσως επόμενη έκδοση, αφού εξαντλήθηκε η πρώτη, έγινε στα μέσα του 1979 από τις «Εκδόσεις της Μη Άμεσης Επανάστασης» που ήταν ο εκδοτικός φορέας του *Ιδεοδρόμιου*, σε χίλια αντίτυπα, σε διαφορετικό σχήμα και με άλλο εξώφυλλο. Εν τω μεταξύ στο τεύχος Νο 14 του *Ιδεοδρόμιου*, που ήταν αφιερωμένο στην ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ — ΥΠΕΡΤΑΤΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, είχα διαθέσει στον Ξενάκη μερικές σελίδες και αποσπάσματα από το ανέκδοτο ακόμη στην Ελλάδα βιβλίο του *Επίκτητος, Ζωή και Στωικισμός*. Η νέα έκδοση του βιβλίου πουλήθηκε σε μερικούς μήνες, και στη διάρκεια που βρισκόμουν προφυλακισμένος για ...τρομοκρατία (Απρίλης — Ιούλης 1980) ο Βαγγέλης Κοτρώνης το ξανατύπωσε και το κυκλοφόρησε — χωρίς να μάθω ποτέ σε πόσα αντίτυπα! Βρισκόμαστε λοιπόν στην τρίτη έκδοση!

Το 1982, έδωσα στη Δέσποινα Τσίκη το αγγλικό βιβλίο *Epic-tetus, Philosopher-Therapist* για μετάφραση, ενώ οι Εκδόσεις Υπό Σκέψη της Θεσσαλονίκης ενδιαφέρθηκαν να ξανακυκλοφορήσουν το *Χίππηδες και Κυνικοί*, που εν τω μεταξύ και πάλι είχε εξαντληθεί. Το 1983 με την επιμέλειά μου πάνω στη μετάφραση της Δέσποινας Τσίκη, κυκλοφορώ από τις Εκδόσεις Νεφέλη το ανέκδοτο στη Ελλάδα βιβλίο του Τζαϊήσον Ξενάκη: *Επίκτητος, Ζωή και Στωικισμός*. Οι Εκδόσεις Υπό Σκέψη φαληρούν, ενώ

καταχρεωμένοι οι εκδότες αφήνουν το βιβλίο *Χίππηδες και Κυνικοί* μισοτελειωμένο στα χέρια του τυπογράφου εκδότη της Θεσσαλονίκης Ανδρέα Μιχάλη των Εκδόσεων University Studio. Έπειτα από συνεννοήσεις συμφωνώ να το τυπώσει και να το κυκλοφορήσει με την ένδειξη University Studio σε τρεις χιλιάδες αντίτυπα. Φτάσαμε λοιπόν στην τέταρτη έκδοση. Όμως, κατά τα φαινόμενα και από μαρτυρίες, το βιβλίο αυτό τυπώθηκε κρυφά από τις ίδιες εκδόσεις τουλάχιστον ακόμη δύο φορές και υπάρχει ακόμη στην κυκλοφορία... Οι μέχρι εκείνη τη στιγμή ανατυπώσεις γίνονται με τη γραφομηχάνιση της IBM και με τις δικές μου διαφάνειες. Η αμοιβή που πήρα από τον Κο Ανδρέα Μιχάλη το 1984 ήταν είκοσι τρεις χιλιάδες δραχμές.

Από το 1988 εξαντλείται ο «Επίκτητος» των Εκδόσεων Νεφέλη και μη θέλοντας ο εκδότης Γιάννης Δουβίτσας να το ανατυπώσει σε δεύτερη έκδοση, δίνω το βιβλίο στις Εκδόσεις Απόπειρα, όπου συμφωνούμε να εκδώσουμε και να κυκλοφορήσουμε σε πέμπτη έκδοση με περισσότερο ευπρεπή τρόπο, συμπληρωμένο με δύο κείμενα ακόμη και το *Χίππηδες και Κυνικοί*.

Όλα τα παραπάνω γράφονται μόνο και μόνο για να δείτε το πώς βιβλία συγγραφέων όπως του Τζαίησον Ξενάκη, χωρίς να τους γίνει καμιά — απολύτως καμιά — προβολή μέσω των στηλών του ελληνικού Τύπου, γίνονται γνωστά και διαβάζονται εδώ και δεκαπέντε χρόνια, χωρίς καμιά κάμψη. Ο Τζαίησον Ξενάκης αποτελεί μια εξαίρεση, αφού τα κείμενά του — οι απόψεις του και ο τρόπος που τις διατυπώνει — είναι πάντοτε στην επικαιρότητα.

Κάθε άλλη αναφορά και κριτική για την εργασία, την ιδεολογία και τις τάσεις για αναζητήσεις ζωής και θανάτου, που περνάει μέσα από τα κείμενά του ο Τζαίησον, την αφήνω στην κρίση και την αντοχή του αναγνώστη. Εκείνο που θέλω να τονίσω είναι, ότι χάρη στη φροντίδα των Σαράντη Κορωνάκου και Λεωνίδα Καραγκούνη, των εκδοτών της Απόπειρας, υπάρχουν στην κυκλοφορία και με επιμελημένο καλαισθητό τρόπο τα δύο μοναδικά βιβλία με τα «πιστεύω» ενός από τους

περισσότερο αντικοφορμίστες, φιλοσοφικά σκεπτόμενους, Έλληνες. Δυστυχώς τον αγνοούσαν οι περί τα αυτά κατεστημένοι, όσο ζούσε, και αδιαφορούν γι' αυτόν, τις ιδέες και τα κείμενά του, ακόμη και τώρα που βρίσκεται εκτός των ζωντανών, ενώ σφράγισε τη φυγή του με τη συνέπεια μιας αποτελεσματικής αυτοκτονίας, όπως άλλωστε συνεπής ήταν και σ' όλη του τη διαβίωση.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ

Μάρτης – Απρίλης 1991

Υπόμνηση: Στις τελευταίες σελίδες της δεύτερης έκδοσης του βιβλίου *Επίκτητος, Ζωή και Στωικισμός* υπάρχει αναλυτικό σημείωμα για την ζωή και τη δράση του Τζαίησον Ξενάκη με τον τίτλο: «Ένας θεωρητικός της αυτοκτονίας».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χίπηδες και Κυνικοί.....	17
Κάνετε έρωτα, όχι τάφους: Η καινούρια θρησκεία.....	39
Η Ελευθερία και ο Τουρίστας Φιλόσοφος.....	57
Ζωντανή φιλοσοφία.....	66
Ο εξοβελισμός του υπερφυσικού.....	74
Η αυτοκτονία: Στωική θεραπεία.....	93
Αφηρημένη Αγάπη, Αφηρημένο Άτομο «Ντροπ άουτ».....	113
Η λειτουργικότητα και το νόημα των ονομάτων.....	117

ΧΙΠΠΗΔΕΣ ΚΑΙ ΚΥΝΙΚΟΙ

Επιτομή: Ο χιππισμός είναι η πιο πρόσφατη αναλαμπή του Κυνισμού. Και οι δυο κοροϊδεύουν τον ανταγωνισμό, τη σταδιοδρομία, τα χρήματα και τη συσσώρευσή τους, τον καταναλωτισμό, την απληστία, την ασφυκτική «αξιοπρέπεια», τις συμβατικότητες, την εξάρτησή μας από τη γνώμη των άλλων, τον πουριτανισμό, τις φυλετικές διακρίσεις, τον εθνικισμό, τον ιμπεριαλισμό, την αντρική «ανωτερότητα». Οι εξεγέρσεις τους ξεπερνάνε το συγκεκριμένο χρόνο και τόπο και έχουν κοινό στόχο. Ακόμα και ο τρόπος έκφρασης της εξέγερσης είναι περίπου ο ίδιος, από το να αφήνουν μακριά μαλλιά και να ζητιανεύουν έως το να ερωτοτροπούν δημόσια. Υπάρχουν βέβαια διαφορές: οι Κυνικοί π.χ. δεν ήταν «ντροπ άουτ»¹, αλλά ούτε οι γίππηδες, που προήλθαν από τους χίππηδες, ήταν. Επίσης δεν «ταξίδευαν» με τεχνητά μέσα ούτε είχαν ως λάβαρο την αυτοπεποίθηση, αν και λάτρευαν το κουράγιο και την ελευθερία (την απελευθέρωση περισσότερο και όχι τόσο την ελευθερία επιλογής ή την υπευθυνότητα).

1. Η Αρχή

Ανάμεσα στους χίππηδες και τους Κυνικούς υπάρχουν πολλοί ενδιαφέροντες παραλληλισμοί. Τόσοι, που θα μπορούσαμε να πούμε πως οι πρώτοι αποτελούν αναβίωση των Κυνικών. Ο Κυνισμός, το πιο ανθεκτικό φιλοσοφικό κίνημα, διήρκεσε περίπου 1000 χρόνια, από τον 4ο π.Χ. αιώνα έως τον 6ο μ.Χ., αν κι έφτασε στην ακμή του στους παγανιστικούς χρόνους. Ένας Κυνικός έγινε αυτοκράτορας,

άλλοι έγιναν εταίρες. Φανταστείτε ένα χίππη στο Λευκό Οίκο και την κόρη του (της), από γάμο ή όχι, μια παστρικά.

Οι Κυνικοί ήταν μια ομάδα περιπλανώμενων φιλοσόφων που συνήθως έβγαζαν το ψωμί τους, ακριβώς χωρίς να βγάζουν το ψωμί τους: κατά κανόνα δε δούλευαν ή, τουλάχιστον, δε δούλευαν για λεφτά. Ο τρόπος που κατάφερναν να επιβιώνουν ήταν παρόμοιος με τον τρόπο που ζουν σήμερα οι χίππηδες. Θα εξετάσω τα δύο κινήματα, κάτω από διάφορους τίτλους, αρχίζοντας με μερικά πράγματα που δεν ήταν οι Κυνικοί.

2. Ναρκωτικά, «Ντροπ άουτ», Επανάσταση, Οργάνωση, Αλλαγή μέσα στο άτομο, Καταδίωξη

Οι Κυνικοί δεν έπαιρναν ναρκωτικά. Βέβαια δύο τουλάχιστον, το οξύ και το σπηντ, ούτε καν υπήρχαν τότε. Αλλά υπήρχε το όπιο και πολύ κρασί, ακόμα και οι Θεοί του κρασιού. Οι Κυνικοί πάντως δε συνήθιζαν να το τσούζουν ούτε και να φτιάχνονται.

Ο Κυνικός θεοποίησε την «ανεξαρτησία», την «αυτάρκεια» και το «κουράγιο». Που σημαίνει πως καταφρονούσε ό,τι εθίζει ή ό,τι μειώνει τη δύναμη, και τη σωματική ακόμα (έστω και μόνο λόγω της ψυχοσωματικής επίδρασης). Ο Ηρακλής ήταν ήρωας των Κυνικών, γιατί για τον Κυνικό ήταν η «ελευθερία» προσωποποιημένη. Άλλος ήρωας των Κυνικών ήταν ο Σωκράτης. Κι αυτός είχε σε υπόληψη την αντοχή και την αυτοπεποίθηση, και παρ' όλο που έπαιρνε μέρος σε κρασοκατανύξεις, ποτέ δεν είχε γίνει φέσι. Σύμφωνα δε με μια ιστορία (*Επίκτητος, Ζωή και Στωικισμός*), όταν άκουσε τα γηρατεία να τον καλούν, ξεγέλασε στην πραγματικότητα την Αθηναϊκή Πολιτεία και την ανάγκασε να τον καταδικάσει σε θάνατο και να του χαρίσει την αθανασία.

Αν βέβαια κάποια ναρκωτικά ή το χόρτο δίνουν μονάχα ένα συναίσθημα ευφορίας ή αυτοπεποίθησης (κι αν, πέρα απ' αυτό, δεν είναι μπελάς να τα βρεις), ίσως ο Κυνικός να

μην τα απέρριπτε. Γιατί, τέλος πάντων, ήταν αρκετά πραγματιστής ώστε να μπορεί να δει ότι η απόλυτη ανεξαρτησία είναι χίμαιρα ή «θεϊκή». Έτσι αφού εξαρτιόμαστε από τέτοια «τιποτένια» πράγματα όπως το οξυγόνο, γιατί να μην εξαρτιόμαστε κι από το καλύτερο πράγμα στον κόσμο; Και μερικοί χίππηδες παίρνουν ναρκωτικά για να διευρύνουν τη συνείδησή τους (ή έχουν στραφεί στις φυσικές τροφές).

Μετά, αν και επικριτές της κοινωνίας τους και έμμεσα του πολιτισμού, οι Κυνικοί, αντίθετα απ' τους χίππηδες, δεν ήταν «ντροπ άουτ». Ούτε αποσύρονταν από τα εγκόσμια. Συνδύαζαν ανεξαρτησία κι ενδιαφέρον για τους άλλους. Και σ' αυτό πάλι ακολούθησαν τον Σωκράτη, τη «μαμή» ή «αλογόμυγα». Μόνο που οι Κυνικοί ήταν πιο ριζοσπάστες. Μια μέρα ο Διογένης — ο πιθανός ιδρυτής του Κυνισμού, που περιγράφηκε αποκαλυπτικά από έναν εκνευρισμένο Πλάτωνα ως «Σωκράτης μαινόμενος» — περπατούσε καταμεσήμερο στους δρόμους της Αθήνας μ' ένα φανάρι στο χέρι ψάχνοντας για έναν τίμιο άνθρωπο ή έναν άνθρωπο. Από δω ξεκινάει και η σύγχρονη έννοια του «κυνικού», ως κάποιου που διακρίνει την υποκρισία ή καλύτερα που αμφιβάλλει για τα ανθρώπινα κίνητρα.

Αλλά ούτε η βίαιη επανάσταση ήταν χαρακτηριστικό του Κυνισμού, αν και μερικοί Κυνικοί (ακόμα και Στωικοί) υποκίνησαν εξεγέρσεις (ο Πύρρων, ο πρώτος Σκεπτικός, σκότωσε έναν τύραννο). Σ' αυτό διαφέρουν απ' τα βλαστάρια του χιππισμού, τους γίππηδες. *Επανάσταση για την κάβλα της (Revolution for the Hell of It)* είναι ο τίτλος ενός βιβλίου του Άμπυ Χόφφμαν. Επανάσταση είναι ο ίδιος ο οργανισμός της. Θυμηθείτε ακόμα τον γραφίτη του Μάη του 68 στο Παρίσι· δηλαδή «όσο πιο πολύ κάνω επανάσταση τόσο πιο πολύ μ' αρέσει ο έρωτας». Άλλοι γίππηδες ή νεο-αριστεροί όταν ρωτιούνται με τι προτείνουν να αντικατασταθεί το τωρινό σύστημα, λένε πως δεν έχουν ιδέα (π.χ. Τομ Χένντεν, Ντάνιελ Κον-Μπεντίτ, Έλντριντζ Κλήβερ). Και οι δυο μορφές αντίστασης

ίσως το παρατραβάνε για να σοκάρουν το κατεστημένο, μέθοδος που χρησιμοποίησαν επίσης και οι Κυνικοί.

Οι γίππηδες, σύμφωνα με το βιβλίο του Τζέρρυ Ρούμπιν *Do it!*, βλέπουν τους εαυτούς τους σαν χίππηδες που στράφηκαν στην πολιτική δράση και στην καθοδήγηση. Αλλά Υίρπριες είναι συνδυασμός των αρχικών Youth International Party (Διεθνές Κόμμα Νεολαίας) και του συνηθισμένου επιφωνήματος.² Σύμφωνα με τον Ρούμπιν ο πρώτος που πρόφερε τη λέξη «γίππη» για να ονομάσει τα μέλη του Δ.Κ.Ν. ήταν ο Πωλ Κράσσερ και το κόμμα, εκείνο το καυτό καλοκαίρι του 1968, πρότεινε τον Πήγασο, ένα γουρούνι (ή μάλλον το ένα γουρούνι μετά το άλλο, επειδή κατάσχονταν από την αστυνομία) σαν υποψήφιο για την προεδρία των Η.Π.Α. Για τον γίππη το γουρούνι συμβολίζει την μόχα, κι έτσι δεν πρέπει να το συγχέουμε με το σκυλί των Κυνικών. Γιατί ενώ ο Κυνικός «ταυτίζεται» με τον κύνα (επειδή είναι ανεπιτήδευτος, ορμητικός και πιστός), ο γίππης μεταχειρίζεται το γουρούνι σαν όπλο για να προσβάλει — ή να σοκάρει — το κατεστημένο («βρωμάει»). Αν και ο Ρούμπιν, τουλάχιστον, παρουσιάζεται κάπως αντιφατικός γύρω από τούτο το συμβολικό ρόλο, αφού πιστεύει πως η βρώμα είναι χαρακτηριστικό και του γίππη. Που είναι εν μέρει κι αυτό μια πολιτική χειρονομία, αφού ξεσκεπάζει το πόσο αυταπόδειχτα σφιγμένο (πρωκτικό) είναι το κατεστημένο.

Κάτι άλλο για το οποίο οι Κυνικοί δεν ενθουσιάζονταν ιδιαίτερα ήταν η οργάνωση. Όπως επίσης και οι συνελεύσεις. Αλλά κι ανάμεσα στους σημερινούς στρατευμένους υπάρχει μια διστακτικότητα ως προς την οργάνωση. Το ίδιο ισχύει και για την πολιτική οργάνωση των «Φοιτητών για μια Δημοκρατική Κοινωνία» (S.D.S.), γι' αυτό, λέει η F.B.I., δεν μπορούμε να τους συλλάβουμε... Οι γίππηδες βέβαια είναι ακόμα πιο χαλαροί. (Το «Κόμμα» τους ήταν κόμμα μόνο κατ' όνομα, ώστε να μπορούν να προτείνουν τον Πήγασο ως υποψήφιο.) Η οργάνωση αυτή καθαυτή είναι ύποπτη· μπορεί εύκολα να καταλήξει σε τυπικό-

τητες, ιεραρχία και γραφειοκρατία· και η γραφειοκρατία σε στασιμότητα και αντίδραση — που σημαίνει διαιώνιση της γραφειοκρατίας ακόμα κι όταν οι στόχοι που την έκαναν να γεννηθεί έχουν εκπληρωθεί ή εκλείψει. (Ο νόμος της αδράνειας στην κοινωνική σφαίρα.) Η νέα αριστερά έχει «αξιοπρεπείς» συνοδοιπόρους σε τούτο το θέμα: Ο Τόμας Τζέφερσον είχε ανάλογους φόβους, γι' αυτό και πρότεινε την περιοδική επανάσταση. Δεν ήταν ίσως όσο οι γίππηδες ριζοσπαστικός, αλλά σίγουρα πίστευε πως η κυβέρνηση πρέπει να προσαρμόζεται στα μέτρα κάθε νέας γενιάς, με το επιχείρημα, που χρησιμοποίησε μετά κι ο Τζων Ντιούι, ότι το παρόν δεν εξαρτάται απαραίτητα από το παρελθόν.

Αλλά, αν και αντισυμβατικοί οι Κυνικοί, τοποθέτησαν το κέντρο βάρους της ηθικής και της αλλαγής μέσα στο άτομο περισσότερο παρά απ' έξω (στις παρορμήσεις, στις συνήθειες, στις απόψεις). Έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση στην εσωτερική παρά στην εξωτερική (κοινωνική, πολιτική, τεχνολογική) αλλαγή και θεραπεία. Κι εδώ πάλι οι χίππηδες απηχούν τις απόψεις τους. Ακόμα και οι γίππηδες. Ο Α. Χόφμαν π.χ. στο *Έθνος του Γούντστοκ* (*Woodstock Nation*) μιλάει για «πολιτιστική επανάσταση», και εννοεί συμμετοχή στην Επανάσταση μέσα από την προσωπική αλλαγή. Ο Ρούμπιν λέει το ίδιο όταν γράφει πως η αλλαγή του εαυτού μας είναι πιο σημαντική από την επανάσταση αυτή καθαυτή. Απορίας άξιον, ποιος ο λόγος να περάσεις από το επαναστατικό ολοκαύτωμα για να καταλήξεις να σε δέρνουν οι ίδιες προσωπικές μαλακίες. (Γι αυτό και νέα αριστερά.)

Ωστόσο, η κυνική συμπεριφορά — γνωστή ως «κυνική αναισχυντία» — ήταν (είτε σκόπιμα είτε όχι) για τις συμβατικές αντιλήψεις αγενής ή ακόμα και χυδαία. Και αυτό είναι ένα άλλο σημείο που οι Κυνικοί προπορεύτηκαν των γίππηδων, οι οποίοι εκτός των άλλων (βλ. τέλος επόμενης ενότητας), αποκαλούν τους αστυνομικούς γουρούνια. Δεν ξέρω πάντως κανέναν Κυνικό που να φυλακίστηκε ή, έστω,

να συνελήφθη για την «προσβλητική» συμπεριφορά του, ούτε, ακόμα περισσότερο, για την εμφάνισή του. Το αντίθετο μάλιστα: όταν πέθανε ο Διογένης π.χ. — και μάλιστα απ' το ίδιο του το χέρι — πολλοί VIP και συμπατριώτες του τον «τίμησαν» με μια στήλη κι ένα μαρμάρινο σκυλί πάνω στον τάφο του, κι αργότερα με μπρούντζινα αγάλματα και ύμνους. Ακόμα κι όταν ζούσε είχε μεγάλη υπόληψη ο Διογένης. Ο Αλέξανδρος ο Ιμπεριαλιστής είχε πει πως αν δεν ήταν ο Αλέξανδρος θα ήθελε να ήταν ο Διογένης.

3. Προκλητική Συμπεριφορά και το βαθύτερο Νόημά της

Μερικά δείγματα αντισυμβατικής Κυνικής συμπεριφοράς. Κατ' αρχάς θυμόμαστε τον Διογένη και το φανάρι του. Μετά μερικά τουλάχιστον από τα ακόλουθα: ζούσε στον καθαρό αέρα ή μέσα σ' ένα πιθάρι, κι έπινε νερό με τα χέρια. Πρώτα έπινε από μια σπασμένη κούπα μέχρι που μια μέρα πρόσεξε πώς έπινε νερό ένα σκυλί ή ένα αγόρι. Τότε νιώθοντας απελευθερωμένος, πέταξε την κούπα βροντοφωνάζοντας ότι είναι περιττή. «Απ-ελευθέρωση» με την έννοια ότι υπήρχε ακόμα ένα πράγμα που ήταν περιττό. Η κούπα ήταν σκουπίδι — κάτι που υπήρχε, αλλά που κανένας δε χρειαζόταν πραγματικά. Πολιτισμός σήμαινε για τον Κυνικό συλλογή ή καλύτερα παραγωγή σκουπιδιών. Θυμηθείτε το οικολογικό κίνημα.

Τα όσα κατέχει κανείς μπορούν εύκολα να τον κατέχουν, και η «κοινωνική θέση» μπορεί να μας δέσει τα χέρια, πίστευαν οι Κυνικοί. Γι' αυτό προσπαθούσαν να τα βγάλουν πέρα με όσο το δυνατόν λιγότερα πράγματα στην κατοχή τους. Το ιδανικό τους ήταν: μηδέν υπάρχοντα, δεσμά, κτητικότητα κ.ο.κ., πράγμα που ταίριαζε και με το στόχο τους να είναι αυτάρκεις και ανεξάρτητοι (που ήταν, παρεμπιπτόντως, κοινή θέση όλων των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων). Χωρίς δεσμά, χωρίς απώλειες, χωρίς τραγωδίες. Ο Ζορμπάς: «Στο σπίτι είναι σκοτούρες, γυναίκα, παιδιά, [...]. Κόλαση!».³ Αντικαπιταλισμός.

Εκείνη την εποχή η αυτοδυναμία ήταν χαρακτηριστικό

της θείας φύσης. Κι όχι μόνο για τους Κυνικούς. Στον Αριστοτέλη, ο Θεός δεν μπήκε καν στον κόπο να δημιουργήσει τον κόσμο, δεν ενδιαφέρεται να τον κυβερνήσει, δεν περιμένει απ' τον άνθρωπο να τον λατρεύει. Στον Επίκουρο, η Θεότητα είναι τόσο αδιάφορη, που ο άνθρωπος μπορεί να της επιστρέψει τη φιλοφρόνηση και να πάψει ν' ανησυχεί άδικα για τη Θεία Τιμωρία. Η αυτάρκεια είναι κυρίως χαρακτηριστικό της αγιότητας (θεο-ποιήθηκε). Μόνο που στον Κυνισμό (και τον Στωικισμό) η αυτάρκεια, η αδιαφορία και η ελευθερία προάγονται βασικά σαν τρόποι (κατά βάθος σαν ένας τρόπος) αποφυγής ή απάλυνσης του πόνου, της τραγωδίας, της απελπισίας, της απογοήτευσης, του άγχους, της ψυχικής κατάπτωσης.

Ο Κυνικός, είχε πει ο Διογένης, είναι πιο βολεμένος κι απ' τον τύραννο — που, θεωρητικά, ήταν το πιο ισχυρό άτομο. Γιατί ο τύραννος συνεχώς τρέμει, είτε μετακινείται είτε κάθεται. Έχει πολλά να χάσει, ώστε έχει πολλά να φοβηθεί. Ο Διογένης όμως, (λέει ο ίδιος για τον εαυτό του) δε φοβάται τίποτα. Γιατί δεν έχει τίποτα δικό του ή κι αν έχει κάτι δεν το «πονάει»: είναι (όπως λέει ο Επίκτητος) «ξαλαφρωμένος», «ελεύθερος». («Δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβάμαι τίποτα, είμαι λεύτερος» — στον τάφο του Καζαντζάκη.) Κυριαρχεί πάνω στο φόβο — το μόνο πράγμα που έχει νόημα να φοβάται κανείς: το φόβο — κι έτσι δεν έχει εχθρό στον κόσμο, ο κόσμος είναι γι' αυτόν ασφαλής: ειρηνικός (εξ ορισμού τουλάχιστον).

Στην έννοια της αυτοκυριαρχίας ο Διογένης περιελάμβανε και την κυριαρχία στις σωματικές αδυναμίες. Για εξάσκηση έκανε βαρελάκια γυμνός πάνω στην καυτή άμμο το καλοκαίρι, και το χειμώνα αγκάλιαζε αγάλματα σκεπασμένα με χιόνι, και περπατούσε ξυπόλυτος πάνω στο χιόνι. Έτρωγε μόνο απλά φαγητά, σαν τους χίππηδες. Το πάχος είναι κι αυτό ένα είδος σκουπιδιού. Μερικοί Κυνικοί ήταν χορτοφάγοι. Το ίδιο και μερικοί χίππηδες. Ένα πόστερ του Γούντστοκ: Μην τρώτε τα ζώα, είναι φίλοι σας.

Υπήρχαν Κυνικοί που έκαναν τα πάντα δημόσια. Από

φαϊ και ύπνο έως έρωτα. Σαν άξιοι χίππηδες ο Διογένης, ο Κράτης και η Ιππαρχία, αυτοί οι τρεις στα σίγουρα, πηδιόντουσαν στους δρόμους. Αφού έπαιξε με το εργαλείο του μέσα στην αγορά, ο Διογένης αναφώνησε: τι κρίμα να μην μπορείς να χορτάσεις την πείνα σου για φαϊ τρίβοντας την κοιλιά σου! Αυτάρκεια κι εδώ. Εκτός αυτού, *το να κρύβεσαι* σημαίνει ότι νιώθεις ντροπή, φόβο, ότι η προσωπικότητά σου είναι διχασμένη. Η μυστικοπάθεια σημαίνει φόβο.

Δεν είναι να απορεί κανείς που τους Κυνικούς τους έλεγαν Κυνικούς. Τα σκυλιά τα κάνουν όλα φανερά, χωρίς ντροπές. Γαβγίζουν και γρυλίζουν ελεύθερα. «Η ελευθερία του λόγου» είπε ο Διογένης «είναι το πιο ωραίο πράγμα».

Μια μέρα καθόταν δίπλα σε κάτι εκδρομείς που ήξεραν ποιος ήταν. Για να τον ταπεινώσουν, του πέταξαν ένα κόκαλο, έτσι όπως πετάνε κόκαλα στα σκυλιά. Ο Διογένης τότε σηκώθηκε ήρεμα και κατούρισε το κόκαλο με το γνωστό σκυλίσιο τρόπο. Κάποια άλλη φορά, εκεί που κόντευε να τελειώσει ένα λόγο για την *ανδρεία*, σταμάτησε να μιλάει «κι αφού κάθισε ανακούρκουδα έκανε κάτι αναξιοπρεπές», όπως σεμνά διηγείται ο βιογράφος του Δίων ο Χρυσόστομος.

Νομίζω, ωστόσο, πως οι γάτες, σε σύγκριση με τα σκυλιά, είναι πιο αντιπροσωπευτικές του Κυνικού πνεύματος, γιατί έχουν την πρόσθετη ικανότητα να είναι λιγότερο εξαρτημένες απ' τον άνθρωπο και να μην επηρεάζονται από τις νευρώσεις του. Βέβαια δε γαβγίζουν. Ο Διογένης διδάχτηκε για την ανεξαρτησία και απ' τα ποντίκια.

Όσο για τις σχέσεις τους με τους VIP: Ο Αλέξανδρος αυτοσυστήθηκε στο Διογένη λέγοντας: «Είμαι ο Αλέξανδρος ο μέγας βασιλιάς». «Κι εγώ είμαι ο Διογένης ο σκύλος». Ενώ liaζόταν, ήρθε ο Αλέξανδρος, στάθηκε μπροστά του και τον ρώτησε τι θα ήθελε πιο πολύ στο κόσμο για να του δώσει. Φύγε απ' τον ήλιο, κάτι που δεν είναι δικό σου για να μου το δώσεις, απάντησε ο Διογένης. Ο Κράτης ονόμαζε

τους στρατηγούς «ημιονηγούς» (ή ίσως κοροΐδευε τους κληρωτούς αντί για τους στρατηγούς). Όταν ο Αλέξανδρος τον ρώτησε αν ήθελε να του ξανακτίσει την ιδιαίτερη πατρίδα του (που ο ίδιος ο Αλέξανδρος είχε καταστρέψει), ο Κράτης έδωσε την εξής απάντηση: Για ποιο λόγο; για να βρεθεί κάποιος άλλος Αλέξανδρος να την καταστρέψει;

Ο Διογένης, πιθανόν για να γελοιοποιήσει τον ανταγωνισμό ή τα ανταγωνιστικά αθλήματα, είπε σ' έναν αυτοθυμαζόμενο πρωταθλητή των δρόμων: «Δε θα ήταν παράλογο να θαυμάζεις ένα μυρμήγκι για την ταχύτητά του;» Σε κάτι άλλους αγώνες δύο άλογα πάλευαν και κλωτσιόνταν μέχρι που το ένα τα παράτησε κι έφυγε. Ο Διογένης, όπως διηγείται ο Δίων, «έβαλε μια κορόνα στο κεφάλι του αλόγου που κράτησε τη θέση του και το ανακήρυξε Ισθμιονίκη στις κλωτσιές».

Τα τρία επόμενα επεισόδια, που έχει καταγράψει ο Διογένης Λαέρτιος, φανερώνουν την ευθύτητα και το χιούμορ του Διογένη. Μια μέρα που ο Πλάτων όρισε τον άνθρωπο σαν άπτερο δίποδο και χειροκροτήθηκε, ο Διογένης, μάδησε ένα κοτόπουλο και είπε: «Ίδου ο άνθρωπος του Πλάτωνα». Ένας άλλος ισχυριζόταν ότι είναι αδύνατο να υπάρχει κίνηση. Ο Διογένης τότε «σηκώθηκε και άρχισε να περπατάει». (Μια παρόμοια ανασκευή χάρισε δόξα πρόσφατα στον Τζ. Ε. Μουρ⁴.) Στον Πλάτωνα, που ισχυριζόταν ότι υπάρχει κάποιο πράγμα που το αποκαλούσε «τραπεζότης» ανεξάρτητα απ' αυτό ή εκείνο το τραπέζι, ο Διογένης είπε: τραπέζια βλέπω, αλλά τραπεζότητα όχι.

«Πήγε σ' ένα θέατρο και κοίταζε στο πρόσωπο αυτούς που έφευγαν· όταν τον ρώτησαν γιατί, απάντησε: “όλη μου τη ζωή σ' αυτό το πράγμα εξασκούμε!”».

Η προκλητική και παράδοξη συμπεριφορά του ίσως να βοήθησε τους ανθρώπους να συνειδητοποιήσουν πόσο η ζωή τους ήταν γεμάτη από άχρηστα κι εκνευριστικά πράγματα, έξεις, συνήθειες, κανόνες, θεσμούς. Ένα σύνθημα των Κυνικών ήταν: «αλλάξτε νόμισμα», που τον απόηχο του τον βρίσκουμε στο νιτσεικό «επαναξιολογήστε τις α-

ξίες», και πιο σχετικά και εκρηκτικά στο παρακάτω απόσπασμα μιας γίπικης προκήρυξης του 1968. (Το κείμενο βρίσκεται ολόκληρο στους φακέλους της αστυνομίας και κομμάτια του στα βιβλία του Χέυντεν και του Ρούμπιν, και στην Έκθεση Γουόκερ (Walker Report), *Σύγκρουση Δικαιωμάτων (Rights in Conflict)*, που συντάχθηκε κατά παραγγελία της αμερικανικής κυβέρνησης και που περιέχει ανάμεσα σε πολλά άλλα θέματα και πολλά σχετικά για την αναγέννηση του Κυνισμού στον 20ο αιώνα.)

Γάμα τις καλόγριες — φτύνε τους καθηγητάδες σου — μην υπακούς στους γονιούς σου — κάψε τα λεφτά σου — να ξέρεις πως η ζωή είναι ένα όνειρο και πως όλοι οι θεσμοί είναι ψευδαισθήσεις κατασκευασμένες από τον άνθρωπο, κι είναι αποτελεσματικές γιατί ΕΣΥ παίρνεις τ' όνειρο για πραγματικότητα. Γκρέμισε την οικογένεια, την εκκλησία, το κράτος, την πόλη, την οικονομία — μετάρπρεψε τη ζωή σε μορφή τέχνης, θέατρο της ψυχής και θέατρο του μέλλοντος· ο επαναστάτης είναι ο μόνος καλλιτέχνης. Χρειάζεται απλώς μια γενιά ανθρώπων που να 'ναι οργισμένοι, τρελάρεις, παράλογοι, σεξουαλικοί, οργισμένοι, άθρησκοι, παιδιά και τέρατα — άνθρωποι που να καίνε τα στρατολογικά δελτία που τους στέλνουνε στον πόλεμο, που να καίνε τα απολυτήρια γυμνασίου και τα πτυχία πανεπιστημίου — άνθρωποι που να λένε: «στο διάολο οι σκοποί σας και οι στόχοι σας!»· άνθρωποι που να μαγεύουν τους νέους με μουσική, μαύρο κι «οξύ» — άνθρωποι που να ξαναπροσδιορίζουν το φυσιολογικό· άνθρωποι που δε θα παίζουν το παιχνίδι κοινωνικής θέσης-ρόλου-επιτυχίας-κατανάλωσης· άνθρωποι που εκτός από το σαρκίο τους, δεν έχουν τίποτα άλλο υλικό να χάσουν. Οι νέοι Αμερικάνοι λευκοί έχουν πιο πολλά κοινά με τους λεηλατημένους Ινδιάνους παρά με τους ίδιους τους γονείς τους. Κάψε τα σπίτια τους, και θ' απελευθερωθείς.

Κάψε το «νόμισμά» τους (βλακώδης καταπίεση) και θα

χειραφετηθείς. Παρομοίως, η πρώτη εντολή δεν είναι πρόσκληση για βιασμό, αλλά πάλι ένας (προκλητικός) τρόπος για να τονίσουν την αντίθεσή τους στην καταπίεση. Οι αρχαίοι και οι σύγχρονοι ριζοσπάστες εκφράζουν την εξέγερσή τους ενάντια στα αντίστοιχα κατεστημένα, με τον τρόπο ομιλίας και συμπεριφοράς τους και με τις απόψεις τους. Κι αφού κι οι δύο ομάδες κατακρίνουν τον ανταγωνισμό, τη συσσώρευση υλικών αγαθών και τις άλλες αστικές αξίες, μπορούμε να πούμε πως η εξέγερσή τους υπερβαίνει το συγκεκριμένο χρόνο και τόπο, και πως έχει έναν κοινό στόχο. Δεν είναι, λοιπόν, καθόλου παράξενο που οι Κυνικοί μετενσαρκώθηκαν ή μετενσαρκώθηκαν ακόμα μια φορά (Ντανταϊσμός).

Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι η Κυνική αντισυμβατικότητα δεν ήταν απλώς το μέσο για την επιτυχία του σκοπού (για να υπογραμμίσουν την άποψή τους) ούτε απλώς μια πρόκληση. Ήταν πάνω απ' όλα αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητας του Κυνικού. Ο Κυνικός ήταν ακέραιος και συνεπής: ό,τι έλεγε το εννοούσε και ό,τι πρόσβευε το εφάρμοζε. Το ίδιο και οι σύντροφοί του στον 20ο αιώνα. Ο Στωικός Ζήνων «ήταν πάρα πολύ σεμνός (ευφημισμός για καταπιεσμένος, φοβισμένος, διχασμένος;) για να υιοθετήσει την Κυνική αναισχυντία».

4. Μαλλιά, Λεφτά, Αυτοκτονία

Ακόμα και στην εμφάνιση και το ντύσιμο έχουν πολλά κοινά. Οι Κυνικοί είχαν κι αυτοί γενειάδες, σακούλια, παλιόρουχα, ήταν βρώμικοι και την έβγαζαν μόνο μ' «ένα ρούχο» — που, είτε σημαίνει χωρίς εσώρουχα είτε με το ίδιο ρούχο χειμώνα καλοκαίρι (θυμηθείτε τον Σωκράτη), το νόημα είναι το ίδιο. Άλλο χαρακτηριστικό των Κυνικών ήταν η μαγκούρα, και σε μερικούς χίππηδες αρέσει να κουβαλάνε ραβδιά. Τα μακριά μαλλιά ήταν επίσης κοινό χαρακτηριστικό και των δύο. Ο Δίων πολύ πριν από το μιούζικαλ *Hair* (αν και οι Κυνικοί δεν ήταν ιδιαίτερα μουσικόφιλοι) έγραψε ένα κομμάτι όπου επαινούσε τα

μαλλιά. (Πήρε απάντηση από τον φαλακρό Συνέσιο με το «Φαλάκρας Εγκώμιον». Ο Συνέσιος ήταν καλός Σοφιστής: υπάρχουν πάντα δύο απόψεις σε κάθε αξιολογική ερώτηση.) Τώρα όμως που το εμπορικό σύστημα μετέτρεψε τα μακριά μαλλιά από σημάδι διαμαρτυρίας σε απλή μόδα, ο μακρυμάλλης εξεγερμένος θα έπρεπε ίσως να ξυρίσει το κεφάλι του, όπως έκανε μια φορά ο Διογένης στο μισό του κεφάλι.

Επίσης οι Κυνικοί έκαναν την ανάγκη τους χωρίς πολλές αναστολές, ενώ στη χριστιανική περίοδο (ίσως, εν μέρει, λόγω της ιερής επίδρασης των Γαλιλαίων) δεν πολυπλένονταν. Αρκετοί μάλιστα ζούσαν σαν αλήτες. Στέκονταν στη γωνιά του δρόμου ή έξω από τους ναούς με το καπέλο στο χέρι, γέλαγαν, έσπαγαν πλάκα και πείραζαν τους περαστικούς που τους ελεούσαν. Αυτό, λέει ο περιστασιακά Κυνικός Δίων, έβγαλε κακό όνομα στη φιλοσοφία γενικά, γιατί οι Κυνικοί, συνεχίζει ο Δίων, έκαναν σαν κι αυτούς που ενθαρρύνουν τους μαθητές να κοροϊδεύουν τους δασκάλους τους (εξουσία). Οι γίππηδες, είδαμε, μπήκαν στο νόημα.

Η περιφρόνησή τους στο χρήμα, που είδαμε στην προκήρυξη, ανάγεται στον Κυνισμό (βλέπε Ρούμπιν και πρώιμο Μαρξ). Ο Διογένης, και με τη σειρά του και ο Ζήνων αργότερα, ήταν υπέρ της κατάργησης του χρήματος. Οι Γουέδερμεν πρέπει να πήραν την ιδέα να ανατινάζουν τράπεζες απ' τον Διογένη. Ο Κράτης, που καταγόταν από εύπορη οικογένεια (όπως πολλοί χίππηδες), άκουσε τη συμβουλή του Διογένη κι έδωσε τα λιβάδια του πίσω στα κοπάδια, και πέταξε στη θάλασσα όσα χρήματα είχε. Μια άλλη ιστορία (που το νόημά της ταιριάζει πάλι με το σκοπό μας) λέει πως ο Κράτης ρευστοποίησε την περιουσία του και τη μοίρασε στους συμπατριώτες του, όταν είδε έναν πάμπτωχο άνθρωπο. Τότε ήταν, αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος, που έγινε Κυνικός. Μεταφορικά, τουλάχιστον, αυτό έκαναν και πολλοί χίππηδες (πρβλ. και τον Βίτγκενσταϊν).

Αν και «άσχημος» και καμπούρης (Διογένης Λαέρτιος), ο Κράτης γελούσε πολύ κι η ζωή του ήταν αδιάκοπες διακοπές (Πλούταρχος). Είναι πολύ πιθανό να εμπνεύστηκε απ' αυτόν ο Στωικός Επίκτητος για να συστήσει την παιχνιδιάρικη συμπεριφορά απέναντι στη ζωή και ειδικά την παιχνιδιάρικη συμπεριφορά του παιδιού. Η γίπικη προκήρυξη, θυμόσαστε, προτείνει ως μόνη δυνατή τη ζωή που μετατρέπεται σε «τέχνη» (την ερασιτεχνική φαντάζομαι, κι όχι την τέχνη-εμπόριο). «Μη μεγαλώσεις» λέει ο Ρούμπιν (στο βιβλίο του, όπως και ο Α.Σ. Νηλλ στο Σάμμερχιλλ). Ο πολύς κόσμος, λέει ο Δίων, θεωρούσε τους Κυνικούς παλαβούς.

Το να παίρνεις τη ζωή στα σοβαρά θεωρείτο για τους Κυνικούς γενικά μεγάλη ανοησία. Η ζωή είναι ένα μεγάλο αστείο. Κι ο θάνατος χωρίς σημασία. Οι πεθαμένοι δεν υποφέρουν. Κι αν δε φοβάσαι το Θάνατο, δε φοβάσαι τίποτα. (“Ζορμπάς”: «ενεργώ σα να 'ταν να πεθάνω την πάσα στιγμή».⁵) Οι Κυνικοί γενικά, κι ο Διογένης κι ο Κράτης ειδικά, επιδοκίμαζαν την αυτοκτονία. Ο Διογένης, σύμφωνα με τον Επίκτητο, την επιδοκίμαζε τόσο ως προφυλακτικό μέσο όσο και ως αντίδοτο. Αρκετοί Κυνικοί αποχώρησαν γελώντας με το σύμπαν. Ο Δημόναξ, όταν έγινε εκατό χρονών, είπε: «Α, γέρασα πολύ» μετά σταμάτησε να τρώει ώσπου πέθανε (Λουκιανός). Ο εκπαιδευτής του Δημόνακα, ο Επίκτητος, θα 'λεγε πως όταν ο «καπνός» (πόνος) γίνεται πάρα πολύς μπορείς πάντα «να το σκάσεις»... «η πόρτα είναι ανοιχτή».

Η αυτοκτονία ήταν έκφραση ανεξαρτησίας ή τόλμης για πολλούς Κυνικούς και Στωικούς. Ο Ζήνων, που προσηλυτίστηκε από τον Κράτη στη φιλοσοφία και παράτησε το εμπόριο, έφυγε ως εξής: Καθώς έβγαινε μια μέρα απ' τη σχολή του, σκόνταψε και πέφτοντας έσπασε το δάχτυλό του. Τότε χτυπώντας τη γη με το χέρι του φώναξε: Έρχομαι με τη δική μου θέληση. Και κρατώντας την αναπνοή του έθεσε τέρμα στη ζωή του. (Εκτός από τον Διογένη Λαέρτιο που αναφέρει το γεγονός, βλ. ακόμα και τη Στω-

ική Φιλοσοφία του Ριστ⁶, για μια θεολογική ερμηνεία της στιγμής της αλήθειας του Ζήνωνα.)

Υπήρχαν και τυχαίοι θάνατοι επίσης. Κάποιος Κυνικός πέθανε από ηλίαση, αφού πρώτα τα 'χε κοπανίσει καλά καλά: και μερικοί χίππηδες πεθαίνουν τυχαία, αφού τα κοπανίσουν, όχι ακριβώς έτσι βέβαια (υπερβολική δόση ναρκωτικών). Οι Κυνικοί και οι Στωικοί (ο Διογένης κι ο Επίκτητος είναι βέβαιο) εγκρίνανε επίσης την εκούσια ευθανασία, κι ο Στωικός Σενέκας, τουλάχιστον, πρόσθετε την ευσπλαχνική βρεφοκτονία.

Η αυτοκτονία και η αυτοκτονία ως θεραπεία ήταν συνηθισμένο πράγμα για τους Κυνικούς και τους Στωικούς και ο πεισιθάνατος Ηγησίας (αν και επίσημα δεν ήταν ούτε Κυνικός ούτε Στωικός, αλλά Κυρηναϊκός) είχε, κατά τον Κικέρωνα, τέτοια επιτυχία όταν πρότεινε την αυτοκτονία ως φάρμακο κατά του πόνου, που ο βασιλιάς Πτολεμαίος Β' του έκλεισε την κλινική αυτοκτονιών. Οι κυβερνήσεις είναι απ' τη φύση τους εναντίον της αυτοκτονίας. Χρειάζονται στρατούς. Στην πραγματικότητα, η στάση απέναντι στην αυτοκτονία είναι η καλύτερη ένδειξη για το πόσο ανθρωπιστική είναι μια κοινωνία. Σκεφτείτε ακόμα το κίνημα για τη Νομιμοποίηση των Αμβλώσεων και το κίνημα για τη Μηδενική Αύξηση του Πληθυσμού. Οι Κυνικοί και άλλοι (ακολουθώντας πάλι τον Σωκράτη) ήταν εναντίον της κηδείας: αφού δεν είσαι το πτώμα του, γιατί όλη αυτή η φασαρία;

5. Έρωτας, Διακρίσεις, Καννιβαλισμός

Όπως και οι χίππηδες, οι Κυνικοί ήταν υπέρ της σεξουαλικής ελευθερίας και ισότητας τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη. Αυτό το έχουμε ήδη δει εν μέρει. Αλλά απέφευγαν τα Μεγάλα Πάθη γιατί, όπως περίπου είπε κι ο Κερκιδάς, εύκολα οδηγούν σε φασαρίες: κλεψιά, φόνο, τρέλα, πόλεμο (όπως ο Τρωικός) — κι ακόμα φυσικά σε απώλεια της αυτάρκειας.

Ο Διογένης δεν κήρυττε το γάμο. Γενικά οι Κυνικοί ούτε

παντρεύονταν ούτε γίνονταν παπάδες. Κι ο Διογένης δεν έβρισκε την κλεψιά των ναών κακό. Ο Κράτης παντρεύτηκε από καλοσύνη: Η Ιππαρχία τον απείλησε ότι θα αυτοκτονούσε αν δεν την παντρευόταν. Καταγόταν από επιφανή οικογένεια, αλλά σιγά σιγά υιοθέτησε τους Κυνικούς τρόπους, μέχρι που φορούσε ίδια ρούχα με τον Κράτη. Η Ιππαρχία ή οι πέντε κόρες του Διόδωρου Κρόνου (φημισμένες λογικοί) ήταν πιθανότατα οι πρώτες γυναίκες φιλόσοφοι. Ο Κράτης δε νοιαζόταν που η κόρη του συζούσε. Μια φορά πήρε το νεαρό του γιο σ' ένα ίδρυμα ενοικιάσεως έρωτα, και νομίζω ότι του είπε πως κάπως έτσι την έβρισκε κι ο μπαμπάς του.

Ο Διογένης υποστήριζε τον ίδιο τύπο ρούχων και για τα δύο φύλα (που υιοθέτησε η Ιππαρχία). Δηλαδή, όχι διακρίσεις λόγω ρούχων, τάση που ισχύει και σήμερα. Σαν τους Στωικούς και τους χίππηδες, ήταν και αυτός υπέρ της κοινοβιακής ζωής, όπου ουσιαστικά όλα (παιδιά, γονείς, πράγματα) ήταν κοινά. Πίστευε ακόμα πως είναι πολύ σωστό γυναίκες κι άντρες να ασκούνται μαζί γυμνοί στο ύπαιθρο. Όλα αυτά μας κάνουν να υποθέτουμε πως θα ήταν κατά της διάκρισης των αποχωρητηρίων σε ανδρών και γυναικών. Ίσως να ήταν και γυμνιστής. Τελικά οι άνθρωποι φοράνε ό,τι φοράνε κυρίως για επίδειξη.

Οι Κυνικοί, σημείωσα στη δεύτερη ενότητα, ήταν κατά κανόνα εναντίον της βίας. (Ίσως γιατί παραβίαζε την ακεραιότητα ή γιατί είναι μεγάλη φασαρία: η αυτοάμυνα, πάντως, στη χειρότερη περίπτωση είναι αντί-βία. Ανακύπτει όμως το εξής ερώτημα: αφού η επανάσταση συχνά δεν είναι παρά αντί-βία, γιατί δεν υπήρξαν περισσότεροι Κυνικοί επαναστάτες; ή γιατί η επανάσταση με αυτή την έννοια δεν αποτελεί ένα ξεκαθαρισμένο κομμάτι της Κυνικής πολιτικής φιλοσοφίας;) Και στον έρωτα το μοναδικό όχι, το έλεγε ο Διογένης στο βιασμό. Όλα τ' άλλα είδη ήταν αποδεκτά από τους Κυνικούς και τους Στωικούς όπως και από τους χίππηδες: από τον έρωτα για λεφτά, τη μοιχεία (αν κι αυτό, όπως ίσως και το προηγούμενο, δε θα υ-

πήρχαν στην Κυνική ουτοπία), την ομοφυλοφιλία, την αιμομιξία, έως τον έρωτα μεταξύ παιδιών και μεταξύ παιδιών και μεγάλων. Γιατί δεν έκαναν διακρίσεις ούτε απέναντι στα παιδιά. Αναγνώριζαν τον παιδικό ερωτισμό και τον αποδέχονταν. Δηλαδή δεν πίστευαν ότι υπάρχουν διαστροφές στον έρωτα — εκτός από τη βία (που δεν είναι έτσι κι αλλιώς ερωτική διαστροφή).

Μια και μιλάμε για διακρίσεις (αν και δεν ξέρω τι γίνεται με τους χίππηδες εδώ) ο Διογένης, ο Ζήνων κι ο μεγάλος Στωικός λογικός Χρύσιππος δέχονταν υπό όρους ακόμα και τον καννιβαλισμό υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει ένα υγιές πτώμα και ίσως κάποιος που λιμοκτονεί. Και το δικό σου μπούτι πάντως θα έκανε τη δουλειά του (Σέξτος Εμπειρικός, *Πυρρώνειοι υποτυπώσεις*). Περισσότερα για διακρίσεις σ' ό,τι αφορά τους Κυνικούς και τους Στωικούς στην επόμενη ενότητα, όπου εισάγεται η διάκριση Φυσικού/Συμβατικού, που κληρονόμησαν από μια άλλη ανοργάνωτη ομάδα γνωστή ως Σοφιστές.

6. Αδερφοσύνη, Αναρχισμός, Ειρηνισμός, Ψυχιατρική

Όταν έλεγαν «φυσικό» εννοούσαν ενστικτώδες, απλό, αναγκαίο, αυθόρμητο. Με το «συμβατικό», τα αντίθετα. Και φυσικά συντάσσονταν με το φυσικό — με τα ζώα, τα σκυλιά και τα ποντίκια — λέγοντας ότι οι θεσμοί είναι τεχνητοί και περιοριστικοί, κι οι πολυτέλειες περιττές και επομένως σκουπίδια. Μετά, αυτά έγιναν κοινά πιστεύω των χίππηδων — και των «πίσω στη φύση» κινημάτων, ίσως και των οικολόγων, αν προσθέσουμε ότι η σημερινή τεχνολογία καταστρέφει το φυσικό περιβάλλον.

Τα ζώα, έλεγε ο Διογένης, είναι πιο βολεμένα απ' τους ανθρώπους. Είναι πιο ανεξάρτητα. Δεν έχουν ανάγκη από ρούχα, γραβάτες, μείκαπ, προγράμματα (κάτι ανάλογο αναφέρεται στον Δίωνα). Κι αυτός, λοιπόν, έτρωγε μόνο όταν πείναγε, έπινε μόνο όταν δίψαγε· προσθέτοντας ότι μ' αυτό τον τρόπο απολάμβανε περισσότερο, γιατί ικανοποιούσε φυσικές ορέξεις του, ενώ οι συμβατικοί άνθρωποι,

σκλάβοι των προγραμμάτων, τρώνε όταν *πρέπει* να φάνε (ας πούμε, κάθε μεσημέρι) κι όχι όταν έχουν *όρεξη* να φάνε (βλ. Δίωνα). Και πάλι σαν τα ζώα, τον Σωκράτη, και τους χίππηδες, ο Διογένης περπατούσε ξυπόλυτος (συνεχίζει ο Δίων), επειδή, όπως έλεγε, τα πόδια του «δεν είναι πιο ευαίσθητα απ' τα μάτια του ή το πρόσωπό του». Δοκίμασε μάλιστα ωμό κρέας κι ωμό χταπόδι και κατά μία άποψη πέθανε έπειτα απ' αυτό από βαρυστομαχιά.

Οι Σοφιστές — που θα 'ταν πιο δίκαιο να τους λέγαμε *Σοφούς*, μια κι έχουν δυσφημιστεί κυρίως επειδή δεν ήταν διπλοπρόσωποι — έδωσαν στους Κυνικούς την ιδέα της αδελφότητας και του *αντί-εθνικισμού*. Τις διακρίσεις με βάση την εθνότητα, τη φυλή, το φύλο ή την τάξη τις θεωρούσαν απλώς συμβατικές, αυθαίρετες, ψευτο-ορθολογιστικές, που οδηγούσαν στην εκμετάλλευση. «Εκ φύσεως», έλεγαν, είμαστε όλοι ίδιοι. Οι Στωικοί κι οι χίππηδες συμφωνούν. Οι πρώτοι αναρχικοί (ή τουλάχιστον διεθνιστές) ήταν οι «Σοφοί» ή οι Κυνικοί. Γι' αυτό δεν είναι παράξενο που οι Κυνικοί δεν ήταν οργανωμένοι. Ήθελαν όσο περισσότερη ελευθερία γίνεται.

Οι «Σοφοί» ή οι Κυνικοί ανέπτυξαν μάλλον και την (αναρχική;) ιδέα της καθολικής ανυπακοής. Με το οποίο εννοώ την πολιτική ανυπακοή συν τη μη αποδοχή των *ποιών* για την παράβαση «άδικων» νόμων. Αυτό το υπερασπίζεται ο Χένντεν στο βιβλίο του *Εξέγερση και Καταπίεση (Rebellion and Repression)*. Ο Σωκράτης σταμάτησε στα μισά του δρόμου στον *Κρίτωνα* του Πλάτωνα. Ο θάνατός του μπορεί να ερμηνευτεί και ως σύμφωνος (αντίθετα με τον *Φαίδωνα* του Πλάτωνα) με την αποδοχή της αυτοκτονίας. Πράγμα που τον συνδέει με τους άλλους υπέρμαχους της αυτοκτονίας, τους Κυνικούς, τους Στωικούς και τους Κυρηναϊκούς. Ακόμα και με τους Πυρρωνιστές Σκεπτικούς.

Φαίνεται πως ούτε με το θέμα *ηλικία* είχαν αναστολές οι Κυνικοί. Θα εκτιμούσαν τον Ρούμπιν, που αποκάλυψε τον ενεηνητάρη Μπέρτραντ Ράσσελλ «έναν από τους πιο γίπ-

πη γίππηδες». Το να 'σαι «ντροπ άουτ» υπερβαίνει την ημερολογιακή ηλικία και είναι θέμα διάθεσης. Ούτε χάσμα γενεών.

Η λέξη «κοσμοπολίτης» πιθανώς ξεκίνησε απ' τον Διογένη. Κατά τον Διογένη Λαέρτιο, όταν τον ρώτησαν από πού κατάγεται, απάντησε πως κατάγεται απ' οπουδήποτε, πως είναι «κοσμοπολίτης». Ο Αρίστιππος (σύμφωνα με τ' *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα) είχε πει κάτι σχετικό: ότι προτιμάει να 'ναι παντού ξένος παρά ν' ανήκει σε μια χώρα ειδικά. Γιατί έτσι θα ήταν «ελεύθερος».

Ο Αρίστιππος δεν ήταν Κυνικός τυπικά, αλλά «Σοφός» πρώτα, Ηδονιστής ύστερα (ο Επίκουρος ακολούθησε), και ο ιδρυτής του Κυρηναϊκού κινήματος. Παρ' όλα αυτά μοιραζόταν με τον σύγχρονό του Διογένη την έλλειψη του πατριωτισμού, για τον ίδιο λόγο, καθώς και πλήθος άλλα πράγματα μεταξύ των οποίων το θαυμασμό για τον Σωκράτη, και το χιούμορ του. Ο Αρίστιππος ζήτησε λεφτά απ' τον τύραννο Διονύσιο. Ο Διονύσιος: «Μα εσύ είπες πως ο σοφός δεν έχει ανάγκη από τίποτα». «Δώσε μού τα, και μετά το συζητούμε κι αυτό». Ο Διονύσιος του τα έδωσε. «Βλέπεις ότι τώρα δε στερούμαι τίποτα;» (Διογένης Λαέρτιος). Αν και δεν τον πείραζε να ζει μες στις ανέσεις — αντίθετα απ' τον Διογένη — ο Αρίστιππος πρόσθετε με τυπικά Κυνικο-στωικό ύφος, πως το να κερδίζει χρήματα δεν ήταν μες στα ενδιαφέροντά του κι αν βρισκόταν στην ανάγκη να ζήσει φτωχικά θα το έκανε ατάραχα. Δεν ήταν τόσο πολύ εναντίον της ποσότητας των πραγμάτων που ανήκουν σε κάποιον, όσο ήταν εναντίον της ποσότητας των συναισθημάτων που επενδύονται σ' αυτά. Το κακό δεν είναι δηλαδή να συσσωρεύεις ή να καταναλώνεις, αλλά η μανία να κατέχεις πράγματα. Τόνιζε με έμφαση την απελευθέρωση απ' τις έμμονες ιδέες, ακόμα κι απ' την έμμονη ιδέα της απόλαυσης. Όταν τον ρώτησαν γιατί τα 'χει με τη Λαΐδα, μία γνωστή εταίρα (τα 'χε και με μία άλλη — ίσως τη Φρύνη — και καμία φορά πήγαινε και με τις δύο μαζί), απάντησε, κατά τον Διογένη Λαέρτιο, «έχω [Λαΐδα] αλλ'

ουκ έχομαι». Σαν πραγματικός Κυνικός, κατάφερνε να προσαρμόζεται και να βγαίνει κερδισμένος μέσα από κάθε κατάσταση. Ο Διογένης τον αποκαλούσε, αν και υποτιμητικά, «βασιλικόν κύνα», επειδή δεν τον απασχολούσε το μέλλον (πράγμα που είναι παράδοξο, γιατί δείχνει μικροαστική αντίληψη απ' τη μεριά του Διογένη).

Από πλευράς Ηθικής, όλα αυτά τα κινήματα — Κυνισμός, Στωικισμός, Κυρηναϊσμός, Επικουριανισμός, ακόμα και ο Σκεπτικισμός — έχουν την ίδια βάση. Τα μέλη — ή οι ιδρυτές τους — ήταν ιντιβιντουαλιστές (ατομικιστές)!

Οι Κυνικοί ήταν επίσης ειρηνιστές. Κήρυτταν κι αυτοί «κάνε έρωτα όχι πόλεμο» — τουλάχιστον με την έννοια της «φιλανθρωπίας». Ο έρωτας με τη διπλή του σημασία ήταν για τον Ζήνωνα ο μόνος παραδεκτός θεός. Το ενδιαφέρον για τους ανθρώπους έκανε τους Κυνικούς (και τους Στωικούς, που σαν τους Επικούριους, θεωρούσαν τη φιλοσοφική σχολή ψυχιατρείο) να γίνουν ψυχίατροι, αν κι όχι για τα λεφτά. Στην πραγματικότητα βέβαια δεν έπαιρναν καθόλου λεφτά, αλλά επειδή ήταν απένταροι περιπλανώμενοι θεραπευτές το πολύ πολύ να έπαιρναν αντί αμοιβής στέγη και τροφή. Ο Δημόναξ ήταν τόσο καλός «ψυχοθεραπευτής», ώστε τον θεοποίησαν, όπως και τον εκγυμναστή του Επίκτητο. Ο Κράτης, όπως θυμούμαστε, παντρεύτηκε, τόσο συμπονετικός ήταν. Ο δε Περεγρίνος, ξεπερνώντας τους πάντες (ακόμα και τον Χριστό) έφτασε στο σημείο να καεί ζωντανός για το καλό της ανθρωπότητας (Λουκιανός). Και οι χίππηδες έχουν (τζάμπα) κλινικές για να βοηθούν όσους έχουν προβλήματα ή άσχημα «ταξίδια».

7. Ομιλία, Καταγωγή

Στον 3ο π.Χ. αιώνα οι Κυνικοί είχαν αναπτύξει δικό τους ύφος, γνωστό ως διατριβή: ανακάτευαν στους λόγους τους σάτιρα και κοινωνική κριτική. Και σαν τους χίππηδες, που έχουν κι αυτοί προσθέσει λέξεις και εκφράσεις δικές τους

στο λεξιλόγιό μας, προτιμούσαν την απλή γλώσσα. Ο καθαρά χίππικος ιδιωματισμός «Μαν» («Άνθρωπε»), συναντάται μεταξύ άλλων και στον Επίκτητο.

Η απλή γλώσσα ήρθε αβίαστα στους Κυνικούς. Κι όχι μόνο επειδή έκαναν παρέα με τα σκυλιά, αλλά και γιατί, αν κι οι πρώτοι Κυνικοί έδιναν μεγάλη σημασία στον «φωτισμένο» άνθρωπο και καμιά φορά θεωρούσαν τη σιωπηρή πλειοψηφία ανόητη, γενικά ενδιαφέρονταν περισσότερο για τον πληβείο και τα προβλήματά του παρά για τους πλούσιους και τους ευγενείς. Έσπαγαν πλάκα με «τα πλούτη, τη δόξα, την ευγενική καταγωγή».

Πολλοί, αν όχι οι πιο πολλοί, Κυνικοί γεννήθηκαν (αντίθετα απ' τους χίππηδες) και έζησαν (σαν τους χίππηδες) σε υλική φτώχεια κι ακόμα «χειρότερα». Ο Νικίων εμπορευόταν τον έρωτα, το ίδιο και η μαμά του Βίωνα. Άλλοι, όπως ο Βίων και ο Μένιππος, ήταν νόμιμα σκλάβοι. Μια ιστορία λέει πως ο Διογένης — ή ο πατέρας του — ήταν παραχαράκτης. (Το Κυνικό σύνθημα πάντως για την παραχάραξη του νομίσματος, αν έχει κάποια βιογραφική ρίζα, ξεκινά μάλλον από μια τρίτη εκδοχή αυτής της ιστορίας: ότι δηλαδή σύμφωνα μ' ένα χρησμό ο Διογένης έπρεπε ν' αλλάξει το «πολιτικό νόμισμα».)

Βέβαια ο Κυνισμός «παρήγαγε» τον αυτοκράτορα Ιουλιανό (και ο Στωικισμός τον Μάρκο Αυρήλιο). Αλλά ο Ιουλιανός είναι μια εξαίρεση. Εκτός αυτού, και ο Διογένης θα συμφωνούσε πιθανόν, ο Ιουλιανός είναι μάλλον ψευτο-Κυνικός. Κι αυτό όμως έχει ενδιαφέρον. Δείχνει πόσο μεγάλη επιρροή είχε το Κυνικό κίνημα. Φανταστείτε, όπως είπα στην αρχή, ας πούμε ένα χιππίζοντα τύπο Αυτοκράτορα των Η.Π.Α., Πρόεδρο ήθελα να πω.

8. Το Τέλος: Απελευθέρωση

Όταν ο Διογένης πουλήθηκε στους σκλάβος, πήρε την κατάσταση στα χέρια του. Όταν τον πιάσανε αιχμάλωτο πειρατές, τα πήγε πολύ καλά μαζί τους και βέβαια προσπάθησε να τους αλλάξει τις συνήθειες (Διογένης Λαέρτιος).

Αισθανόταν άνετα μες στην ερημιά όσο και μες στην Αθήνα. Ό,τι είχε, συνεχίζει ο Επίκτητος, «ήταν έτοιμος να τ' αφήσει», ακόμα και την ίδια τη ζωή του. Ήταν «ελεύθερος» — ελεύθερος σαν πουλί: ο Επίκτητος μιλάει με θαυμασμό για την ελευθερία που είχαν «οι κόρακες να πετούνε όπου τους αρέσει, από φωλιά σε φωλιά κι από θάλασσα σε θάλασσα, χωρίς αναστενάγματα και νοσταλγίες για τις περασμένες καταστάσεις».

Ο Αντισθένης ένας άλλος Σωκρατικός, πιθανόν απ' τους πρώτους κατά της διάκρισης των φύλων και υπέρ της καθολικής ανυπακοής, τον οποίο ο Διογένης ήθελε να βοηθήσει ν' αυτοκτονήσει, ήταν εκείνος που γνώρισε στον Διογένη τη Ζωή της Ελευθερίας. «Ο Αντισθένης μ' ελευθέρωσε», λέει σύμφωνα με τον Επίκτητο ο Διογένης, κι εννοεί ότι του έδειξε τι είναι πραγματικά «δικό του»: δηλαδή όχι «η περιουσία, οι συγγενείς, οι φίλοι, η υπόληψη (η γνώμη των άλλων), τα οικεία μέρη», κ.λπ., αλλά μονάχα μια λογική, δυναμική *στάση* απέναντι στα πράγματα. Αυτή είναι μια δόμηση του εαυτού μας (ένας *περιορισμένος* εαυτός) που στηρίζεται στην πλήρη εξάλειψη της ανασφάλειας και στην ελευθερία — ελευθερία από την εγωεξάρτηση⁷, ελευθερία απ' το φόβο απώλειας της περιουσίας μου ή της κοινωνικής μου θέσης, αφού ό,τι κυρίως κατέχω (ή είμαι ή ταυτίζομαι) είναι μία *στάση*. Αυτό είναι και το ιδανικό ενός ισχνού εγώ. Μερικοί πιστεύουν πως ο Αντισθένης ήταν ο πρώτος Κυνικός. Το γιατί είναι απλό. Ακούστε τι είπε σ' έναν ιερέα που εξυμνούσε τη μεταθανάτια ζωή: «Γιατί τότε δεν πέφτεις ξερός;»

Το Κυνικό και χίππικο ιδανικό είναι η «αρνητική» ελευθερία, η ελευθερία που αποκλείει: η ελευθερία από κάθε είδους πίεση, βασικά εσωτερική: η ελευθερία απ' την εξουσία, τα καθήκοντα, την εγωεξάρτηση, τις έμμονες ιδέες, τους φόβους, τις ανησυχίες, την ανία, το να *πρέπει* να ζήσεις. Όχι πως οι επαναστάτες μας (sic) είναι αδιάφοροι προς τη «θετική» ελευθερία. Όμως, είτε το αναγνωρίζουν είτε όχι, αυτή η ελευθερία ανάγεται στην άλλη, τουλάχισ-

στον με την έννοια ότι ο πιθανός λόγος που κάποιος ενθουσιάζεται, π.χ. με το θέμα της ελευθερίας της επιλογής, είναι επειδή συνεπάγεται το συναίσθημα ότι δεν είναι παγιδευμένος. Όταν όμως προσελκύει ευθύνες (όπως στον Σάρτρ και στα δικαστήρια) είναι αρνητική, με την ανεπιθύμητη κι επομένως τη μη Κυνική έννοια. Η απελευθερωτική ελευθερία είναι η πιο δημοφιλής. Εν πάση περιπτώσει: «Δεν υπάρχει τίποτα σαν την ελευθερία» είπε λίγο πολύ ο Διογένης. Και θυμούμαστε την τελευταία κουβέντα της διακήρυξης των γίππηδων: «και θ' απελευθερωθείς».

1. «Ντροπ άουτ» (drop out): δραπέτης της κοινωνίας ή «εξωπέφτης»(!), αν θέλετε (σ.τ.σ.).

2. Γιπ! Γίπυ!, κάτι σαν το δικό μας γιούπι! Party, σημαίνει κόμμα και ...πάρτυ, γλέντι (σ.τ.σ.).

3. Βλ. Ν. Καζαντζάκη *Αλέξης Ζορμπάς* (σ.τ.μ.).

4. George Edward Moore: Άγγλος φιλόσοφος (1873 – 1958), (σ.τ.μ.).

5. Βλ. Ν. Καζαντζάκη *ό.π.* (σ.τ.μ.).

6. J. M. Rist. *Stoic Philosophy*, Cambridge 1969 (σ.τ.μ.).

7. Εγωεξάρτηση (egodependence): όταν λαμβάνουμε υπόψη μας τη γνώμη που έχουν οι άλλοι για μας (σ.τ.σ.).

«Hippies & Cynics», *Inquiry* 1973, vol. 16, pp. 1 – 15. Διαβάστηκε, ή κάτι τέτοιο τέλος πάντων, στην ελληνική λέσχη του Πανεπιστημίου της Αλμπέρτας το Νοέμβρη του 1970. Ό,τι ξέρουμε για τους Κυνικούς είναι κυρίως από δεύτερο και τρίτο χέρι. Η κύρια πηγή μας είναι ο Διογένης Λαέρτιος. Έγραψε τον 3ο αιώνα μ.Χ. Γι' αυτόν δεν ξέρουμε τίποτα άλλο, ούτε καν αν αυτό ήταν το πραγματικό του όνομα. Για μια Ιστορία του Κυνισμού βλ. το βιβλίο του D.R. Dudley *A History of Cynicism*. Βλ. ακόμα «Η αυτοκτονία: Στωική θεραπεία» και «Η Ελευθερία και ο Τουρίστας Φιλόσοφος» σ' αυτό το βιβλίο. Την «καλύτερη» ηθική σήμερα τη συναντούμε στους χίππηδες και στους κοντινούς τους παρά στα πανεπιστήμια.

ΚΑΝΕΤΕ ΕΡΩΤΑ ΟΧΙ ΤΑΦΟΥΣ: Η ΚΑΙΝΟΥΡΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

1. Υπερπληθυσμός, η βασική κρίση;

Το κύριο πρόβλημα που με απασχολεί, ο υπερπληθυσμός, ίσως να κρύβεται πίσω απ' όλες τις άλλες κρίσεις της ανθρωπότητας. Η κρίση των τροφίμων είναι φανερά ένα άμεσο αποτέλεσμα του. Η κρίση ενέργειας υπάρχει επειδή χρειαζόμαστε πάρα πολλή ενέργεια για να κινήσουμε τόσο πολλές μηχανές, που προξενούν τόσο πολλή μόλυνση, κι όλα αυτά επειδή ίσως υπάρχουν πάρα πολλοί άνθρωποι. Όμως μπορεί μια από τις αιτίες που προκαλούν απ' τη μια πλευρά ελλείψεις προϊόντων κι από την άλλη πληθώρα στομάτων και σκουπιδιών να είναι η απληστία. Βέβαια όταν έχουμε συγχρόνως και υπερπληθυσμό και απληστία, το κακό γίνεται διπλό! Όσο πιο πολλοί άνθρωποι τόσο μεγαλύτερη η απληστία, και τόσο το χειρότερο για όλους. Σ' αυτή την περίπτωση η υπερπαραγωγή μωρών εξηγείται πλέον ως αποτέλεσμα όχι αυτής της απληστίας, αλλά, ας πούμε, της άγνοιας για το πώς θα προλάβουμε τη σύλληψη.

Πώς συγκρατούμε την απληστία; Πώς αποφεύγουμε την κρίση; Απορρίπτοντας οτιδήποτε την προκαλεί και την ενισχύει και μαζί και τα διάφορα συνθήματα: «Αυξάνεσθε και πληθύνεσθε», «Καταναλώστε», «Μαζεύτε αγαθά», «Φτιάχτε βιομηχανίες και χέστε τα αποτελέσματα», «Δημοσιεύτε για να κάνετε καριέρα» (αντίθετα: σώσε τα δέντρα και μην ξοδεύεις χαρτί άσκοπα), «Τα αντισυλληπτικά είναι αμαρτία». Και αν το να σταματήσουμε την αύ-

ξηση του πληθυσμού δεν αρκεί, θα πρέπει συγχρόνως να κάνουμε κάτι για να μεγαλώσουμε το ρυθμό των θανάτων. Που θα πει, να κοπούν και τα διάφορα: «Κρατήσου στη ζωή πάση θυσία», «Απαγορεύεται η αυτοκτονία», «Απαγορεύεται η ευθανασία», «Η ζωή είναι ιερή» και ό,τι άλλο.

Όλα αυτά σημαίνουν πως η επιστήμη ή η τεχνολογία πρέπει να ανανεωθεί. Σκοπός της ιατρικής θα έπρεπε να είναι η ελάττωση του πόνου και όχι η παράταση της ζωής. Η βιομηχανία πρέπει να σταματήσει να κυνηγά το κέρδος και να ικανοποιεί τις πλαστές ανάγκες που δημιουργεί η διαφήμιση. Και βασικά οι διαφημίσεις θα έπρεπε να εξαφανιστούν ή να περιοριστούν σε απλές ανακοινώσεις. Διότι υποδαυλίζουν τη μεγάλη κρίση και συγχρόνως κλονίζουν γενικά την εμπιστοσύνη του κόσμου επειδή ή είναι παραπλανητικές ή τελείως ψέματα. (Και οι υπερβολές, ξέρετε, είναι ψέμα.) Η συνηθισμένη δικαιολογία για τις διαφημίσεις, ότι δηλαδή προσφέρουν θέσεις εργασίας αυξάνοντας τη ζήτηση προϊόντων δεν ισχύει πια (αν ίσχυε ποτέ). Είναι σαν να αποφεύγουμε ένα κακό (την ανεργία) προκαλώντας ένα άλλο (σπατάλη). Το πρόβλημα της ανεργίας πρέπει να λυθεί κάπως αλλιώς κι όχι μετατρέποντας τον πλανήτη σ' ένα σκουπιδότοπο φίσκα από κόσμο. Κέρδος θα είναι, αν όλα τα χρήματα που τώρα ξοδεύονται σε διαφημίσεις — πάνω από είκοσι πέντε δισεκατομμύρια δολάρια στις Η.Π.Α. μόνο για το 1973, αν αθροίσουμε τους προϋπολογισμούς έξι ομοσπονδιακών υπουργείων — χρησιμοποιηθούν για να γίνει κάτι ώστε να προλάβουμε την κρίση, πριν τιναχτούμε όλοι στον αέρα.

Με λίγα λόγια, οι υπεραναπτυγμένες οικονομίες πρέπει να γίνουν αντικείμενο κριτικής. Επίσης, η παραγωγή τροφίμων πρέπει να τεθεί υπό έλεγχο. Ποιος χρειάζεται «φουαγκρά»; Για να μην πούμε για τον τρόπο που παράγεται.

Οι υπεραναπτυγμένες οικονομίες προκαλούν οικο-χυδαιότητες. «Προσβάλλουν το αίσθημα της οικολογικής

αιδούς». Μάλιστα σήμερα κοντεύουν να μετρούν την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας από το πόσο έχει καταστραφεί το τοπίο, και πόσο έχει μολυνθεί το περιβάλλον (καυσαέρια, θόρυβος, βρώμικα ποτάμια και ό,τι άλλο θέλετε). Όσο μεγαλύτερη η ανάπτυξη και περισσότερες οι μηχανές, τόσο πιο πολλά τα σκουπίδια. Πρώτος, λοιπόν, νόμος της βιομηχανίας: Αυτοσχεδιάστε. Ανακυκλώστε. Ακόμα και το ίδιο μας το σώμα (όργανα, λίπασμα). Κάτω τα νεκροταφεία! Κάνετε τόπο για τους ζωντανούς.

Θα ξαφνιαστεί κανείς σαν δει χωρίς πόσα προϊόντα μπορεί να κάνει, απλώς λέγοντας: «Αυτό δεν το χρειάζομαι». Δοκιμάστε. Το «χρειάζομαι κάτι» περιέχει μια απόφαση. Έτσι, λοιπόν, αποφασίστε να μην αυξάνεται τις ανάγκες σας. Γλιτώστε τον εαυτό σας και τους άλλους από προβλήματα.

Όλα τούτα σημαίνουν ότι πρέπει να πετάξουμε ή να αναδιαμορφώσουμε τον καπιταλισμό, τον κομμουνισμό, το σοσιαλισμό, τη Βίβλο, τον ωφελιμισμό, τον ατομισμό, τον εθνικισμό κ.λπ., κ.λπ. Καμία από αυτές τις ιδεολογίες δεν μπορεί να μας καθοδηγήσει στην αντιμετώπιση των κρίσεων. Ο ωφελιμισμός, που όπως και ο ατομισμός, βρίσκεται πίσω απ' τον φιλελευθερισμό, μιλά για τον «μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων». Ο ατομισμός και ο εθνικισμός — κάθε άτομο και κάθε έθνος για τον εαυτό του — επιτείνουν την κρίση και θα έπρεπε να αντικατασταθούν από την κοινωνικοπολιτική οικολογία.

Ο καπιταλισμός με την έμφαση που δίνει στο κέρδος και με το: «η βιομηχανία είναι βιομηχανία» (laisser-faire, «αφήστε την ηθική έξω απ' τη βιομηχανία») υποβοηθά την ανάπτυξη και την αύξηση του πληθυσμού (περισσότερα στόματα για να καταναλώνουν). Ο σοσιαλισμός — ή, τουλάχιστον, ο τρόπος που εφαρμόζεται — επίσης προωθεί την υπερεκβιομηχάνιση, αν όχι για τίποτα άλλο, αλλά επειδή συναγωνίζεται και θέλει να ξεπεράσει τις λεγόμενες καπιταλιστικές χώρες.

Πάντως, έτσι κι αλλιώς, ο σκέτος σοσιαλισμός ή ο σκέ-

τος καπιταλισμός ή ο σκέτος αναρχισμός ή ο όποιος άλλος σκέτος κοινωνικοοικονομικός «ισμός», δε μας σώζει εάν δε συνοδεύεται κι απ' τον έλεγχο του πληθυσμού. Ένας σταθερός έλεγχος του πληθυσμού (ο καλύτερος πολιτικός ισμός) φαίνεται ότι είναι ο συνδυασμός του σοσιαλισμού με την εξασφάλιση και της ελευθερίας, το δεύτερο κτισμένο πάνω στο πρώτο. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει χωρίς ψωμί μόνο, δεν είναι άνθρωπος, αυτοαποξενώνεται.

2. Ο ερωτισμός δε φταίει

Οι γραφές και μερικές ολοκληρωτικές κυβερνήσεις λένε: «*αυξάνεσθε και πληθύνεσθε*». Αυτό είναι απαράδεκτο. Γιατί κάθε παιδί είναι και μια νάρκη. Όμως ο τρόπος να αποφύγουμε την έκρηξη δεν είναι να συγκρατήσουμε τον ερωτισμό. Γιατί δε φταίει αυτός. Ο έρωτας δεν είναι η επιθυμία να κάνεις παιδιά και ούτε ήταν ποτέ. Χρειαστήκαμε αιώνες για να αποσυνδέσουμε *εννοιολογικά* την ερωτική πράξη από τη γέννηση και πολλοί (όπως όλα τα ζώα και τα φυτά) βρίσκονται ακόμα στο σκοτάδι, σε ό,τι αφορά τη *συμπτωματική* σχέση αυτών των δύο (οι δύο ή τρεις σωλήνες μπερδεύτηκαν, βλέπετε. Ο Θεός ήταν αδέξιος ή τσιγκούνης ή ζαβολιάρης).

Ο έρωτας είναι μια επιθυμία για, ας πούμε, είσοδο. (Όπως είπε και ο Ιησούς: «κρούετε, και ανοιγήσεται υμίν».) Είναι μια ενόχληση ή ένας πόνος, ας πούμε, ανάμεσα στα πόδια που μπορείς να τον ανακουφίσεις με την ερωτική θεραπεία, αν ξέρεις το πώς — γιατί ενώ η ερωτική *επιθυμία*, είναι μάλλον έμφυτη, το πώς το κάνεις χρειάζεται εκπαίδευση. Ο έρωτας είναι και άσκηση (ή ακόμα φάρμακο). Γι' αυτό ασχοληθείτε μαζί του για να είσαστε σε φόρμα και να διατηρηθείτε λεπτοί. Αυτό θα 'ναι κέρδος. Γιατί το πάχος είναι μόλυνση. Πολεμήστε την παχομόλυνση με το πήδημα. Και κάνετε έρωτα, όχι βόμβες.

Ακόμα κι η Καθολική Εκκλησία θεωρεί την αναπαραγωγή σαν το *πρέπον* και όχι το ενστικτώδες αντικείμενο του έρωτα (οπωσδήποτε μέσα στα πλαίσια του γάμου). Μόνο

που μας τα μπλέκει, μιλώντας συγχρόνως για την παραγωγή σαν το «φυσικό» αποτέλεσμα. Όμως είναι φανερό ότι στη φύση όλα γίνονται, ακόμα κι αυτά που αποκαλούνται διαστροφές. Η φύση δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν αξιολογικό κριτήριο. Το να λένε το ερωτικό παιχνίδι διαστροφή είναι βρισιά. Πού στηρίζονται; Αν ό,τι είναι φυσικό είναι ηθικό, τότε πώς το θεωρούν διαστροφή; Τι παράλογος που είναι ο λόγος του Θεού! — «Μα γι' αυτό ακριβώς λέμε ότι Εκείνος (και όχι Εκείνη;) είναι υπεράνω λογικής». Αλλά τότε γιατί δε σωπαίνει;

Έτσι, λοιπόν, ο πρόξενος του προβλήματος του πληθυσμού δεν είναι ο ερωτισμός. Είναι η επιθυμία — ή η πολιτική — της αναπαραγωγής. Ωστε ελέγξτε αυτήν. Τα παιδιά μπορεί να είναι μια *παρενέργεια* του έρωτα — και μάλιστα ενός ειδικού (και όχι αναγκαίου, ούτε του μόνου) τρόπου έρωτα. Του οποίου, επίσης, η παρενέργεια μπορεί κάλλιστα να αποφευχθεί με το χάπι, με τη στειρώση και με ό,τι άλλο υπάρχει ή, σαν τελευταία λύση, με μια έκτρωση. Πολύ πιο σίγουρη, πιο γρήγορη ή πιο φτηνή από μια γέννα. Βέβαια μπορεί να *χρησιμοποιήσει* κανείς τον έρωτα για αναπαραγωγή. Για κάτι τέτοιο όμως, μπορεί να χρησιμοποιήσει και το εργαστήριο. Άλλωστε και το νερό μπορεί κανείς να το χρησιμοποιήσει για να πνιγεί. Ο υπερπληθυσμός είναι κακή χρήση του έρωτα...

Μερικοί συνιστούν τη μέθοδο του ημερολογίου ή της αποχής για την αποφυγή των γεννήσεων. Αλλά η πρώτη δεν είναι σίγουρη, και έτσι περιπλέκει το πρόβλημα πιο πολύ, προκαλώντας αθέλητη γονιμοποίηση, εκτός του ότι εμποτίζει τον έρωτα με φόβο (της εγκυμοσύνης) και χαλά μια φυσική απόλαυση — *ένα δώρο του Θεού* (Χα!). Η αποχή, καθώς και η μέθοδος των ημερών, είναι άχρηστα εφόσον σήμερα με τα παραπάνω μέτρα το να κάνεις έρωτα (πόσο μάλλον το να βάζεις χέρι ή το να μην τελειώνεις) δεν οδηγεί οπωσδήποτε σε εγκυμοσύνη. Ένας πιο πλατύς όρος από την «ερωτική πράξη» είναι το «ερωτικό παιχνίδι». Και πιο υγιεινό συν τοις άλλοις. Γιατί αν έχει κανείς μανία

ειδικά με το κρεβάτωμα — τον «γενετήσιο έρωτα», κατά τον φροϋδικό μύθο περί των διαδοχικών επιθυμιών: στοματικής, πρωκτικής και γενετήσιας — ή, ακόμα, ειδικά με τον οργασμό, ο έρωτας γίνεται άγχος (ένας αγώνας δρόμου), και το πήδημα και ο οργασμός, διαστροφή. Όσο για τον όρο «γεννητικά όργανα» προέρχεται από το μπέρδεμα του έρωτα με την αναπαραγωγή (γέννηση) και είναι προτιμότερο να αντικατασταθεί από τον όρο «ερωτικά όργανα».

Ο Μάλθους, ο πρώτος που επεσήμανε τον κίνδυνο του υπερπληθυσμού, εδώ και δύο αιώνες, είπε ότι η παραγωγή τροφίμων δεν μπορεί να παρακολουθήσει την ανεξέλεγκτη αύξηση του πληθυσμού. Αλλά η μόνη ασπιρίνη που πρότεινε ήταν η ανεδαφική και άχρηστη μέθοδος της «αποχής». Μια και το αναφέραμε, όταν λέμε ότι η αποχή είναι άχρηστη δε σημαίνει οπωσδήποτε ότι δε θα έπρεπε να την τηρούμε, ιδιαίτερα αν το χάπι ή η έκτρωση ή η σειρά εκτρώσεων μπορούν να προκαλέσουν βλάβη — άλλωστε μπορεί κανείς να παίρνει χάπια ονειρώξεων και να έχει οργασμό στον ύπνο του ή να βυζαίνει ή να γλείφει. Ζούμε σ' ελεύθερη χώρα. (Ο καθένας μπορεί να βυζαίνει ρόγες, μικρές ή μεγάλες. Γιατί ο καθένας ήταν ή είναι νήπιο.)

Μερικοί εναντιώνονται στα προφυλακτικά μέσα λέγοντας ότι η έκτρωση είναι «φόνος» ή αναφέροντας το «δικαίωμα να γεννηθείς». Όμως για να υπάρχει φόνος πρέπει να υπάρχει πρόσωπο και το έμβρυο δεν είναι πρόσωπο (ακόμα). Φόνος ενός πράγματος που πρόκειται να γίνει άνθρωπος; Τότε γιατί να μη θεωρούμε και την αυτοϊκανοποίηση ή τον ακούσιο οργασμό φόνος; Χωρίς σπέρμα δεν υπάρχει έβρυο. Εν συνεχεία, το δικαίωμα ποιανού να γεννηθεί; Του εμβρύου, του σπέρματος τη στιγμή που ενώνεται το ωάριο (σύλληψη), του σκέτου σπέρματος...; Κι αν υποθέσουμε ότι το έμβρυο ή το σπέρμα έχει τέτοια δικαιώματα, τότε πρέπει να έχει και ίσα δικαιώματα για το αντίθετο: να μη γεννηθεί, ιδιαίτερα σήμερα. Όσο για το «δικαίωμα της τεκνοποίησης», είναι στην καλύτερη περίπτωση μονό-

πλευρο (λογαριάζει μόνο τους γονείς). Γιατί πόσοι από σας θα είχατε διαλέξει να γεννηθείτε; [Από 50 ή 100 παρόντες μόνο τρεις θετικές απαντήσεις — παρ' όλο που αυτή η ερώτηση, κι αυτή που ακολουθεί αμέσως τέθηκε ρητορικά.] Ποιος λογικός κι ευσπλαχνικός άνθρωπος θα ήθελε να πάθει σήμερα την πλάκα της γέννησης; [Κανένας δε φαίνεται διαθέσιμος. Και τα πιο πολλά άτομα είναι θηλυκού γένους, εννοώ ανατομικά.] Τέλος, εφόσον έτσι κι αλλιώς, ούτε για το σπέρμα ούτε για το έμβρυο υπάρχει περίπτωση εκλογής στο θέμα (επειδή δεν μπορούν να διαλέξουν — τέρμα) η ερώτηση αν «αυτό» είναι άνθρωπος με ή χωρίς δικαιώματα είναι στην καλύτερη περίπτωση ακαδημαϊκή. *Εμείς* πρέπει ν' αποφασίσουμε. Και η απόφαση πρέπει να λογαριάζει τα συμφέροντα των ζωντανών και των αγέννητων. Γιατί κάθε καινούριο άτομο σήμερα, είναι ένα ακόμα βάρος στους υπόλοιπους, συμπεριλαμβανομένων και των ζώων και των φυτών. Ωστε στην πραγματικότητα δε μένει παρά να ελέγχουμε τις γεννήσεις.

Ούτως ή άλλως, όλη αυτή η συζήτηση για το δικαίωμα να γεννηθείς δεν μπορεί να είναι σοβαρή. Γιατί κοιτάχτε: η αναπαραγωγή θα ήταν ένα συνεχές άγχος για τους ζωντανούς — ή τουλάχιστον για τους γόνιμους ζωντανούς. Θα μετέτρεπε τη γυναίκα και τον άντρα σε παράφρονες μηχανές ερωτισμού και αναπαραγωγής μέχρι να πέσουν τέζα από το ξεθέωμα ή από την έλλειψη πετρελαίου (ενεργειακή κρίση). Γιατί πώς αλλιώς θα ήταν σίγουροι, ότι δε στερούν από κάποιο, ας πούμε, «άτομο» (μάλλον τέρας) το «δικαίωμα να γεννηθεί».

Αυτό με τη σειρά του σημαίνει, ότι σε μηδέν χρόνο θα υπάρχουν τρισεκατομμύρια από μας. Οι Γουάρντ και Ντυμπό προβλέπουν (στο *Μια Γη Μόνο*) ότι σε λιγότερο από 80 χρόνια με το *σημερινό* ρυθμό θα υπάρχουν 28 δισεκατομμύρια άνθρωποι στη γη. *Πού* όμως; Τα αποτελέσματα του συνωστισμού είναι γνωστά: ξεσπούν πόλεμοι (για χώρο), τίποτα δε δουλεύει, άνθρωποι τρέχουν πανικοβλημένοι τσαλαπατώντας όποιον και ό,τι βρουν μπροστά τους.

Έπειτα η απλή λογική λέει ότι εφόσον το μέγεθος της γης είναι πεπερασμένο, δεν μπορούμε να πολλαπλασιαζόμαστε επ' άπειρον. Γιατί δεν μπορούμε, για εντελώς πρακτικούς λόγους, να ξεκολλήσουμε απ' αυτό τον πλανήτη.

Αλλά γιατί θα έπρεπε να ξεκολλήσουμε; Μπορούμε να τη βρούμε πολύ ωραία εδώ πάνω. Ας τον διακοσμήσουμε, ας τον μετατρέψουμε, καθώς και όσο απ' το υπόλοιπο σύμπαν μπορούμε, σε κόσμημα, σ' έναν «κόσμο», κι όχι σ' ένα σωρό σκουπίδια και μια νεκρή πόλη φάντασμα. ΑΣ ΖΗΣΟΥΜΕ ΠΑΝΩ Σ' ΕΝΑ ΕΡΓΟ ΤΕΧΝΗΣ. Αυτή πρέπει να είναι η καινούρια θρησκεία.

3. Κι άλλα μπερδέματα γύρω από τον έρωτα

Το ότι κατηγορούμε τον ερωτισμό για τον πονοκέφαλο του υπερπληθυσμού είναι ένα μόνο παράδειγμα του μπερδέματος γύρω απ' τον έρωτα. Ο ερωτισμός ή ο «σκέτος ερωτισμός» λέγεται ότι είναι «ζωώδης». Η αλήθεια είναι ότι ο ερωτισμός είναι χαρακτηριστικό των ανθρώπων και όχι των ζώων — εκτός από τα κουνέλια, μερικά έντομα (π.χ. ερωτόμυγες, που είναι μονίμως κολλημένες η μια πάνω στην άλλη) και τα ερμαφρόδιτα φυτά. ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ ΛΟΥΛΟΥΔΙΩΝ. Επόμενος, λοιπόν, και τελευταίος όρος της ερωτικής διαλεκτικής: Πολύ-ερωτικός και Πανερωτικός. Όπως δηλαδή ο Δίας. Συγκρίνετε τον Δία (Δίας, Deus, Θεός) με την STP: Supernatural Top Power (Υπερφυσική Κορυφαία Δύναμη). Αναβίωση του Δία.

Έπειτα υπάρχει η θεωρία της εξιδανίκευσης. Η εξιδανίκευση υποτίθεται ότι προέρχεται από το ερωτικό ανικανοποίητο (εκούσιο κατά τον Πλάτωνα, ντε φάκτο κατά τον Φρόντ), άρα συμβαδίζει με τον πουριτανισμό — άλλον έναν ευφημισμό — που είναι και η επικρατούσα ερωτική ηθική σήμερα. Ο ερωτισμός είναι ο μόνος τομέας που έχει απομείνει αδικαιολόγητα καταπιεσμένος. Απ' όπου και το στρίκιγκ — εξέλιξη των Τρελών (χίππηδες και γίππηδες) της δεκαετίας του '60, που προτιμούσαν να φωνάζουν «γαμήστε το άγχος», αντί για το «γαμήστε τον έρωτα» των

πουριτανών. Θέλω να πω, ποιος ο λόγος να αποφεύγουμε μια απόλαυση που συν τοις άλλοις είναι και επικοινωνία; Με την ίδια λογική, γιατί να μην αποφεύγουμε και το φαγητό για να τελειώνουμε;

Έτσι κι αλλιώς κανένα ιδανικό δεν πραγματοποιείται με μέσο την ερωτική καταπίεση. Το μόνο αποτέλεσμα είναι να γίνεται ο έρωτας έμμομη ιδέα. Κι απ' αυτό πηγάζει η εχθρότητα ή και οι σημερινοί ψυχροί και «καυτοί» πόλεμοι, λέει ο Σλέιτερ (*Το Κυνήγι της Μοναξιάς / Pursuit of Loneliness*). Ενώ συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: μια ικανοποιητική ερωτική εμπειρία, επειδή είναι ανέβασμα κάνει την ατμόσφαιρα δημιουργική, όπως ίσως και η STP.

Πίσω απ' τη θεωρία της εξιδανίκευσης υπάρχει η εικόνα του μυαλού σαν ένα καζάνι και η άποψη ότι η «διανοητική ενέργεια» είναι ουδέτερη και ότι κατευθύνεται από τη θέληση. Τι γίνεται όμως αν το μυαλό μοιάζει πιο πολύ μ' ένα σύστημα σωλήνων, που ο καθένας επιθυμεί ένα διαφορετικό αντικείμενο (δίψα: νερό· πείνα: φαΐ· έρωτας: σώμα κ.λπ.); Μπορεί οι σωλήνες να είναι ιεραρχημένοι: εάν δεν ικανοποιηθεί η επιθυμία ενός πιο βασικού (π.χ. δίψα), οι επιθυμίες των λιγότερο βασικών σωλήνων (π.χ. πείνα, έρωτας) παραμένουν σε νάρκη. Όμως μόλις ικανοποιηθεί η πιο βασική επιθυμία, η λιγότερο βασική μπορεί να απαιτήσει το δικό της αντικείμενο. Τα αντικείμενα δεν αντικαθιστούν το ένα το άλλο: φανερό στην περίπτωση της δίψας και της πείνας· λιγότερο φανερό στην περίπτωση φυσικά του έρωτα. Αλλιώς δε θα υπήρχε πρόβλημα και το ευλογοφανές της θεωρίας της εξιδανίκευσης θα εξέλειπε.

Κι αν ακόμα κατά τη διάρκεια της εξέλιξης μερικοί απ' τους σωλήνες (ας πούμε της περιέργειας) δημιουργήθηκαν από την καταπίεση άλλων (ας πούμε του ερωτικού), πάλι θα έπρεπε στο μεταξύ να είχαν γίνει ανεξάρτητοι απ' τις πληγές τους. Η γενετική ανάλυση είναι σωστή όσο παραμένει αυτό που είναι. Αλλιώς κινδυνεύει να πέσει σε γενετικό σφάλμα.

Οι πουριτανικοί πολιτισμοί κάνουν διακρίσεις. Όποιος πεινάει μπορεί (τουλάχιστον στις Η.Π.Α.) να βρει κουπόνια φαγητού. Αλλά κουπόνια για τον έρωτα δεν υπάρχουν. Οπισθοδρόμηση: στην αρχαία Ελλάδα, ως ένα σημείο, υπήρχαν (τουλάχιστον για τους άντρες, ίσως επειδή οι γυναίκες δεν αντιμετωπίζουν τόσες δυσκολίες). Η φιλανθρωπία των χριστιανών ή των κομμουνιστών εξαφανίζεται στην περίπτωση της ερωτικής πείνας. Δειλία.

Οι κάτοικοι της Χαβάης ζούσαν ευτυχισμένοι μέχρι που έφτασαν οι Πουριτανοί: τους έκαναν να ντρέπονται για τα ερωτικά παιχνίδια τους και τη γύμνια τους («άσεμνη έκθεση»). Θυμηθείτε τον Αδάμ και την Εύα μετά την Πτώση, στην οποία εξαναγκάστηκαν επειδή, όπως διαβάζουμε στη *Γένεση* 3, έλαβαν τη «σαρκική γνώση» μαζί με την πνευματική (η περιέργεια σκοτώνει τη γάτα). Σκόνταψαν (πτώση) κι έφαγαν το θάμνο της γνώσης. Έτσι και με τους ιθαγενείς, η ντροπή τους έκανε να εξαρτώνται από τα γιατροσόφια των ξένων. Έξυπνο κόλπο: σε κάνω να νιώθεις ότι εξαρτιέσαι από μένα για να σε σώσω. Το κοπάδι (αρνάκια) χρειάζεται το βοσκό (ποιμένα θεό). Καλοί στην υπηρεσία των δημοσίων σχέσεων του θεού οι ιεραπόστολοί μας, σε αγαστή συνεργασία με το κεφάλαιο και την αποικιοκρατία (όπως λέει ο Στόκλεϋ Κάρμαϊκλ).

Και η εξέλιξη της «αδελφότητας» ή Παν-ανθρωπότητας θα είναι η Παν-φυσικότητα. Και η οικολογία. Οι Ινδιάνοι της Αμερικής ζούσαν αρμονικά με το περιβάλλον τους: π.χ. πριν κόψουν ένα δέντρο ζητούσαν συγγνώμη. Όλα αυτά άλλαξαν όταν οι Ευρωπαίοι «ανακάλυψαν» (εισέβαλαν) στην αμερικανική ήπειρο. Μιλούσαν για την κατάκτηση της αμερικανικής Δύσης (άλλη μια βιβλική νοοτροπία). Και αποδεκάτισαν τα βουβάλια, τα πιο πολυάριθμα τετράποδα στη Βόρεια Αμερική. Τώρα τα βουβάλια βρίσκονται αποκλειστικά (ή σχεδόν αποκλειστικά, ας ελπίσουμε) σε «ση θρου» φυλακές ζώων (ζωολογικούς κήπους). Βέβαια μερικοί «πρωτόγονοι» ήταν πρωτόγονοι: θυσίαζαν και βασάνιζαν ζώα καθώς και ανθρώπους για να διώχνουν τα κα-

κά πνεύματα ή κάτι τέτοιο. Αλλά πάντως είναι γεγονός ότι η εκδυστισμός έδωσε γερό χτύπημα στην οικολογική ισορροπία και στη σταθερότητα του πληθυσμού των πρωτόγων κοινωνιών, με την εισαγωγή φαρμάκων (που λιγόστεψαν το ρυθμό των θανάτων), την τεχνολογία γενικά (συμπεριλαμβανομένης και της επιθετικής αρχιτεκτονικής), και τη Βίβλο, που έλεγε στους οπαδούς της: Κυριεύσατε τη φύση (είναι δικιά σας) και πληθύνεσθε· ο σκέτος ερωτισμός και κυρίως ο παράνομος έρωτας (τι έκφραση για τον ελεύθερο έρωτα!) είναι αμαρτία. Λιγότερο αμαρτωλή πράξη: ο έρωτας πρέπει να αποβλέπει στην αναπαραγωγή (συμβολαιογραφικά) δούλων του Θεού. Διότι όλη η Πλάση έχει φτιαχτεί για τη Δόξα του Ιερού Άλλου, του άτοπου Κοσμικού Τέρατος. (Αλλά γιατί; Μήπως το υπερευτυχισμένο Ον έπληττε; Αδύνατο.)

Δεν είναι μόνο ο σκέτος και απλός ερωτισμός παρεξηγημένος και καταπιεσμένος. Ο έρωτας των γυναικών και των παιδιών είναι ακόμα περισσότερο. Οι πουριτανικοί πολιτισμοί, ουσιαστικά δηλαδή όλος ο γνωστός κόσμος, μπουρδουκλώνουν τις γυναίκες και τα παιδιά, ίσως επειδή «η δύναμη (του αρσενικού ενήλικος) φτιάχνει δίκαιο». Έτσι κι αλλιώς οι γυναίκες είναι πιο ερωτικά όντα απ' ό,τι οι άντρες, και τα «ανήλικα» περισσότερο κι απ' τους δύο. (Η σωματική δύναμη παίζει μεγάλο ρόλο, γιατί οι περισσότερες, αν όχι όλες, οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις μεταξύ του αρσενικού και του θηλυκού πηγάζουν απ' αυτή· ακόμα και η ιδέα ότι το αρσενικό αναλαμβάνει ή πρέπει να αναλάβει όλο το σπρώξιμο κατά τη διάρκεια της ερωτικής πράξης. Όμως όταν δεν εξασκεί κανείς τους μυς του, βρίσκεται σε ασθενέστερη θέση από τον (την) σύντροφό του που τους εξασκεί. Και βέβαια το σπρώξιμο μπορεί να γίνεται το ίδιο καλά και από το θηλυκό σε κάθε στάση. Δοκιμάστε.)

Η έκφραση «αποπλάνηση ανηλίκου» είναι ταπεινωτική για τα παιδιά. Όμως η ιδέα που υποκρύπτεται είναι σαφής: ότι, δηλαδή, το κράτος ξέρει καλύτερα, πως όσοι βρίσκονται στην εφηβική και προεφηβική ηλικία (αγόρια ή κο-

ρίτσια) δεν είναι ακόμα «έτοιμοι» για τον έρωτα (που βέβαια είναι για να 'χουν τη φαγούρα) ή ότι δεν είναι ελεύθερα άτομα. (Ενώ ήταν σε μορφή σπέρματος ή έμβρυου;) Το αν ένα «ανήλικο» θέλει το ερωτικό παιχνίδι δε λαμβάνεται υπόψη· επίσης, κάθε επαφή θεωρείται «βιασμός» ή «προώθηση ανήλικου στη διαφθορά» (από ενήλικα βέβαια — που θεωρείται εγκληματίας).

4. Ελάττωση του Πληθυσμού

Αλλά για να τα βγάλουμε πέρα με την τορπίλη του πληθυσμού χρειαζόμαστε κάτι περισσότερο από την επίβλεψη των γεννήσεων. Ίσως συγχρόνως να χρειαζόμαστε και την επίβλεψη των θανάτων — με λίγα λόγια την ελάττωση του πληθυσμού. Για κάποιο χρονικό διάστημα. Μη με ρωτάτε για πόσο. Δεν είμαι ειδικός. (Ε.Π. θα σημαίνει ελάττωση πληθυσμού για μικρό χρονικό διάστημα. Το ίδιο και για το Γ.Μ. — γεννήσεις μηδέν.)

Ο Πωλ Έλριχ, ο γνωστός επιστήμονας και προάγγελος του κινδύνου του πληθυσμού, προτείνει τη Μηδενική Αύξηση Πληθυσμού στις εμφανίσεις του στην τηλεόραση, στα βιβλία του, όπως το *The Population Bomb* (*Η Βόμβα του Πληθυσμού*). Μ.Α.Π. σημαίνει να μην αυξηθεί ο σημερινός αριθμός ανθρώπων. Επομένως δε σημαίνει ούτε Ε.Π. ούτε καν Γ.Μ. Το πρόβλημα σήμερα όπως το βλέπει ο Έλριχ είναι τριπλό: πάρα πολλοί άνθρωποι, πάρα πολύ λίγα τρόφιμα, σ' έναν πλανήτη που πεθαίνει. Και τα πράγματα, συνεχίζει, χειροτερεύουν προοδευτικά. Πολύ λίγα γίνονται για την τριπλή αυτή σαλάτα. Τόσο λίγα, που αυτός, καθώς και άλλοι που ανησυχούν, θεωρούν ότι ήδη είμαστε ξεγραμμένοι. Που εάν είναι αλήθεια, σημαίνει ότι τα λόγια μου, καθώς και όλων των άλλων, είναι άσκοπα. Για να περνά η ώρα. Αν πρόκειται έτσι κι αλλιώς να βουλιάξουμε, γιατί να μη βουλιάξουμε γελώντας. ΧΑ!

Πάντως θα θεωρούσα την Ε.Π. ως τη λύση που υπόσχεται τα πιο πολλά, στην περίπτωση που έχουμε ακόμα την ευκαιρία και που θέλουμε να σώσουμε το καράβι. Αν και εγώ

προσωπικά, για να πω την αλήθεια, δε σκοτίζομαι. Ασχολούμαι με την έκρηξη του πληθυσμού απλώς σαν λογική μηχανή (machine head). Ή για πλάκα.

Η Ε.Π. προτείνει να παρέχονται ελεύθερα σε πρώτη ζήτηση όλα τα προφυλακτικά μέσα σε νέους και γέρους. Ο γάμος — κι επίσης, οι διαδοχικοί γάμοι — θα έπρεπε να είχε εκλείψει ως είδος, αν όχι για τίποτα άλλο, αλλά για να σταματήσουν προς το παρόν οι γεννήσεις. Οι νομιμοποιημένες σχέσεις — επίσης και οι σταθερές σχέσεις — είναι πιο εύκολο να καταλήξουν σε εκρήξεις μωρών απ' ό,τι οι ελεύθερες και αδέσμευτες. Αποδεσμευτείτε, φίλοι μου ή, μάλλον, φίλες μου, γιατί εσείς είσαστε πιο επικίνδυνες από τους άντρες. Και προωθήστε την υιοθεσία και την ομοφυλοφιλία.

Η κοινωνία θα έπρεπε να τιμά τους άτεκνους ή και να τιμωρεί (ας πούμε, με φόρους) τους παραγωγικούς, πάλι για την ώρα. Το να γεννάς είναι σαν να βιάζεις ή να παίζεις ρώσικη ρουλέτα. Οι γονείς διάλεξαν λάθος επάγγελμα.

Οι ιδιωτικές, δημόσιες και παγκόσμιες υπηρεσίες, θα έπρεπε να τονίζουν ότι ο έρωτας είναι διασκέδαση, ότι οι 3-Γ (οι τρι-γαμικές οργανώσεις — το Γαμήσι Για Γέλιο) είναι αξιέπαινες, ότι βασικά το ερωτικό παιχνίδι είναι (προσωρινά τουλάχιστον) μόνο ευχαρίστηση· ότι δε θα έπρεπε πια να προξενεί εγκυμοσύνες ούτε να θεωρείται καθήκον (αλλά απλώς κάτι που είναι στο χέρι σου να κάνεις, ένα χάπενινγκ όπου όλα επιτρέπονται, εκτός βέβαια από τη βία).

Κι αν τα ναρκωτικά βοηθούν για να γίνει κανείς λιγότερο επιρρεπής στο να τη βρίσκει αναπαράγοντας (πραγματικά, η τακτική χρήση των ναρκωτικών προξενεί προσωρινή στειρώση και ανικανότητα), θα έπρεπε κι αυτά (για την ώρα) να επιστρατευτούν, να προωθηθούν και να βελτιωθούν. Κέρδος θα είναι και η ελάττωση του εγκλήματος: και του οργανωμένου εγκλήματος και όσων γίνονται για να βρει κανείς τα χρήματα να πληρώσει τις υπέρογκες (εξαιτίας της πλαστής ή μαύρης αγοράς) τιμές των ναρκω-

τικών. Άλλο κέρδος θα είναι ότι θα έχουμε διαθέσιμα χρήματα και ανθρώπινο δυναμικό για να τα χρησιμοποιήσουμε για ζωτικούς σκοπούς, όπως, δηλαδή, η καταπολέμηση της μόλυνσης του περιβάλλοντος και η αύξηση της παραγωγής τροφίμων.

Το ίδιο κέρδος θα έχουμε εάν νομιμοποιηθούν η πορνογραφία, ο μη βίαιος έρωτας, ακόμα και η πορνεία. Άλλωστε, ένας ακριβής αντιπορνογραφικός νόμος θα ήταν αυτοανατρεπτικός (όντας πορνογραφικός ο ίδιος). Θα χρειαζόταν να περιέχει περιγραφές, αν όχι και φωτογραφίες και ταινίες, υλικού που ήδη απαγορεύεται, σύμφωνα με τα κριτήρια του ίδιου αυτού νόμου (οπότε θα γινόταν μπεστ σέλλερ). Ο ίδιος νόμος θα μπορούσε να βγάλει παράνομους και όλους εκείνους τους λεπτομερείς νόμους που απαγορεύουν διάφορους τρόπους ερωτικών επαφών οι οποίοι συχνά θεωρούνται «αφύσικοι» (υποκρισία). Έχουν βρεθεί σε μοναστήρια βιβλία, όπου αναφέρεται με κάθε λεπτομέρεια τι δεν πρέπει να κάνουν οι καλόγριες, τα οποία είναι κανονικά πορνογραφήματα. Όσο για την αύξηση του ρυθμού των θανάτων, η Ε.Π. υποστηρίζει τουλάχιστον τη νομιμοποίηση ή την προώθηση της αυτοκτονίας και όλων των ειδών ευθανασίας, και τις κλινικές δωρεάν αυτοκτονίας και ευθανασίας.

Ακόμα κι αν «η ψυχή επιζεί» το σώμα δεν επιζεί, κι αυτό είναι που μετράει. Όσοι ισχυρίζονται ότι ο εκούσιος θάνατος είναι αμαρτία επειδή «ανήκουμε στο Θεό» (οπότε βέβαια δεν είμαστε ελεύθεροι), βρίσκονται εκτός τόπου και χρόνου. Ας υποθέσουμε ότι ένα σώμα απαντά ότι ο Θεός είναι εντάξει και σ' αφήνει ν' αυτοκτονήσεις όποτε και όπως θες. Ο Δίας, τουλάχιστον του Επίκτητου, τέτοιος ήταν. Το ίδιο ισχύει και για την ευθανασία χωρίς τη συγκατάθεση του ίδιου του προσώπου. Ο Σενέκας την αποδεχόταν για τα παραμορφωμένα παιδιά. Ξοδεύει σελίδες μιλώντας πειστικά για την ομορφιά του θανάτου σαν ανακούφιση. Ο Ηδονιστής Ηγησίας θεράπευε τη δυστυχία των ανθρώπων με την αυτοκτονία και ήταν τόσο αποτελεσματικός που η

αστυνομία τον κυνήγησε. Το ίδιο και οι Κυνικοί, ο Διογένης σίγουρα, συμφωνούσαν με την αυτοκτονία και την εκούσια ευθανασία. Βέβαια χωρίς αυτοί ούτε οι άλλοι αρχαίοι φιλόσοφοι και φιλοσοφικά κινήματα να έχουν ως βάση το πρόβλημα του πληθυσμού — εκτός απ' τον Επίκτητο: «Το να μη θες να πεθάνεις, είναι να θες να στριμώχνεις τον κόσμο». Αυτοί οι αρχαίοι πρέπει να είχαν δίκιο, αν ο Άμπυ Χόφμαν (*Έθνος του Γούντστοκ*) έχει δίκιο όταν λέει ότι ο αυτόχειρας πρέπει να έχει ένα χαμόγελο στο νεκρό του πρόσωπο (ξεμπέρδεψε).

Ο νόμος θα έπρεπε να επιτρέπει στους γιατρούς να εφαρμόζουν την ευσπλαχνική βρεφοκτονία και ν' αφήνουν τους ανίατους και τους αχρηστευμένους να πεθάνουν. Και τα δύο εφαρμόζονται σε μερικές «πρωτόγονες» κοινωνίες — ακόμα και στα ίδια τα νοσοκομεία και τα σπίτια μας, μόνο χωρίς σύστημα ή άδεια απ' το νόμο. Σε άλλες κοινωνίες (των Εσκιμώων) οι γέροι προσκαλούνται να πάνε να πάρουν έναν υπνάκο στο χιόνι. Ένα είδος «αναπηροκτονίας» αυτό. Γιατί, ας το πάρουμε απόφαση, η γεροντική ηλικία είναι αργός θάνατος. Ο Σωκράτης ήταν έξυπνος, πήρε το κώνιο, που με τόση φιλοφρόνηση του πρόσφερε η Αθηναϊκή Πολιτεία.

Ο πολιτισμός θα έπρεπε να υποστηρίζει την έγκαιρη αναχώρηση σαν τρόπο για να λιγосτέψει η αγωνία και ο πληθυσμός. Οι δύο Κέννεντυ, όπως είπα στον τρίτο, ήταν τυχεροί. (Ίσως αυτοί που τους πενθούν να μην ήταν.) Το έσκασαν πάνω στο άνθος της ζωής τους χωρίς να το περιμένουν. Αφού έτσι κι αλλιώς κάποτε θα τα τινάξεις, σκάσ' το την ώρα που τη βρίσκεις. Είναι παράλογο και σκληρό να καταδικάζονται η αυτοκτονία και η ευθανασία, ενώ την ίδια ώρα εξυμνείται η νεότητα (*όλοι είναι νικημένοι* εδώ, εκτός απ' αυτούς που πεθαίνουν νέοι), και οι ηλικιωμένοι να αισθάνονται άχρηστοι· ένα αίσθημα που γίνεται πιο έντονο στις ανταγωνιστικές κοινωνίες ή σ' αυτές που βασίζονται στην επιτυχία. Και ποια κοινωνία δεν είναι τέτοια σήμερα; Προσωπικά προτιμώ την ανέμελη κοινωνία. Έτσι κι αλλιώς δεν πάμε πουθενά. Μόνο γυρίζουμε σε κύκλους,

σύμφωνα με τη θεωρία της εξέλιξης ή της επανάληψης.

Βέβαια δε χρειάζεται καν να πούμε, ότι όλα τα μακροπρόθεσμα μέτρα ελέγχου του πληθυσμού αφορούν τη γη σαν ένα όλο. Γιατί ο υπερπληθυσμός είναι πονοκέφαλος όλων. Εννοείται ότι όταν ενθαρρύνει μια κυβέρνηση τη δημιουργία πολυμελών οικογενειών είναι σαν να ρίχνει λάδι στη φωτιά. (Κάθε περιοχή της γης που χρειάζεται ανθρώπινο δυναμικό πρέπει να ζητά τη μετανάστευση ατόμων από άλλες περιοχές.) Ενώ το να έχει μια χώρα σταθερό πληθυσμό εξαιτίας της μετανάστευσης σε άλλες χώρες, μου θυμίζει την ψεύτικη λύση («ψεύτικη» βέβαια με περισσότερες από μία έννοιες) τού να στέλνουμε τους περισσευούμενους ανθρώπους σε άλλους πλανήτες, συνεχίζοντας κι εδώ κι εκεί να αναπαραγώμαστε σαν τρελοί. ΟΛΟΙ ΕΙΜΑΣΤΕ ΣΤΟ ΙΔΙΟ ΚΑΡΑΒΙ, και βουλιάζουμε.

Αργά ή γρήγορα, λένε ο Πάντοκς (Famine, 1975) και ο Έλριχ, οι τυχερές χώρες θα εφαρμόσουν τη φαινομενικά άκαρδη μέθοδο του «συστήματος επιλογής» (triage), για να σώσουν τους εαυτούς τους ή, το πολύ, και μερικούς άλλους. Το «σύστημα επιλογής» είναι μια μέθοδος που χρησιμοποιούν οι στρατιωτικοί γιατροί σε καιρό πολέμου. Χωρίζουν τους ασθενείς που συνωστίζονται σ' έναν ιατρικό σταθμό σ' αυτούς που πρόκειται έτσι κι αλλιώς να πεθάνουν, σ' αυτούς που έτσι κι αλλιώς θα ζήσουν και σ' αυτούς που μπορεί να βοηθηθούν, και αναλαμβάνουν μόνο την τρίτη περίπτωση.

Ώστε ή όλοι κάνουμε κάτι τώρα ή εφαρμόζουμε το «σύστημα επιλογής» ή ...ΑΥΛΑΙΑ. Βέβαια ακόμα κι όταν το θέαμα τελειώνει (αν δεν έχει ήδη), μερικοί μπορεί να παραμείνουν, για να ξεκινήσουν την ανθρώπινη βλακεία πάλι απ' την αρχή — όπως πιθανόν να γίνει έπειτα από ένα πυρηνικό ολοκαύτωμα.

5. Δράση

Ακόμα κι αν η Ε.Π. ή η Μ.Α.Π. είναι μάταια μέσα, τι χάνουμε; Τίποτα, λέει ο Έλριχ για τη Μ.Α.Π. Γιατί ακόμα κι

αν κάνει λάθος, συνεχίζει, θα έχουμε ωστόσο μερικά ωφέλη (περισσότερο φαγητό και χώρο, καθαρότερο αέρα και νερά κ.λπ.), ενώ αν αυτά που λέει είναι σωστά, θα σωθούμε. (Για κάποιο διάστημα τουλάχιστον, προσθέτω εγώ.)

Αυτά που ακολουθούν είναι δικές μου συμβουλές για τη Μ.Α.Π., τροποποιημένες για να συμβιβαστούν όσο γίνεται, όχι απόλυτα, με την Ε.Π.:

1. Υποστήριξε εκείνους — ειδικά τους επιστήμονες και πολιτικούς — που έχουν ήδη εκφραστεί ευνοϊκά για τη Μ.Α.Π. ή κάτι ανάλογο.

2. Γράψε γράμματα — ειδικά σ' αυτούς που έχουν τη δύναμη — τονίζοντας πράγματα όπως:

— Ο πληθυσμός ξεπερνά κατά πολύ την παραγωγή τροφίμων.

— Πάνω από το μισό μέρος του πλανήτη πεινά· πολλοί πεθαίνουν απ' την πείνα.

— Η αύξηση του πληθυσμού πρέπει να πάρει τέλος.

— Ο «οικογενειακός προγραμματισμός» και μόνο δεν αρκεί.

— Καλύτερα αντισυλληπτικά μέσα και αλλαγή της νοοτροπίας.

— Για την ώρα, ο μόνος δυνατός τρόπος να αυξήσουμε πολύ την παραγωγή τροφίμων είναι αυξάνοντας την παραγωγή των ήδη καλλιεργήσιμων περιοχών.

— Υπάρχει τρομερή ανάγκη ερευνών για την τροπική οικολογία και τη γεωργία.

— Μια σταθερή γεωργική βάση είναι προϋπόθεση για εκβιομηχάνιση.

— Δεν μπορούν όλες οι χώρες να εκβιομηχανιστούν.

— Οι υπεραναπτυγμένες χώρες δεν μπορούν να τρέφουν τις υποανάπτυκτες.

— Η χειροτέρευση του περιβάλλοντος απειλεί επικίνδυνα την επιβίωση του ανθρώπινου είδους.

— Οι πηγές ενέργειας στερεύουν και όλες οι εθνικές οικονομίες πρέπει να προσαρμοστούν σ' αυτό.

— Η προσοχή που δίνουν οι κυβερνήσεις σ' ολόκληρο

το πρόβλημα είναι ασήμαντη αναλογικά με τη σοβαρότητα της κατάστασης.

3. Δημοσίευσε τα δικαιώματά σου — ειδικά εναντίον εκείνων που μιλούν για το «απαραβίαστο» δικαίωμα να έχεις οικογένεια — δηλαδή:

— το δικαίωμα:

να έχεις να φας,

να πίνεις καθαρό νερό,

να αναπνέεις καθαρό αέρα,

να έχεις χώρο να κινείσαι,

να έχεις άνετη ζωή,

να μην κινδυνεύεις να δηλητηριαστείς απ' τα εντομοκτόνα,

να μην κουφαίνεσαι απ' το θόρυβο,

να κολυμπάς σε καθαρά νερά,

να απολαμβάνεις τη φυσική ομορφιά,

να μην απειλείσαι από πυρηνικό πόλεμο,

να μορφωθείς,

να ΣΩΘΕΙΣ.

4. Οργάνωσε ομάδες δράσης. Γίνε ιεραπόστολος της Ε.Π. ή της Γ.Μ. ή της Μ.Α.Π. Καθένα απ' αυτά συνδυασμένο με τη φυσιολατρεία και την παν-καλλιτεχνία θα πρέπει να είναι η ΘΡΗΣΚΕΙΑ μας. Αλλιώς θα πάμε όλοι στην

Κ

ό

λ

α

σ

η. Αμήν.

«Dig Love not Graves: The New Religion». Συζητήθηκε στην «Earth Week» («Εβδομάδα της Γης») του Deree College στις 12 Μαρτίου 1974, και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό των φοιτητών του Κολλεγίου «Student's Gazette», τεύχος 5, 17 Μαΐου 1974.

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ Ο ΤΟΥΡΙΣΤΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ

Επιτομή: Ξεχωρίζω τρεις έννοιες ελευθερίας: (1) την *ελευθερία* — με την έννοια της *υπευθυνότητας*, όπως π.χ. στη φράση «Ήταν ελεύθερη να μην το κάνει», όπου απ' τα συμφραζόμενα βγαίνει μομφή εναντίον της· (2) την *αρνητική* ή «*αποκλείουσα*» *ελευθερία*, όπου αποκλείονται οι πιέσεις και επικρίσεις και όπου η ελευθερία τείνει προς την *απελευθέρωση*, όπως π.χ. στη φράση «είμαι ελεύθερος» ειπωμένη από ένα φυλακισμένο που' απολύθηκε· και (3) την *ελευθερία επιλογής*, όπως παρουσιάζεται στο θέμα «ελευθερία και ντετερμινισμός». Η «αποκλείουσα» δεν έχει τα δυσάρεστα επακόλουθα της ελευθερίας επιλογής, κι έτσι είναι λιγότερο προβληματική απ' αυτή. Είναι ακόμα κι η πιο δημοφιλής (βλέπε την πρόσφατη έκρηξη απελευθερωτικών κινημάτων), αν και στην ακραία της μορφή είναι ουτοπική: η απελευθέρωση από κάθε έγνοια και περιορισμό καταλήγει κοντά στ' άλλα και στο χάος. Η «αποκλείουσα» δίνει το ερέθισμα για μία ενδιαφέρουσα θεωρία δόμησης του εαυτού, που θα μας φέρει τελικά στην «τουριστική θεώρηση της ζωής». Το κύριο χαρακτηριστικό μιας τέτοιας θεώρησης είναι η *αταραξία* απέναντι σ' όλα — ακόμα κι απέναντι στην ίδια την έννοια της αταραξίας. Εξετάζοντας την έννοια *εαυτός* καταλήγω ότι είναι αξιολογική ή, αλλιώς, ότι εκφράζει δέσμευση (επομένως, κατά κάποιο τρόπο, δεν περιγράφει τίποτα). Η όλη ανάλυση της διάκρισης ανάμεσα στο «εγώ» και στο «δικό μου» καταλήγει στο ότι η φράση «Είμαι Χ» είναι πιο δεσμευτική από τη φράση «Το Χ είναι δικό μου». Αν δηλαδή δε σ' αρέσει κάτι, δεν είσαι υποχρεωμένος να ταυτιστείς μαζί του. Που σημαίνει πως είσαι ελεύθερος.

Αρχίζω με μία εξέταση των τριών εννοιών της ελευθερίας. Μία απ' αυτές θα μας φέρει στην τουριστική θεώρηση της ζωής.

(1) Η φράση «το έκανε ελεύθερα» μπορεί να σημαίνει: είχε «δυνατότητα επιλογής», ήταν «υπεύθυνος» για ό,τι έκανε, «ευθύνεται», είναι «ένοχος», να «τιμωρηθεί». Απ' τα συμφοραζόμενα βγαίνει συνήθως μομφή εναντίον κάποιου. Αυτός ο κάποιος, ως συνέπεια, πιθανόν να νιώσει καταπιεσμένος. Μια τέτοια ελευθερία όπως και τα επακόλουθά της είναι, λοιπόν, ανεπιθύμητη.

(2) Η ανεπιθύμητη ελευθερία συγκρούεται με την *ελευθερία που αποκλείει*, όπου ό,τι αποκλείεται είναι κάποιου είδους πίεσης, όπως π.χ.: «είμαι ελεύθερος», όταν το λέει ένας φυλακισμένος που απολύθηκε ή κάποιος που μόλις πήρε διαζύγιο· «ελεύθερα ήθη»· «ο Φρεμόντ ήταν ο πρώτος που ελευθέρωσε τους Αμερικανούς σκλάβους»· «ελεύθερα σχολεία» (με ελαστική δομή)· «ελεύθερη χρήση», «ελεύθερος έρωτας», «ελεύθερο πουλί» κ.ο.κ. Ακόμα συμπεριλαμβάνονται: «δεν είμαι ελεύθερος ν' αποφασίσω» ή «δεν έχω ελευθερία επιλογής», όταν το λέει κανείς γιατί νιώθει παγιδευμένος.

(3) Διαφορετικά, αυτή η έννοια, ιδιαίτερα όπως εμφανίζεται στο θέμα «ελευθερία και ντετερμινισμός», είναι αρκετά σαφής («ελευθερία βούλησης»).

Η «αποκλείουσα» ελευθερία συνδέεται με την απελευθέρωση και συγκρούεται με επικρίσεις και πιέσεις. Αυτό δε σημαίνει ότι όταν κανείς την επιδιώξει, αυτόματα *αποφεύγει την ευθύνη*. Για να το ξεκαθαρίσουμε, τούτη η φράση μπορεί να σημαίνει δύο πράγματα: (α) να προσπαθεί να ξεφύγει κανείς από ευθύνες που ήδη έχει δημιουργήσει (υποχρεώσεις) ή από δυσάρεστες συνέπειες των πράξεών του («ανευθυνότητα»), και (β) να μην μπαίνει σε καταστάσεις που φέρνουν ευθύνες (υποχρεώσεις) ή «μπλεξίματα», να καταφέρνει να ξεγλυστρά απ' τις πιέσεις. Αν αποφάσισα να κάνω παιδί κι αφού γεννηθεί το εγκαταλείψω, είμαι ίσως ανεύθυνος. Αλλά αν αρνιέμαι να δισκώσω το ανθρώπινο

είδος, είμαι θα 'λεγα «ανυπεύθυνος». Ανυπεύθυνος, μάλλον, είναι τότε και ο τουρίστας φιλόσοφος, όπως κι αυτός που τάσσεται με την ελευθερία που αποκλείει.

Ο «ανυπεύθυνος» δεν είναι αναγκαστικά άπονος, αναισθητος. (Ο Έριχ Φρομ φαίνεται πως κάνει ένα τέτοιο «ετυμολογικό σφάλμα», ίσως γιατί στ' αγγλικά οι ακόλουθες πέντε έννοιες έχουν την ίδια ρίζα: *responsible, irresponsible, «nonresponsible», responsive, nonresponsive*, οι οποίες στα ελληνικά είναι αντιστοίχως: υπεύθυνος, ανεύθυνος, «ανυπεύθυνος», ευαίσθητος, αναισθητος.) Μεταξύ της έννοιας «υπεύθυνος» και της έννοιας «ανεύθυνος» υπάρχει μία τρίτη έννοια που η καθημερινή γλώσσα δεν ξεχωρίζει και που την ονομάζω «αν-υπεύθυνος».

Διαβάζοντας τον Σαρτρ μπορεί να σχηματίσουμε την εντύπωση πως ο υπαρξισμός του μας κάνει ελεύθερους, μας απελευθερώνει. Αλλά εδώ έχει γίνει μία παρανόηση: διακρίνουμε την ευχάριστη σημασία της ελευθερίας μέσα στον υπαρξισμό του Σαρτρ, που όμως λειτουργεί βασικά με ανεπιθύμητη ελευθερία. Παρόμοια παρανόηση έχει γίνει με το θέμα της υπαρξιστικής εκλογής: είναι ανακατεμένη με την ένοχη ελευθερία (την 1η), και όχι με την αποκλείουσα: με ευθύνες κι υποχρεώσεις, και όχι με το συναίσθημα ότι δεν είσαι παγιδευμένος. Είναι τυχαίο το ότι ο Σαρτρ λέει ότι είμαστε, για «καταδικασμένοι να είμαστε ελεύθεροι» (κι υπονοεί, καταδικασμένοι να διαλέγουμε); Που θα ήταν κουταμάρα αν ελεύθεροι σήμαινε εδώ κάτι σαν απαλλαγμένοι, απελευθερωμένοι: «καταδικασμένοι να είμαστε ευτυχισμένοι». Κάτι άλλο που κάνει ο Σαρτρ είναι να ζευγαρώνει την ελευθερία μ' ένα τέτοιο «αποκλειόμενο» όπως η αγωνία. Το γεγονός είναι πάντως ότι στον υπαρξισμό του, ο άνθρωπος συντρίβεται όχι μόνο από ευθύνη κι από αγωνία, αλλά κι απ' την απελπισία, τη ναυτία, την εγκατάλειψη και ποιος ξέρει τι άλλο ακόμα. Δεν μπορεί ούτε καν να τα τινάζει — δεν μπορεί να το κάνει *πουθενά* μέσα στον υπαρξισμό (κοινό σημείο αυτό όλων των υπαρξισμών). Κι όμως η αυτοκτονία είναι μία

ελεύθερη πράξη — κι εδώ σίγουρα με την έννοια της αποκλείουσας ελευθερίας. Εδώ φαίνεται για μία ακόμα φορά πως η «αποκλείουσα» δεν είναι το είδος της ελευθερίας που ενδιαφέρει τον Σαρτρ — ή οποιονδήποτε άλλο υπαρξιστή (άλλο ένα κοινό σημείο).

Εξάλλου ο Σαρτρ προσθέτει ότι μερικοί μπορεί να μην έχουν συνείδηση της αγωνίας τους. Τότε πού είναι το πρόβλημα; Ή μάλλον πώς γίνεται αυτό; Αν έχω αγωνία, τη νιώθω. Τότε πώς και δεν την πρόσεξα; Το ίδιο ισχύει κι όσον αφορά την απελπισία, τη ναυτία, την εγκατάλειψη κ.λπ. Βέβαια ο Σαρτρ *θα μπορούσε* να εννοεί ότι μερικοί δε γνωρίζουν την υπαρξιακή φύση (αιτία) της αγωνίας τους. Και από ποιον έχουμε «εγκαταλειφθεί»; Απ' το «Θεό»; Αλλά «Αυτός» πρέπει πρώτα να υπάρξει, για να εγκαταλείψει οποιονδήποτε, κι ο Σαρτρ μας λέει ότι δεν υπάρχει! Προσθέτει παρ' όλα αυτά, ότι το αν «Αυτός» υπάρχει ή όχι, δεν παίζει κανένα ρόλο: είμαστε ακόμα ελεύθεροι — εννοώ (ή μάλλον *αυτός* εννοεί) υπεύθυνοι — για ό,τι είμαστε ή ό,τι θα γίνουμε (δικό μας το φταίξιμο). Αλλά αφού δεν παίζει ρόλο, γιατί μπαίνει τότε στον κόπο να επιγράφεται αθεϊστής και να συμπεραίνει ότι «η ύπαρξη προηγείται της ουσίας» — επομένως, ακόμα και της ίδιας της «ελευθερίας»;

Η «αποκλείουσα» ελευθερία είναι η πιο δημοφιλής. Αυτό γίνεται σαφές όταν αναλογιστούμε τη σημερινή απελευθερωτική έκρηξη — ας περιλάβουμε εδώ και τα διάφορα Εθνικά Απελευθερωτικά Μέτωπα. Όχι πως είναι λιγότερο σαφές αν ανατρέξουμε στο παρελθόν, π.χ. στις εξεγέρσεις των σκλάβων, στην Αμερικάνικη, στη Γαλλική και σ' άλλες επαναστάσεις. Στην ουσία, *όλες* οι επαναστάσεις που γίνονται με στόχο την ελευθερία θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνουν και μία δόση αποκλείουσας ελευθερίας. Η ίδια η λέξη επ-ανά-σταση (ή και εξ-έγερση) θυμίζει την απ-ελευθέρωση.

Η έννοια της απ-ελευθέρωσης είναι και σχετικά λιγότερο προβληματική. Δεν ανακατεύεται με το μπερδεμένο θέ-

μα «ελευθερία βούλησης και ντετερμινισμός». Ας σημειώσουμε εδώ πως είναι πολύ πιθανό το σπαζοκεφάλιασμα κι η έμμονη ιδέα που κυριεύει αυτούς που ασχολούνται με το θέμα, να οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι το να είμαστε «προκαθορισμένοι» ή «αιτιατοί» (ή καθετί το σχετικό) δε μας αρέσει κι έρχεται, εκτός των άλλων, σε σύγκρουση με την έννοια της απελευθέρωσης. Κι όχι άδικα, γιατί απελευθέρωση σημαίνει ευτυχία. Είναι η αρνητική ή περιφραστική έκφραση της ίδιας έννοιας: ελευθερία από σκοτούρες, ανεμελιά, αμεριμνησία. Άρα αυτό καθαυτό το θέμα «ελευθερία – ντετερμινισμός» παύει να υπάρχει. Γιατί ποιανού, αλήθεια, του καίγεται καρφάκι αν είναι «προκαθορισμένος» ή όχι, τη στιγμή που είναι ελεύθερος, με τη έννοια της απελευθέρωσης. Και αντίθετα, αν η έννοια «ελευθερία» καθορίζεται έτσι που να συνεπάγεται πιέσεις και τλαιπωρία, τι μας χρειάζεται; Εννοώ ότι, αν είχα να διαλέξω ανάμεσα στην ευτυχία και τη ριψοκίνδυνη ελευθερία, θα διάλεγα τη δεύτερη; Προς Θεού, όχι. Κάπως έτσι καταργείται κι η χριστιανική άποψη ότι η «ελευθερία» είναι η «λύση» στο πρόβλημα του Κακού.

Στην ακραία μορφή της πάντως, η απ-ελευθέρωση – μιλάμε πάντα για ελευθερία από έγνοιες και περιορισμούς – καταντάει ουτοπική, ταυτίζεται με το χάος, την «εκ-σωμάτωση» (δηλαδή, την απαλλαγή από το βάρος) και την αυτοκτονία (ανακουφιστική, θεραπευτική αυτοκτονία). Βέβαια στις δύο τελευταίες περιπτώσεις η απ-ελευθέρωση είναι παράδοξη, με την έννοια ότι το άτομο που απ-ελευθερώθηκε δε θα βρίσκεται πια εδώ για ν' απολαύσει την απαλλαγή από τα δεσμά του. Η απόλαυσή του διακόπτεται. Κι όμως η ζωή κι ο θάνατος σμίγουν εδώ, όντας ο θάνατος το δραστικό ανακουφιστικό. Θυμηθείτε: «ελευθερία ή θάνατος».

Βέβαια γι' αυτούς που πιστεύουν στο παράδοξο ότι το να πεθαίνεις δεν είναι να πεθαίνεις, η αυτοκτονία κι ο θάνατος μπορεί να *μη* σημαίνουν απελευθέρωση. Ο παραδοσιακός χριστιανός θα μπορούσε να προσθέσει, πως η αυτοκτονία

σίγουρα χειροτερεύει την κατάσταση: είναι σαν να το σκάει η ψιψίνα σου χωρίς να πάρει την άδειά σου. Αλλά εγώ δε νομίζω ότι ανήκω σε κανέναν, ούτε ότι μπορεί κανένας να μου επιβάλει να μείνω ζωντανός.

Η έννοια της απ-ελευθέρωσης προετοιμάζει το έδαφος για μία ιδιαίζουσα θεωρία δόμησης του εαυτού. Η κεντρική ιδέα είναι η εξής: απόφυγε τα χτυπήματα, ταυτίσου με το λιγότερο παρακινδυνευμένο και να είσαι έτοιμος ν' αποχωρήσεις όταν σ' εγκαταλείψουν. Μπες στη ζωή σαν περαστικός, όπως έλεγε και ο Επίκτητος. Και πάνω απ' όλα προσπάθησε να έχεις πεποίθηση, και μάλιστα την πεποίθηση που πηγάζει από μέσα σου, την αυτοπεποίθηση. Γιατί αν έχεις αυτή, τα 'χεις όλα, αλλιώς δεν έχεις τίποτα. Η εξάρτησή σου από την υπόληψη που τρέφουν οι άλλοι για σένα οδηγεί, στην περίπτωση που σε διώχνουν ή σ' απορρίπτουν, σε αβεβαιότητα κι εξουθένωση. Δηλαδή, αυτά τα δύο είναι απόρροια της εξάρτησής σου. Ο ανεξάρτητος και αυτάρκης δε διώχεται ούτε απορρίπτεται.

Ο συμβατικός χριστιανός θα πει ότι αφού αυτό που μετράει είναι να τη βρίσκεις, όχι το πώς τη βρίσκεις, τότε γιατί να μην «εναποθέσουμε την εμπιστοσύνη μας εις τον Κύριον;». Ναι, αλλά τι γίνεται αν ο χριστιανός μας *σταματήσει* να τη βρίσκει με τον εξωτερικό του κόσμο; Εκτός αυτού, «Αυτός» που θεωρεί θεό του δεν είναι κάτι δεδομένο και σταθερό. «Αυτός» μπορεί να κάνει οτιδήποτε σ' οποιαδήποτε στιγμή· αποτελεί το άκρον άωτον της *αβασιμότητας*. Κι αν, έστω, «Αυτός» είναι πανάγαθος, τότε δεν μπορεί να είναι παντοδύναμος. Η καλοσύνη βάζει όρια στην παντοδυναμία Του· π.χ. δεν μπορεί να είναι άσπλαχνος. Οπότε ξαναβγαίνει τώρα στην επιφάνεια το πρόβλημα του Κακού — ένας από τους πιο ισχυρούς χριστιανικούς πονοκέφαλους.

Ένας κοσμικός πάντως, που έχει μάλιστα εντυπωσιαστεί απ' την αστάθεια των πραγμάτων, θα επιδιώξει μία αυτοδημιούργητη ταυτότητα και πεποίθηση — το κουράγιο και την αταραξία (όχι πως αυτά είναι πάντα ασφαλή...).

Αυτό όμως δε σημαίνει πως ο τουρίστας φιλόσοφος δεν ταυτίζεται με τίποτα άλλο. Ο εαυτός του μοιάζει με το κρεμμύδι: ο εσωτερικός πυρήνας του κρεμμυδιού του είναι το κουράγιο κι η αταραξία· τα εξωτερικά στρώματα αποτελούνται απ' το υπόλοιπο της ανατομίας του, τους άλλους ανθρώπους κι ό,τι άλλο μένει. Τούτα τα τελευταία πάντως δεν τα «ενσωματώνει» ή δεν ταυτίζεται μαζί τους, με την έννοια του «παθιάζομαι», αφού αυτό θα μπορούσε εύκολα να τον οδηγήσει σε αυτοοικτιρμό και κατάρρευση. Κρατάει μία απόσταση απ' το καθετί, γιατί είναι ατάραχος, ακόμα κι όταν πρόκειται για το κουράγιο και την αταραξία την ίδια, αν κάτι τέτοιο είναι δυνατό. Το δελτίο ταυτότητάς του είναι ένα χαμόγελο (κι όχι μία γκριμάτσα).

Μίλησα για «δόμηση» του εαυτού, γιατί ο εαυτός μας είναι κάτι που *φτιάχνεται* — και σ' αυτό συνίσταται η ελευθερία μας. Παράλληλα αρχίζει το παιχνίδι με το άπιαστο: εννοώ πως αντί να λέμε «εγώ», μπορούμε κάλλιστα να λέμε «δικό μου», και το εγώ να υποχωρεί αδιάκοπα. Που σημαίνει είτε ότι το εγώ είναι ψεύτικο (μαζί με τη διάκριση ανάμεσα στο «εγώ» και στο «δικό μου») είτε ότι είναι ελαστικό — ίσως όπως κι η ίδια η αξιολόγηση. Τώρα ο *εαυτός* με την έννοια της ταύτισης περιέχει αξιολόγηση· γιατί όταν ταυτίζομαι με κάτι σημαίνει ότι το εκτιμώ πολύ. Όχι πως δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο πράγμα περιφραστικά, π.χ. «Αυτό είμαι εγώ», «Εδώ μέσα έχω βάλει τον εαυτό μου», που αποδίδεται σαν «Αυτό μετράει πάρα πολύ για μένα (sic)», «Εγώ (sic) το εκτιμώ αυτό πάρα πολύ». Η αυτο-ανάλυση πάλι σου δίνει τη δυνατότητα να λες χωρίς περιφράσεις πως δεν ταυτίζεσαι με κάτι αν δε σ' αρέσει.

Καθετί που βάζεις την καρδιά σου μέσα είναι ο εαυτός σου. Όταν το κάνεις με μισή ή κρύα καρδιά πες καλύτερα πως είναι *δικό σου* παρά ο εαυτός σου. Εκεί καταλήγει λίγο πολύ η διάκριση εγώ-δικό μου· που δείχνει ακόμα πως η έννοια «δικό μου» είναι πολύ ελαστική. Η φράση «Είμαι Χ» εκφράζει δυνατή δέσμευση (και κατά κάποιον τρόπο δεν περιγράφει τίποτα). Η φράση «Το Χ είναι δικό μου» εκ-

φράζει μικρότερη δέσμευση.

Αν κάτι δε σ' αρέσει, μη λες πως είσαι αυτό το κάτι. Ούτε να δέχεσαι να σε υποχρεώνουν οι άλλοι να το λες. Ο καθένας ζεσταίνει τη δική του τη φωλιά στο κάτω κάτω. Με το να κατατάζουν *εσένα* κάπου, νιώθουν αυτοί πιο ασφαλείς· ή, ίσως, να θέλουν να σ' εξουδετερώσουν, να σε κατακτήσουν και να κυριαρχήσουν πάνω σου, κι όχι να σε γνωρίζουν (αν κι η γνώση καθαυτή κάπως έτσι αποκτάται).

Εκτός αυτού οι προσωπικές αντωνυμίες, που δεν είναι πρώτου προσώπου (εσύ, αυτή κ.λπ.), αναφέρονται κατ' αρχήν στο σώμα· γιατί πιθανόν τα σώματα είναι πιο σταθερά από τους εαυτούς, κι οι άλλοι δεν μπορούν να σε αναγνωρίσουν χωρίς ένα σώμα. Παρ' όλα αυτά δεν είσαι αναγκαστικά το σώμα σου: κατουράς, κόβεις τα νύχια και τα μαλλιά, αφαιρείς όγκους, ανανεώνεις το δέρμα σου, κάνεις πλαστικές, αλλάζεις νεφρό ή φύλο, και μία απ' αυτές τις μέρες η αστυνομία θ' αποκτήσει το μεγάλο πονοκέφαλο: τη μεταμόσχευση σώματος = χωρίς εαυτό. Εκτός αυτού, εσύ μπορείς πάντοτε και να τα τινάξεις. Οπότε γλιτώνεις κι απ' τη σκοτούρα: την πλύση εγκεφάλου, αφού ακόμα κι εσύ τείνεις να ταυτίζεσαι με τη νόμιμη ανατομία σου. Όπου, βέβαια, η αυτοκτονία είναι παράνομη ή όπου μπορείς να χάσεις κάποιο μέλος σου για κλεψιά ή κάτι άλλο που έκανες, η ανατομία σου δεν είναι *νόμιμα* δική σου, αλλά του κράτους.

Δεν είσαι απαραίτητα το σώμα, το φύλο, η σεξουαλικότητα (συγγνώμη Φρόντ), το επάγγελμα, η εθνικότητα ή η φυλή «σου» κι όλα τ' άλλα. Η Άντζελα Νταιήβις *αποφάσισε* να αυτοαποκαλείται μαύρη· στην πραγματικότητα είναι πιο λευκή από πολλούς «λευκούς». Αυτό σημαίνει ελευθερία.

Αυτή είναι με λίγα λόγια η τουριστική θεώρηση της ζωής. Διάγραμμα μιας δυνατότητας κι όχι κατηγορική προσταγή. Το θέλεις, το παίρνεις. Ή τ' αφήνεις, κι αφήνεις κι όλους τους άλλους στην ησυχία τους. Παίξε το δικό σου παιχνίδι. Ταξίδεψε χωρίς αποσκευές, ζήσε χωρίς αποσκευ-

ές, γιατί αργά ή γρήγορα όλα πετάνε (εκτός απ' αυτή την τελευταία φράση). Φτιάχνε σχέσεις μονάχα για το Σαββατοκύριακο. Σταμάτα να συσσωρεύεις, αντί γι' αυτό αυτοσχεδίαζε, έτσι ώστε να μπορείς να φύγεις στα γρήγορα. Να 'σαι σαν επισκέπτης στη ζωή, όχι σαν ρακοσυλλέκτης, σαν «κεφαλαιοκράτης», εκτός, ίσως, κι αν είσαι σαν τον Στωικό αυτοδημιούργητο εκατομμυριούχο Σενέκα, που κατείχε αλλά δεν κατεχόταν απ' τα πράγματα. Η κεντρική ιδέα είναι πως αυτό που μετράει στο τέλος δεν είναι πόσα έχεις, αλλά πόσο έχεις δοθεί, σε ανθρώπους και σε πράγματα. Πώς νιώθεις όταν φεύγουν. Να 'σαι ατάραχος. Αγάπα τα και άφησέ τα.

«Freedom & the Tourist Philosopher» (& abstract). Παρουσιάστηκε στο 15ο Παγκόσμιο Φιλοσοφικό Συνέδριο το Σεπτέμβρη του 1973 και δημοσιεύτηκε μαζί με την Επιτομή στα *Πρακτικά* του Συνεδρίου την ίδια χρονιά. (Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στη Βάρνα της Βουλγαρίας.)

ΖΩΝΤΑΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Όποιος παίρνει τη ζωή, κι επομένως και τη φιλοσοφία, στα σοβαρά δεν είναι σοβαρό πρόσωπο. Η ζωή είναι ένα αστείο. Αλλά εν πάση περιπτώσει, αν το να παίρνει κανείς τη ζωή στα σοβαρά αποτελεί μία πρόκληση στην απογοήτευση και την πίκρα, τότε έχουμε μια στάση που περικλείει δύναμη και ρεαλισμό. Παρ' όλα αυτά αληθεύει ότι η ανυπαρξία της συντεκμηριωμένης συνουσίας συμβιβάζεται με την εσχατολογική κενότητα της εσωτερικής διαδικασίας της μετουσίωσης. Και τέλος πάντων, γιατί να πιστεύει κανείς πως ό,τι έχει τις ιδιότητες του κρασιού είναι κρασί, κι όχι οινόπνευμα με σταφυλόζουμο.

Ο κόσμος συνήθως γκρινιάζει πως η φιλοσοφία είναι χαοτική. Αλλά ας πούμε πως εμείς εδώ νιώθουμε την ανάγκη να βρούμε τον τρόπο να μιλήσουμε ελεύθερα και ν' αμφισβητήσουμε μία ή και όλες τις θέσεις, προϋποθέσεις και προκαταλήψεις· να βρούμε έναν τρόπο συζήτησης που να μη δέχεται ως καθαγιασμένο κανένα δόγμα και καμιά αρχή. Αυτό το παιχνίδι είναι η φιλοσοφία.

Άλλο συνηθισμένο παράπονο είναι πως η φιλοσοφία δεν προοδεύει. Ξεχνάνε πως η φιλοσοφία είναι γονιός της επιστήμης. Μια φορά κι έναν καιρό η αστρονομία, η φυσική, η βιολογία, τα μαθηματικά, η ψυχολογία κ.ά. ήταν κομμάτια της φιλοσοφίας, που όταν αποκρυσταλλώθηκαν θεωρητικά είτε τεχνικά και εμπειρικά, έπαψαν να ονομάζονται φιλοσοφία.

Όλοι αυτοί που θρηνολογούν ξεχνάνε πως η φιλοσοφία

πρέπει να είναι σχετικά αδέσμευτη, ανεξάρτητη, περιπετειώδης. Καθόλου παράξενο που οι δογματικοί και οι οπαδοί του ολοκληρωτισμού είναι εχθρικοί προς τη φιλοσοφία. Αλλά η έχθρα προς τη φιλοσοφία (όπως όταν θες να την καταργήσεις, είτε με τον τρόπο του Πύρρωνα είτε με του Βίττυκενσταϊν) είναι έχθρα προς την πνευματική ελευθερία. Χωρίς ελευθερία η φιλοσοφία είναι ανύπαρκτη. Κι ακόμα συνεπάγεται πως η φιλοσοφία δεν είναι δυνατό να γίνει «επιστημονική», αν θέλει να λέγεται φιλοσοφία.

Τόσο η επιθυμία για την εξάλειψη της φιλοσοφίας ως κλάδου (γιατί υπάρχουν κι άλλες έννοιες του όρου «φιλοσοφία», όπως και του όρου «φιλοσοφικός»), όσο κι η ιδέα ότι η φιλοσοφία θ' αντικατασταθεί ή θα καταβροχθιστεί από την επιστήμη, μπορούν κάλλιστα να πηγάζουν από το φόβο μπροστά στην ελευθερία. Πολλοί τρελαίνονται ή γίνονται θεολόγοι, όταν μούνε για τα καλά στη στρατόσφαιρα της φιλοσοφίας. Γιατί άραγε να ζητάμε ή να περιμένουμε ασφάλεια απ' τη φιλοσοφία, όταν η ζωή η ίδια δεν έχει σταθερότητα; Τούτος ο κόσμος δεν προσφέρει εγγύηση.

Κι όταν λες έτσι, δε σημαίνει ότι δέχεσαι πως «η ζωή είναι χωρίς νόημα» ή πως είναι «παράλογη». Μπορεί να είναι και τα δύο αν δεν την ευχαριστιέσαι, αλλά αν τη βρίσκεις, είναι παράλογο να λες πως η ζωή είναι παράλογη. Μπορεί όμως αυτοί που λένε πως η ζωή δεν έχει νόημα, να εννοούν πως το νόημα πρέπει να τους δοθεί, κι όχι να το βρούνε μόνοι τους (η φιλοσοφία του παράσιτου).

Η ιδέα του αβέβαιου σύμπαντος ξεκινάει απ' τους αρχαίους Σκεπτικούς και τον νεότερο σκεπτικό Χιουμ, που απέκλεισε την αναγκαιότητα από τη φύση στην ανάλυσή του για την αιτιότητα. Πίστευε, σε γενικές γραμμές, πως η πρόταση «το Χ αιτιάται το Ψ» δε σημαίνει παρά ότι «το Χ και το Ψ» βρίσκονται πάντα μαζί, προσθέτοντας πάντως, πως υπάρχει πιθανότητα να εμφανιστούν και χωριστά. Κι έτσι πια ο δρόμος είναι στρωμένος για να δούμε έναν πίνακα με μια μύτη κολλημένη στο δάκτυλο του ποδιού

αντί στο πρόσωπο. Άλλα θεμέλια για την ψυχεδελική τέχνη είναι η λογική των τιμών αληθείας (όταν, δηλαδή, μόνο το αληθές ή το ψευδές μιας πρότασης ενδιαφέρει) κι ο λογικός ατομισμός του Ράσσελλ. Το πρώτο, που ανάγεται στον Φίλωνα τον Μεγαρέα, στον 4ο π.Χ. αιώνα, δέχεται πως οποιεσδήποτε αληθινές προτάσεις *ανεξάρτητα απ' το πόσο άσχετες είναι μεταξύ τους* σχηματίζουν μια αληθινή σύνθετη πρόταση κάποιου είδους. (Στην πραγματικότητα και δύο τυχαίες ψευδείς προτάσεις σχηματίζουν σύνθετη πρόταση με θετική τιμή αληθείας ή μία ισοδυναμία.) Ο λογικός ατομισμός στέκεται με το ένα πόδι στην τρέλα της λογικής και με το άλλο στον Χιουμ και γενικά τον ατομικό εμπειρισμό. Η ψυχεδελική τέχνη στηρίζεται στην αναλυτική φιλοσοφία προφανώς, κι όχι στον υπαρξισμό.

Αν, ωστόσο, η φιλοσοφία χαρακτηρίζεται από την ελευθερία, δε σημαίνει ότι δεν υπόκειται σε περιορισμούς. Γιατί η φιλοσοφία είναι συνδεδεμένη με τη συζήτηση είτε προφορική είτε όχι. Κι η συζήτηση έχει κανόνες. Δε γίνεται να λες ό,τι σου 'ρχεται και να θεωρείται ότι συζητάς. Μια αρχή στη συζήτηση είναι ότι πρέπει να υπάρχει *συνέπεια*. Γιατί αν είσαι ασυνεπής δε λες τίποτα ή δεν επικοινωνείς — ίσως σφυρίζεις. Κι όταν αντιφάσκεις (που δεν είναι το ίδιο με το ν' αλλάζεις γνώμες), είναι σαν να γράφεις και να σβήνεις κάτι. Προφανώς ούτε περιγράφεις ούτε επικοινωνείς. Το να μη σ' ενδιαφέρει αν φάσκεις κι αντιφάσκεις είναι σαν να διαολοστέλνεις την περιγραφή, την επικοινωνία, τη συζήτηση. Μια άλλη αρχή της συζήτησης είναι ότι πρέπει να είσαι όσο πιο σαφής (κι όχι όσο πιο σκοτεινός) γίνεται.

Κι οι δύο αρχές βασίζονται στη διαλεκτική του Ζήνωνα του Ελεάτη· ο πρώτος της Ελεατικής σχολής, ο Παρμενίδης, ήταν κι ο πρώτος προ-λογικός. Η «διαλεκτική» είναι μία από τις πολύ «μεγάλες» λέξεις κι έχει μακριά ιστορία: Απ' την αρχαιότητα ως τον Χέγκελ και τον Μαρξ· οι δύο τελευταίοι όμως — ακολουθώντας ίσως τον Πλάτωνα της *Πολιτείας*, κι όχι των κατοπινών διαλόγων κι ειδικά

του Σοφιστή — οντολογικοποίησαν τη «διαλεκτική», καθώς και την άλλη βασική λογικογλωσσική έννοια, την «αντίφαση» και τα έκαναν σαλάτα: γιατί δεν υπάρχει ίσως μεγαλύτερη σύγχιση απ' το να συγχέεις λέξεις με πράγματα — κι η λογική αφορά λέξεις κι όχι πράγματα. Απ' το ξεκίνημά της με τον Ζήνωνα και σ' όλη τη διάρκεια της ελληνόφωνης αρχαιότητας η «διαλεκτική» είχε να κάνει με τη γλώσσα: ειδικά μ' ένα είδος επιχειρημάτων (της εριστικής ή επιχειρηματολογίας που χρησιμοποιούσαν οι σοφοί Σοφιστές, του Σωκράτη συμπεριλαμβανομένου). Πρόκειται για την «εις άτοπον απαγωγή» (απόδειξη με αντίφαση, *reductio ad absurdum*), που κατόπιν χρησιμοποιήθηκε αν — εριστικά απ' τον Αριστοτέλη και τον Ευκλείδη. Αυτή τη μέθοδο αναίρεσης (*έλεγχος*) τυποποίησαν οι Στωικοί Λογικοί και τη χρησιμοποίησαν με τη μορφή αξιώματος στο τμήμα της λογικής των τιμών αληθείας, που είχαν σχετικά συστηματοποιήσει. Τελικά σήμερα έχει αποδειχθεί πως η Στωική Λογική είναι πιο θεμελειώδης και πιο γόνιμη απ' τον Αριστοτελικό συλλογισμό. Αυτή η έγκυρη Στωική Αρχή που είναι σήμερα γνωστή σαν «modus tollens» (τρόπος άρνησης), μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Αν Π (μια πρόταση), τότε Ρ (άλλη πρόταση): αλλά αν όχι Ρ (ή Ρ = ψευδές), τότε όχι Π. Στην πραγματικότητα «διαλεκτική» ονόμαζαν οι Στωικοί την ίδια τη λογική. Και επί τη ευκαιρία, η Στωική λογική είναι παράγωγο της Μεγαρικής Σχολής — και ειδικά του Φίλωνα και του Διόδωρου Κρόνου — και πολύ λιγότερο του Αριστοτέλη (όπως φαίνεται κι απ' τα παραπάνω). Ελάχιστη προσοχή δόθηκε στη Μεγαρική και Στωική προσφορά στη λογική έως τον Περς και τον Λουκάσιεβιτς στην εποχή μας: κι αυτό γιατί η Στωική κι η Μεγαρική λογική συγχέονταν με τον Αριστοτελικό συλλογισμό.

Η αρχή ή το ιδανικό της συνέπειας εξηγεί ότι η λογική και οι λογικές μελέτες ήταν στο πλάι της φιλοσοφίας απ' το ξεκίνημά της. Αρκετοί «μεγάλοι» στη «φιλοσοφία» ήταν και μεγάλοι στη «λογική», απ' τον Αριστοτέλη ως τον

Χρύσιππο, τον Λάιμπνιτς, τον Περς, τον Ράσσελλ.

Η φιλοσοφία δεν ταυτίζεται ίσως με την τυπική λογική. Η λογική θεώρηση είναι ωστόσο απαραίτητη στην πορεία της φιλοσοφίας: όταν την παραμελείς, απλώς παίζεις ένα άλλο παιχνίδι, δεν κουβεντιάζεις. Βέβαια, πιθανόν να πει κάποιος, υπάρχουν μερικά πράγματα που δεν μπορείς να τα κουβεντιάσεις ξάστερα ή με συνέπεια, που ζητάνε από μόνα τους την αντίφαση και τη σκοτεινή γλώσσα. Αλλά τι ψάρια πιάνουμε με την αντίφαση, αφού δεν περιγράφει τίποτα; Είναι αλήθεια πως μερικές φορές δεν είμαστε σε θέση να συνειδητοποιήσουμε την αντίφαση μέσα σε μια σκέψη. Αυτό όμως δε σημαίνει πως ακόμα κι αν τη συνειδητοποιήσουμε, η σκέψη αυτή περιγράφει ή επικοινωνεί. Αν απαντήσω στην ερώτηση «χιονίζει;» με ένα «και ναι και όχι» δεν απάντησα στην ερώτηση (εκτός βέβαια αν ακολουθήσει ανάλυση: γιατί καμιά φορά το «και ναι και όχι» δε σημαίνει πράγματι αντίφαση). Το ίδιο συμβαίνει κι όταν η γλώσσα μου είναι ασαφής (σκοτεινή): η πληροφορία που μεταβιβάζω είναι επίσης ασαφής. Η ασάφεια δεν είναι ιδιότητα των πραγμάτων, αλλά των σκέψεων. Ή, σε ειδικές περιπτώσεις, μπορούμε να ελπίζουμε ότι μέσα από το εννοιολογικό σχήμα υποδεικνύουμε, αλλά δεν περιγράφουμε. Αλλά και η «υπόδειξη» πάλι, μπορεί να είναι αντιφατική ή ασαφής. Στην πρώτη περίπτωση ο ακροατής θα μπερδευτεί παρά θα πληροφορηθεί, ενώ στη δεύτερη δε θα ξέρει καλά καλά για τι να ψάξει. Για παράδειγμα, προσπαθήστε να βρείτε κάτι που είναι κυριολεκτικά ένα ασώματο σώμα ή ένα ασημένιο παγόβουνο, που υφίσταται αλλά δεν υπάρχει: ή προσπαθήστε ν' αποκλείσετε το σκοπό — δε γίνεται (πράγμα που ανατρέπει και τις θεωρίες της συμπεριφοράς).

Είναι αλήθεια ότι το εννοιολογικό-γλωσσολογικό σύστημα δεν μπορεί να αντικαταστήσει την άμεση και προσωπική γνώση: το να γνωρίζεις τον Χ δεν είναι το ίδιο με το να ξέρεις για τον Χ. Αυτό όμως δε σημαίνει πως η έμμεση ή περιγραφική γνώση είναι άχρηστη. Αντίθετα η προσωπι-

κή γνώση, αν και απαραίτητος παράγοντας γνώσης, δεν ικανοποιεί όλες τις ανάγκες μας, όπως π.χ. δεν προσφέρει τη γενίκευση που είναι απαραίτητη για τη διατύπωση του επιστημονικού νόμου και της πρόγνωσης. Ακόμα χωρίς περιγραφή, η «εύρεση απωλεσθέντων» και η αστυνομική παρακολούθηση θα ήταν αδύνατες.

Το μεταφυσικό ύφος ή το λογικά μη αποδεκτό, ασαφές και σκοτεινό ύφος δεν είναι παράγωγο σύγχυσης ή προκάλυμμα άγνοιας της γλώσσας ή της λογικής, ούτε καρπός ανευθυνότητας προς τον αναγνώστη ή ενδόμυχων επιθυμιών ή φόβων. Γιατί είναι γεγονός πως η λογική ανάλυση έχει την τάση να διαλύει ψευδαισθήσεις και να εκθέτει αυταπάτες (αν υπάρχει πράγματι τέτοιο πράγμα).

Μπορούμε να πιστέψουμε, όταν ακόμα βρισκόμαστε στη φάση που προηγείται της ανάλυσης, ότι, η αξιολόγηση επί παραδείγματι, (ή ακόμα και η αξιολόγηση κάποιου συγκεκριμένου ατόμου) είναι «αντικειμενική» ή «απόλυτη». Αλλά η ανάλυση θα φανερώσει ότι δεν είναι τίποτα από τα δύο: ότι όταν λες, για παράδειγμα, ότι ο Χ είναι καλός, συνήθως είναι σαν να λες ότι ο Χ συγκεντρώνει ορισμένα κριτήρια, και ότι τα αξιολογικά κριτήρια είναι επιθυμίες, φιλοδοξίες ή σκοποί (ή τ' αντικείμενά τους).

Εφόσον η θεότητα είναι μια αξία υπερθετικού βαθμού («ο θεός είναι το υπέρτατο ον»), ισχύουν και σ' αυτή την περίπτωση τα προηγούμενα: οι μεταφυσικοί θεοί είναι αποτέλεσμα παρατραβηγμένων αξιολογικών κριτηρίων. Έτσι όταν απειροστοποιήσει κανείς την εξυπνάδα (ένα αξιολογικό κριτήριο), καταλήγει στην πανσοφία — ή μάλλον στην υπερφυσική πανσοφία. Γιατί πώς μπορούμε να καθορίσουμε εμπειρικά την πανσοφία; Εκτός αυτού υπάρχουν και αντιφάσεις στο συνηθισμένο θεολογικό παιχνίδι. Αν, λόγου χάρη, η ψυχή είναι άυλη πώς είναι μέσα στο σώμα; Αφού το σώμα είναι *τόπος*.

Άλλο πράγμα, επίσης, που φαίνεται να εντυπωσιάζει πολλούς είναι η Ύπαρξη. Σύμφωνα όμως με τη φιλοσοφική ανάλυση η λέξη αυτή μας οδηγεί σε λάθος κατεύθυνση: το «είναι», που δε φαίνεται να εμπνέει κανέναν να το μελε-

τήσει, είναι γνωσιολογικά περισσότερο προτιμητέο. Εκτός απ' αυτό, η ανάλυση δείχνει ότι οι υπαρξιακές προτάσεις έχουν δευτερεύουσα κι όχι πρωτεύουσα θέση, με την έννοια ότι η αλήθεια τους εξαρτάται από προτάσεις που δεν είναι υπαρξιακές. Έτσι η πρόταση «υπάρχουν ιπτάμενες χελώνες» είναι αληθινή μόνο στην περίπτωση που η πρόταση «αυτή είναι ιπτάμενη χελώνα» είναι μερικές φορές αληθινή — κι αυτή η πρόταση δεν είναι υπαρξιακή αλλά «ατομική», όπως λέγεται. Η πρόταση «υπάρχουν ιπτάμενες χελώνες» μπορεί να ερμηνευτεί ακόμα ως «κάτι είναι ιπτάμενη χελώνα» που, συγκρίνοντάς τη με την πρόταση «αυτή είναι ιπτάμενη χελώνα» είναι σαφώς όχι μόνο λιγότερο βασική, αλλά και λιγότερο ακριβής και σαφής. Κι ακόμα χειρότερα το «κάτι» δεν είναι κι αρκετά διανοουμενίστικο· κανένας δεν εκστασιάζεται μ' ένα κάτι. Φανταστείτε ο «υπαρξισμός» να γινόταν «κατιτισμός».

Άλλος μαγνήτης για όλους εκείνους που γράφουν με μεταφυσικό ύφος είναι η λέξη «τίποτα». Με την ανάλυση καταλήγουμε ότι η λέξη αυτή σημαίνει περίπου «όχι κάτι» — κι είναι αλήθεια τόσο ελκτικό το «όχι κάτι»;

Ανάλογα μπορεί να σχολιαστεί κι η έννοια της αλήθειας. Ήδη μερικοί αναλυτές έχουν φτάσει ως το σημείο να υποστηρίζουν ότι η έννοια της αλήθειας είναι περιττή. Υποστηρίζουν ότι όταν λέμε, ότι μια πρόταση είναι αληθινή, απλά και μόνο την επιβεβαιώνουμε. Ισχυρίζονται πως το «είναι αληθής» δεν προσθέτει τίποτα (μόνο ίσως έμφαση). Δεν πιστεύω πως αυτό είναι εντελώς σωστό, πάντως διασαφηνίζει το τι εννοώ όταν λέω ότι η ανάλυση έχει την ικανότητα να διαλύει ψευδαισθήσεις.

Η ανάλυση τείνει να αφαιρεί την ελκτικότητα κι άλλων τέτοιων περισπούδαστων λέξεων, οι οποίες χαρακτηρίζουν το μεταφυσικό τρόπο γραψίματος, όπως Νόημα, Ουσία, Πραγματικότητα, Ον.

Το «νόημα» μετά την αναλυτική αφαίρεση ανάγεται σε σκοπό ή αξία, τα οποία με τη σειρά τους ανάγονται στην προσωπική απόφαση κ.λπ.

Η «ουσία» καταλήγει να σημαίνει αντικειμενοποίηση

σκοπού ή γλωσσολογική σημασία. Π.χ. η «ουσία του τραπέζιου» ανάγεται στο «σκοπό των τραπεζιών» ή στη «σημασία της λέξης τραπέζι», που είναι το ίδιο πράγμα.

Η «πραγματικότητα» προσδιορίζεται από τον αναλυτή με εμπειρικούς όρους, κι όχι αντίθετα προς την εμπειρία, οπότε η «παραίσθηση» χαρακτηρίζεται σε γενικές γραμμές σαν απάτη και σαν αναπάντεχη ή δυσάρεστη εμπειρική προσδοκία. Γιατί η οφθαλμαπάτη είναι παραίσθηση; Διότι μας κάνει να περιμένουμε να πιάσουμε (ας πούμε) κάτι που είναι άπιαστο. Η διάκριση ανάμεσα στη μορφή και την πραγματικότητα ερμηνεύεται πάλι μέσα στα εμπειρικά πλαίσια: αλλιώς η χρήση των λέξεων που διακρίναμε είναι χωρίς νόημα.

Τέλος, το «ον» είναι γραμματικός τύπος του ρήματος «είμαι», που το συναντάμε με αρκετές αλληλοσχετιζόμενες έννοιες, αλλά που καμιά τους δεν αντιστοιχεί στη Μεταφυσική του Όντος, και που καμιά δεν είναι μυστηριώδης ή διεγερτική. Η έννοια του όντος δεν μπορεί να περιλαμβάνει την έννοια της ύπαρξης, γιατί ενώ η φράση «υπάρχουν εξωγήινα όντα» είναι πλήρης, η φράση «εξωγήινα όντα είναι» δεν είναι πλήρης και ηχεί μισοτελειωμένη. Και «είναι» δε σημαίνει «υπάρχει». Τελικά το «ον» το ίδιο δεν είναι παρά ένα βοηθητικό της γραμματικής και επομένως λογικά περιττό. Παραλείπω τίποτα όταν αντί για «ανθρώπινα όντα» μιλάω απλά και μόνο για «ανθρώπους»; Τίποτα.

Και με το τίποτα τι γίνεται; Είναι ή δεν είναι κάτι; Σίγουρα κάτι είναι. Γι' αυτό όταν λέω: «Δεν είναι τίποτα πάνω στο τραπέζι», εννοώ είναι ότι «κάτι που το λένε τίποτα είναι πάνω στο τραπέζι», όπως κι όταν λέω «δεν είδα κανέναν να έρχεται», εννοώ «είδα τον κύριο Κανένα να έρχεται», μόνο που ο κύριος Κανένας είναι ο αόρατος κύριος Κάποιος. Πάντως, εν πάση περιπτώσει, το πάντα την Κυριακή είναι αναμφίβολα ανώτερο από το ποτέ.

Αναδημοσιευμένο από τη φοιτητική εφημερίδα *Daily Reveille* του Πανεπιστημίου της Λουιζιάνας, 2 Μαρτίου 1968, από τη στήλη: «Όταν η σύγκλητος εκφράζεται». Οι παράγραφοι πάνω στη «θεότητα — υπέρτατη αξία» και στη «διαλεκτική» προστέθηκαν ειδικά στην έκδοση αυτή.

Ο ΕΞΟΒΕΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡΦΥΣΙΚΟΥ

Επιτομή: Το συμπέρασμα «ο Χ είναι θεός ή αντικείμενο θρησκευτικής λατρείας, επομένως ο Χ είναι υπερφυσικός» δεν είναι βάσιμο, γιατί δεν είναι αντιφατικό να επιβεβαιώνει κανείς την υπόθεση και να αρνείται το συμπέρασμα. Το ίδιο ισχύει αν ο όρος «θεός» αντικατασταθεί από κάποιον άλλο ανάλογο όρο (θεά, άγιος, παράδεισος, διάβολος, κ.λπ.). Δεν είναι αντιφατικό να λέει κανείς ότι κάτι φυσικό είναι θείο, ιερό, σατανικό ή κόλαση. Ο όρος «κοσμική θρησκεία» δεν αποτελεί λογική παραδοξολογία, όπως δεν είναι πλεονασμός ο όρος «υπερφυσική θρησκεία». Κάνουμε λάθος όταν συζητάμε τον υπερφυσικισμό (ή πνευματισμό, ανιμισμό, δεισιδαιμονία, μαγεία, εκκλησία) κάτω από την επικεφαλίδα της θρησκείας, όπως και όταν καθορίζουμε τη δεύτερη σε σχέση με τον πρώτο (πρώτα). Η μονοθεϊστική χρήση του θεού γίνεται πρόξενος μισαλλοδοξίας, γιατί οι θεϊκοί όροι είναι όροι αξίας, ιδιαίτερα υπερθετικά αξίας. Γι' αυτό δεν παρουσιάζονται (ή όχι πια) σε επιστημονικές περιγραφές και εξηγήσεις. (Αυτό δεν είναι μη υπερφυσικισμός ή μη γνωστικισμός ή προστακτική αξίας, γιατί μια αξιολογική πρόταση είναι μια υπονοούμενη δήλωση στο βαθμό που κάτι ικανοποιεί ένα ή περισσότερα κριτήρια, όταν είναι αξιολογικά κριτήρια τα ενδιαφέροντα ή οι λειτουργίες τους.) Το να είναι κανείς θρήσκος δε συνεπάγεται ότι έχει «πιστεύω» κάποιου είδους. Επομένως, δεν υφίσταται θέμα θρησκείας. Αφού το εκκλησιαστικό βασίζεται στο υπερφυσικό (βλ.: «Η λειτουργία της εκκλησίας είναι η σωτηρία των ψυχών»), μπορεί να έχει κανείς θεό, να είναι θρήσκος, να λατρεύει κάτι, με την πλήρη έννοια αυτών των λέξεων, χωρίς

ν' ανήκει σε καμιά εκκλησία. Το υπερφυσικό «πιστεύω» είναι η αυταπάτη του να έχει κανείς ένα «πιστεύω». Τέλος, η ανατροφή με βάση τα υπερφυσικά «πιστεύω», όσο είναι αναγκασμένη να ακολουθεί παράλογες τεχνικές, είναι ασυμβίβαστη με τη δημοκρατία (διανοητική ακεραιότητα και ελευθερία). Μια τέτοια ανατροφή δεν είναι αναγκαία για την τήρηση του νόμου και της τάξεως (σύμφωνα με μερικές στατιστικές και σύμφωνα με το παράδειγμα της Ε.Σ.Σ.Δ.). Ούτε, όπως δείχνει η ιστορία, η εκκλησιακρατία αποτελεί αναγκαίο και ικανό παράγοντα για την ευημερία της ανθρωπότητας. Από αυτό δε συνεπάγεται πως τα μεταφυσικά πιστεύω και τα ιδρύματα (ή οι οργανώσεις) πρέπει να τεθούν εκτός νόμου σε μια τελείως δημοκρατική κοινωνία· αλλά μόνο πως πρέπει να αφεθούν στην κρίση του κάθε ατόμου.¹

Φιλόσοφοι και επιστήμονες συζητούν κάτω απ' την επικεφαλίδα της Θρησκείας θέματα, που πιο ταιριαστά θα έπρεπε να τιτλοφορούνται Υπερφυσικισμός (ή Πνευματισμός, Δεισιδαιμονία, Ανιμισμός, Μαγεία, Εκκλησία). Στην πραγματικότητα ο συνηθισμένος ορισμός (και βέβαια το είδος ορισμού που δίνουν τα βιβλία στις έννοιες «θρησκεία» και «θεότητα») ανάμεσα στους φιλόσοφους και τους κοινωνικούς επιστήμονες και φυσικά τους θεολόγους για τη θρησκεία είναι σε σχέση με την έννοια του υπερφυσικού και, ίσως, λιγότερο συχνά, σε σχέση με την οργάνωση ή την εκκλησία. Αυτό αποτελεί λάθος που αξίζει τον κόπο να αποκαλυφθεί — και όχι μόνο για θεωρητικούς λόγους, μολονότι αυτό είναι ένα άλλο θέμα. Μία ακόμα πιο εδραιωμένη γνώμη είναι πως υπάρχουν πιστοί, θα υποστηρίξω, αντίθετα, πως το να είσαι πραγματικά θεϊστής είναι αδύνατο. Αυτά είναι τα κύρια θέματα, μολονότι όχι τα μόνα.²

Θεϊκές έννοιες

Όταν λέμε για κάτι πως είναι θεός, θεότητα, άγγελος, διάβολος, κόλαση, καθαρκτήριο ή παράδεισος δεν εννοούμε αναγκαστικά πως είναι μη φυσικό. Δεν πέφτουμε σε α-

ντίφαση όταν λέμε πως κάτι φυσικό είναι θείο, ιερό, άγιο, σατανικό ή κόλαση. Δεν είναι αυτοαναιρετικό ή ακόμα αδόκιμο να πει κανείς, όπως κάνουμε συχνά, πως ο Στάλιν ή ο Λένιν είναι (ήταν) θεός ή ημίθεος για τους κομμουνιστές, ο Χίτλερ για τους ναζί, ο Μωάμεθ για τους μουσουλμάνους, ο Χριστός για τους χριστιανούς. Είναι αποδεκτό να λέμε, όπως και κάνουμε, για άγιους ανθρώπους και αγγελικά πρόσωπα και φωτοστέφανα και παραδεισένια νησιά και διαβολικούς πολέμους. Δεν είναι παράλογο να θεωρεί κανείς τον ανθρωπισμό ή τον κομμουνισμό «θρησκευία». Η έκφραση «κοσμική θρησκευία» δεν αποτελεί λογική παραδοξολογία. Η «υπερφυσική θρησκευία» δεν είναι πλεονασμός. Οι φυσικές χρήσεις του θρησκευτικού λεξιλογίου δεν υποδηλώνουν και κάτι άλλο — ούτε οι μεταφορικές ή δευτερεύουσες χρήσεις — μολονότι, φυσικά, ο «πιστός» θα διαφωνήσει. Αλλά η διαφωνία του μπορεί ν' αντιμετωπιστεί με τη βοήθεια του μηχανισμού της προφορικής υποβολής.

Στην πραγματικότητα, οι φυσικές χρήσεις μπορεί να είναι καλύτερες από τις υπερφυσικές, αφού το υπερφυσικό δεν είναι μία λογικά άμεμπτη έννοια ή τουλάχιστον εφόσον ο υπερφυσικιστής χρησιμοποιεί θεϊκές λέξεις πιστεύοντας πως είναι λέξεις αντικειμένων. Γιατί αυτές οι λέξεις σχηματίζουν μάλλον τμήμα της γλώσσας της αξιολόγησης (που, εκτός για τους αξιολογικούς μη φυσικιστές, είναι ένας πολύ καλός τρόπος για να δείξει κανείς πως οι θεϊκές έννοιες δε συνεπάγονται το υπερφυσικό περισσότερο από οποιεσδήποτε άλλες). Γενικά τουλάχιστον η λέξη «θεός» σημαίνει ένα ανώτερο ή το ανώτατο ον ή κάτι που το εκτιμούν στο έπακρο ή κάτι το εξαιρετικά καλό ή το καλύτερο· η λέξη «κόλαση» κάτι το κακό ή το εξαιρετικά κακό· η λέξη «διάβολος» κάτι το κακό ή το χειρότερο από τα κακά πλάσματα· η λέξη «παράδεισος» κάτι το ύψιστο ή το τέλειο· κ.ο.κ.

Η λέξη «θεός» δεν είναι ένα γενικό όνομα, ακόμα λιγότερο δεν είναι ένα κύριο ή ατομικό (δηλαδή «λογικά κύ-

ριο») όνομα³, αλλά ένας υπερθετικός αξίας⁴. Το ίδιο ισχύει και για τη λέξη «άγγελος», όπως και τις άλλες λέξεις που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η λέξη «θεότητα», για παράδειγμα, δεν είναι μια λέξη σαν τη λέξη «κίτρινος». Ούτε οι λέξεις «παράδεισος», «κόλαση», «καθαρκτήριο», είναι σαν το όνομα κάποιου τόπου. Δεν είναι σαν τη λέξη «Ευρώπη» ούτε σαν το «ζωολογικός κήπος». Γι' αυτό οποιοσδήποτε τόπος ή οποιαδήποτε κατάσταση μπορεί να είναι κυριολεκτικά μια κόλαση, για παράδειγμα, με την προϋπόθεση να υπάρχει κάποιος που να υποφέρει. Παρομοίως, οποιοδήποτε άτομο μπορεί να είναι ένας διάβολος, με την προϋπόθεση κάποιος να υποφέρει εξαιτίας του. Αλλά φανταστείτε να πούμε ότι θα μπορούσε κάτι να είναι κίτρινο ή αλογίσιο με την προϋπόθεση ν' αρέσει — ή να μην αρέσει — σε κάποιον.⁵

Γιατί δεν ερευνά η επιστήμη τις θεότητες, τους αγγέλους, τις κολάσεις, τους διαβόλους, τα καθαρκτήρια — γιατί δε χρησιμοποιεί τις λέξεις «θεός» κ.ά. όταν περιγράφει και εξηγεί τον κόσμο; Η απάντηση δεν είναι πως οι θεότητες κ.λπ. είναι επιστημονικώς άπιαστες ούτε πως το θέμα της επιστήμης είναι «περιορισμένο», αλλά μάλλον πως οι λέξεις «θεός» κ.λπ. δεν είναι αυστηρώς ονόματα πραγμάτων. Ακόμα μπορούμε να καταλάβουμε γιατί όταν βρίζομε ή όταν φτάνομε σε οργασμό μας έρχονται τόσο εύκολα στο στόμα θεϊκές λέξεις (όπως «Χριστός» κ.λπ.): οι λέξεις αξίας και, ιδιαίτερα οι θεϊκές λέξεις, σχετίζονται έμμεσα με τη συναισθηματική πλευρά της φύσης μας. (Από εδώ και η ευλογοφάνεια του αξιολογικού υποκειμενισμού και συναισθηματισμού.) Λέω ιδιαίτερα, γιατί οι λέξεις «θεός» κ.λπ. ανήκουν στ' άκρα (κορυφή και βάση) της ιεραρχικής κλίμακας των «αξιών» (μολονότι, ίσως, όχι κάθε φορά που χρησιμοποιούνται). Η «αξία» και η «μη αξία» ή, καλύτερα, το «καλό» και το «κακό» θα μπορούσαμε να πούμε πως χωρίζουν την ιεραρχική κλίμακα ή πως είναι πολύ κοντά στο μεγάλο χάρισμα.

Οι θεοί είναι αξίες, και συγκεκριμένα θεοποιήσεις. Γι'

αυτό προϋποθέτουν, παρά είναι, πραγματικά, αντικείμενα. Είναι σημαντικό, αν κι όχι ίσως αποφασιστικό, το ότι είναι αδύνατο να απεικονίσει κανείς μια αξία⁶ και μ' αυτό δεν εννοώ ένα πράγμα με αξία. Το να δίνεις αξία δεν είναι το ίδιο με το να περιγράφεις: αυτό είναι προϋπόθεση. Η φράση «ο θεός δημιούργησε τον κόσμο» είναι αντίθετη με τη λογική. Το ίδιο ισχύει για τη φράση «ο θεός (το καλό) είναι η βάση της ύπαρξης». Και η φράση «ο θεός αναγκαία υπάρχει» είναι λανθασμένη. Γιατί δεν υπάρχει αντίφαση στην ιδέα ενός φανταστικού αντικειμένου ή ακόμα αντικειμένου αυταπάτης (τουλάχιστον ενόσω συμπεριλαμβάνουμε αναφορά σε τόπο και χρόνο) και τις αιτίες που το δημιουργούν. Ιδανικά και ουτοπίες έχουν όχι σπάνια θεοποιηθεί ή δοξαστεί. (Ίσως χωρίς ρεαλισμό, δηλαδή ανόητα, αλλά αυτό είναι άλλο θέμα.) Το ίδιο λαθεμένη είναι η ιδέα πως «ο θεός είναι ο κόσμος (η ύπαρξη)».

Όλα αυτά ενισχύουν τη θέση πως ο όρος «θεός» δεν είναι μια απόλυτη έννοια. Πράγματι, η θεοποίηση *φανερά* συνδέεται με τη λατρεία. Και έτσι οι θεοί δεν είναι στην κυριολεξία ούτε «δημιουργίες». Αυτό ισχύει ακόμα και στη περίπτωση θεοποίησης των ανύπαρκτων ή μη πραγματικών. Το να θεοποιείς δε σημαίνει στην κυριολεξία να φτιάχνεις ή να επινοείς ή να δημιουργείς κάτι που λέγεται θεός. Ούτε σημαίνει ακριβώς αυτό που εννοούμε με την έκφραση «ωραιοποίηση», αφού η ωραιοποίηση σημαίνει στην πραγματικότητα εξωραϊσμό και όχι εξιδανίκευση. Το «θεοποιώ» σημαίνει «εκτιμώ». Η καλύτερα, κι εδώ η σύνδεση ανάμεσα στις λέξεις «θεός» και «θεοποιημένος» γίνεται περισσότερο από απλή, «το να θεοποιείς» σημαίνει να εκτιμάς στο έπακρο. Οι θεοί θεοποιούνται, δοξάζονται, λατρεύονται, προσκυνούνται, «εμπνέουν δέος» όπως λέμε συνήθως.

«Θρησκεία»

Παρομοίως, η «θρησκεία» δεν είναι ουσιαστικά ένα είδος προτάσεων, υπερφυσικών ή φυσικών. Η λέξη «θρη-

σκευτικώς» συγκρίνεται με τη λέξη «ευσυνειδήτως» και η ευσυνειδησία είναι ένας *τρόπος* να κάνεις κάτι. Η θρησκευτική ζωή είναι στρατευμένη ζωή ή, όταν συνδυάζεται με έλλειψη ανοχής, ζωή φανατικού. Η «θρησκευτική ζέση» είναι σαν τη «λατρεία των ηρώων», ένα είδος πλεονασμού. Η «θρησκευτικότητα» είναι αφιέρωση, δέος, λατρεία. Η έκφραση «αυτός έχει μια θρησκεία» ή ακόμα «αυτός είναι θεοσεβούμενος» δε θα έπρεπε να μεταφραστεί στην παραπλανητική μορφή «είναι αφοσιωμένος σε κάτι». Η αφοσίωση, όπως η πίστη και η ευσέβεια, είναι μια θέση, όχι ένα πιστεύω. Όχι ότι οι θέσεις δεν μπορεί να είναι λειτουργίες των «πιστεύω» ούτε ακόμα ότι μερικές απ' αυτές δεν μπορούν ν' αποτελούνται από «πιστεύω». Παρ' όλο που όταν λέμε πως όλες οι θέσεις είναι γνωστικές δεν προκαλούμε λιγότερη σύγχυση από το να λέμε πως τα αισθήματα είναι γνώση.

Όταν λέμε ότι κάποιος «έχει μία θρησκεία» εννοούμε κάτι περισσότερο από το να έχει κανείς μία θεωρία ή, ακόμα, μία ηθική. Αποδίδουμε θρησκευτικότητα σε ανθρώπους τόσο διαφορετικούς ιδεολογικά όσο, για παράδειγμα, οι πρώτοι χριστιανοί και οι σύγχρονοι κομμουνιστές, ουσιαστικά απ' το γεγονός πως έχουν έντονα αισθήματα απέναντι σε κάτι κι όχι επειδή υπακούουν σε ορισμένες αρχές. Γιατί τότε θα λέγαμε πως έχουν, όχι μία θρησκεία αλλά ίσως, ένα δόγμα. Ακόμα περισσότερο, θα ήταν αντιφατικό, αν οι θεωρίες είναι ασυμβίβαστες. Ο «άθρησκος», ο «ασεβής» και ο «άθεος» ουσιαστικά δε συσχετίζονται με τον «άπιστο», αλλά με τον αστράτευτο, τον χωρίς ζήλο, — εκτός αν φυσικά «το να πιστεύεις» χρησιμοποιείται με την έννοια της στράτευσης, κι έτσι πάλι όχι με τη γνωστική έννοια, όπως συμβαίνει συχνά (μία πηγή σύγχυσης).

Η θρησκεία, όπως λέει ο λαός, είναι ζήτημα της καρδιάς, όχι του μυαλού. Η θρησκεία δεν είναι ένας κλάδος της «υπερφυσικής» ή της «φυσικής» γνώσης. Δεν είναι συνδεδεμένη με κανένα θέμα ή αντικείμενο ούτε δραστηριότητα.

Αντίθετα είναι ένας *τρόπος* να κάνεις ή να μην κάνεις κάτι. Το ουσιαστικό «θρησκεία» δεν το δείχνει αυτό καθαρά. Στην πραγματικότητα είναι ένα ουσιαστικό χωρίς λειτουργία, όπως η λέξη «κοκκινότητα». Ακόμα είναι φανερό πως και η θρησκεία ανήκει στην κορυφή μιας ιεραρχικής κλίμακας και, στην πραγματικότητα, της κλίμακας που αναφέρθηκε πριν, μόνο εξεταζόμενη από διαφορετική προοπτική... η έννοια «θρήσκος» είναι για την έννοια «θείος» ό,τι, για παράδειγμα, η έννοια «αισθητικός» για την έννοια «ωραίος». Και πράγματι, είτε μιλάμε για το «να έχεις μια θρησκεία» είτε για το «να έχεις ένα θεό», δεν έχει και πολλή σημασία. Οι εκφράσεις συνεπάγονται η μία την άλλη. Και οι δύο φυσικά συνδέονται με τη «λατρεία» ή κάποια τέτοια ιδέα ακραίας στράτευσης.

«Λατρεία»

Η «λατρεία» είναι μία έννοια με δύο διαστάσεις, που υποδηλώνει φόβο και θαυμασμό, μολονότι όχι αναγκαία συγχρόνως. Η εμπειρία ή αποδοχή της λατρείας ως στάση ζωής (ως θέση), μπορεί να πει κανείς πως έχει αυτά τα δύο ως αιτίες ή εν μέρει ως αιτίες (μολονότι όχι αναγκαία συγχρόνως). Και το αίσθημα ότι είναι κανείς αδύναμος, υποταγμένος, γεφυρώνει το χάσμα. Κι έτσι το «να λατρεύει» κανείς είναι ανάλογο της «έξαψης». Πρβλ., επίσης, τη θεωρία του Φρόντ για την ύπαρξη αντιθέτων σκέψεων και συμμάχων συγχρόνως για το ίδιο αντικείμενο την ίδια ιδέα (π.χ. αγάπη και μίσος). Επίσης, η λατρεία, όπως άλλα μη γνωστικά σύνολα, μπορεί να είναι μία λειτουργία «πιστεύω» ή χαρακτηριστικών (όχι πως η ομοιομορφία των στάσεων είναι λογικά αδύνατη).

Τέλος, η «λατρεία» δε σημαίνει κατ' ανάγκη την οργανωμένη λατρεία, την «τελετή», την «εκκλησία» — περισσότερο απ' ό,τι τα ουσιαστικά «θεότητα» και «θρησκεία». Οι άνθρωποι έχουν «μυστικιστικές» ή ακόμα «υπερφυσικές» εμπειρίες (στην καλύτερη περίπτωση, φυσικά, εμπειρίες δέους) έξω από το εκκλησιαστικό περιβάλ-

λον, βλέποντας ένα τοπίο, για παράδειγμα, ή τον έναστρο ουρανό μια νύχτα χωρίς σύννεφα. Η «θρησκεία», όπως λέμε στις πιο στοχαστικές στιγμές μας, «είναι μία προσωπική υπόθεση».

Κανένα από τα μέλη της τριάδας Θεός, Λατρεία, Θρησκεία, δε συνεπάγεται το εκκλησιαστικό, περισσότερο απ' ό,τι συνεπάγεται το υπερφυσικό. Ακόμα και το να μιλάμε για «έναν ψεύτικο θεό» δεν είναι ισοδύναμο του να λέμε πως οι λέξεις θεϊκός ή θρήσκος πρέπει να έχουν υπερφυσική σημασία ή πως η λατρεία πρέπει να έχει υπερφυσική κατεύθυνση.

Το υπερφυσικό και το εκκλησιαστικό δεν είναι θρησκευτικές αναγκαιότητες, αλλά θρησκευτικά ατυχήματα.

Προέλευση

Δεν ισχυρίζομαι πως η χρήση των λέξεων «υπερφυσικός» και «μονοθεϊστής» δεν μπορεί να γίνει κατανοητή. Όταν καταδικάζουμε τη χρήση μιας λέξης, δε συνεπάγεται ότι θεωρούμε τη λέξη ανεξήγητη, αλλά μόνο τη χρήση της αδικαιολόγητη.⁷ Πράγματι, ο προηγούμενος χαρακτηρισμός και η εννοιολογική τοποθέτηση των θεϊκών όρων οδηγούν στην ακόλουθη δυνατή εξήγηση ή προέλευση της χρήσης τους. Ο «θεός», θυμούμαστε, πάει με το «καλός στο έπακρο». Αλλά δεν είναι τόσο δύσκολο να δει κανείς ότι θα μπορούσε να πάει, ανάμεσα στ' άλλα, με τις λέξεις «παντογνώστης», «παντοδύναμος», «αυτάρκης», «ένας». Η γνώση, η δύναμη, η ανεξαρτησία τυχαίνουν γενικού θαυμασμού (ή ζήλιας ή φόβου). Άρα είναι φυσικό αυτές οι λέξεις — και το δίχως άλλο τα υπερθετικά τους — να έχουν σχέση με τον όρο «θεός», γιατί το να είσαι στην κορυφή είναι το να είσαι φανατικός, «ένας». Επίσης, είναι φυσικό, τελικά, ότι η λέξη «θεός» θα κατέληγε να υπονοεί μη φυσικότητα, *υπερφυσικότητα*. Γιατί είναι φανερό πως κανένα «εγκόσμιο» δε θα μπορούσε να είναι αντάξιο τέτοιων υπερθετικών. Το άπειρο, όπως και το αμετάβλητο, δεν ανήκουν σ' αυτό τον κόσμο. Πράγμα που φυσικά, για να ξαναγυρίσω

στην κριτική, είναι ένας ευφημιστικός τρόπος για να λες πως δεν είναι τίποτα. Η παραπάνω μετάβαση, ανεξάρτητα από το πόσο φυσική μπορεί να είναι, είναι δυστυχώς άκυρη. Γιατί, για να συγκεντρωθούμε σ' ένα μόνο σημείο, αν μία έννοια Ε έχει εφαρμογή, δε συνεπάγεται ότι έχουν «όλες οι Ε» ή «άπειρες οι Ε». Η τυχαία έννοια μπορεί να είναι κατά σύμπτωση μία ιδανική έννοια ή μία έννοια χωρίς νόημα.

Είναι αλήθεια πως η λέξη «έξυπνος» (ας πούμε) έχει εφαρμογή μερικές φορές, αλλά αυτό δε σημαίνει πως έχει και η λέξη «παντογνώστης» (ή «αλάθητος»). Η αλήθεια της φράσης «ο Χ ξέρει κάτι» δεν εγγυάται για την αλήθεια της φράσης «ο Χ ξέρει τα πάντα», χώρια η φράση «ο Ψ ξέρει τα πάντα», ειδικά όταν ο Ψ χαρακτηρίζεται σαν «αδύνατον να γίνει αισθητός». Όπως η θεοποίηση, η τελειότητα δε συνεπάγεται την ύπαρξη (παρ' όλο το οντολογικό επιχείρημα)⁸. Το «τέλειο ον», αντίθετα με το «τέλειο Φ (κλέφτης, αστυνόμος, τετράγωνο, κύκλος, κ.λπ.)», γεννά αντιλογίες.

Οι θεϊστικές και μονοθεϊστικές χρήσεις των θεϊκών όρων δεν είναι επίσης αποδεκτές για πρακτικούς λόγους ή, τουλάχιστον, τείνουν να καθιερώνουν το μονοπώλειο του «θεού», όπως ακριβώς η διαπαιδαγώγηση των παιδιών με τη βοήθεια των διάφορων αδικαιολόγητων (εμπειρικά) κρίσεων «αυτό είναι σωστό / λάθος» — οι κατηγορηματικές προστακτικές ταιριάζουν στην έλλειψη ανεκτικότητας, καθώς και στη δεισιδαιμονία και την εκμετάλλευση. Πάντως για τους δημοκράτες, οι συντάξεις «ο θεός του Χ (κ.λπ.) είναι ο Φ» και «ο Χ είναι ένας θεός για τον Ν» είναι προτιμότερες από τη σύνταξη «ο θεός (Θεός) είναι ο Φ» ή αντίστροφα, όπως και από τη σύνταξη «ο Χ είναι ένας θεός». Η σύνταξη με τον όρο «ήρωας» είναι από αυτή την άποψη προτιμότερη από τη σύνταξη με τον όρο «θεός» (όχι πως το «ήρωας» διαφέρει σε τίποτα από το «είδωλο», είναι αυστηρά ισοδύναμο με το «θεός», γιατί ένας θεός είναι υπερήρωας, ακριβώς όπως ένας ήρωας είναι «υ-

περάνθρωπος»). Η φράση «ο ήρωας είναι ο Φ» δεν είναι γραμματικά σωστή, εκτός του ότι είναι μπερδεμένη. Εξάλλου, μολονότι η λέξη «θεός» μπορεί να είναι στην κορυφή των α-προθεματικών λέξεων, δεν είναι όμως στην κορυφή των simpliciter (εκτός φυσικά αν η λέξη «θεός», είναι εξ όρισμού το ανώτερο υπερθετικό). Η λέξη «υπερθεός» είναι στην κορυφή ή πράγματι ο ουρανός είναι το όριο, γιατί μπορείς να υψώνεις στο υπέρ επ' άπειρον. Πάντως η διαδικασία εκκοσμίκευσης και η εξ αυτής από-εκκλησιαστικοποίηση, όταν ολοκληρωθούν θα φέρουν (πιθανότατα) στο ζύπνημά τους αυτή τη μεταμόρφωση στη συμπεριφορά του «θεού».

Η αποβολή του υπερφυσικού

Ίσως το θρησκευτικό να είναι διάφορο από το υπερφυσικό και τις συγγενικές έννοιες, εξαιτίας της «από-υπερφυσικοποίησης». Η θρησκευτική γλώσσα, δηλαδή, όπως και άλλα είδη εννοιών, μπορεί να γεννήθηκε με μη φυσικά συνθετικά, που έχουν στο μεταξύ χαθεί. Σ' αυτό μπορεί να οφείλεται μέχρις ενός σημείου η δεδομένη σύγχυση του θρησκευτικού με το υπερφυσικό (δεισιδαιμονικό, ανιμιστικό κ.λπ.).

Πάντως, η αποβολή του υπερφυσικού νοήματος από τους όρους της θρησκευτικής γλώσσας είναι ένα χαρακτηριστικό της εποχής μας. Γλωσσολογικά, λέξεις που έχουν σχέση με την πίστη, όπως «θαύμα», «πνεύμα», «ψυχή», «φάντασμα», υφίστανται κοσμική μεταμόρφωση. Ακόμα και η λέξη «υπερφυσικός» συχνά χρησιμοποιείται για τα εγκόσμια, για παράδειγμα για να εκφράσει κανείς απλά πως κάτι τον ξενίζει. Μη γλωσσολογικά, η ηθική γίνεται όλο και λιγότερο πουριτανική (οι κομμουνιστές αποτελούν σ' αυτή την περίπτωση οπισθοδρόμηση). Οι εκκλησίες και ο κόσμος που εκκλησιάζεται θυμίζουν συχνά κοινωνικές συγκεντρώσεις και τόπους διασκέδασης με την πλατιά έννοια. Ο κληρικός σπάνια είναι τώρα ένας εσατολόγος και γίνεται πιο συχνά ένας σύμβουλος. Για να μην

αναφέρουμε την (στο πνεύμα) εξαίρεση του υπερφυσικού από το δικαστήριο (που ασχολείται με θέματα ζωής και θανάτου), την επιστήμη (που υποτίθεται πως εξετάζει διεξοδικά όλα τα γεγονότα) και φυσικά τα κομμουνιστικά κράτη. Ο εξοβελισμός του υπερφυσικού είναι στο κάτω κάτω μία όχι και τόσο «εκπληκτική μεταβολή». Διαβάζουμε υπερφυσικές ιστορίες για νεκρούς πολιτισμούς σαν «μυθολογία», χωρίς να αισθανόμαστε πως είμαστε «ασεβείς» ή «βλάσφημοι». Και μεταχειριζόμαστε με τον ίδιο τρόπο ή, που καταλήγει στο ίδιο πράγμα, με το πνεύμα της περιέργειας τα άλλα ζώντα δόγματα. Και το ίδιο είναι αλήθεια για τη στάση μας απέναντι στις παλιές ή τις ξένες τελετουργίες και τα εκκλησιαστικά κτίρια. Είναι ομολογουμένως άλλο πράγμα ν' απορρίπτεις μία μορφή του υπερφυσικού για χάρη μιας άλλης, και άλλο να υπερβαίνεις το όλο πράγμα. Αλλά δεν είναι αδύνατο κρίνοντας από την παραπάνω τάση. Πολλοί άνθρωποι, ζωντανοί ή πεθαμένοι, έχουν ήδη (παρά το «συλλογικό ασυνείδητο») υπερβεί το υπερφυσικό.

Η λατρεία των ειδώλων

Στην πραγματικότητα κανένας δεν είναι κυριολεκτικά «πιστός». Γιατί είναι αδύνατο να πιστεύεις, χώρια να λατρεύεις, σε μία αντίφαση, όπως είναι ο υπερφυσικισμός. Μπορείς να πιστεύεις σ' ένα (απλό) ψέμα, όπως, ίσως, πως ο ήλιος είναι μικρότερος απ' τη γη. Αλλά, πώς μπορεί να πιστεύει κανείς, ας πούμε, σ' ένα πρώτο συνεχόμενο χτύπημα; Το «πιστεύω», όπως το «λατρεύω», απαιτεί ένα αντικείμενο, αλλά οι αντιφάσεις δεν αποτελούν ούτε καν φανταστικά αντικείμενα. Είναι απλά ήχοι — τελειώς κενοί από περιεχόμενο (α και όχι α = 0). Γι' αυτό ο πιστός τοποθετεί ανάμεσα σ' αυτόν και το υπερφυσικό φυσικούς παράγοντες. Φυσικά κρύβει την αλήθεια απ' τον εαυτό του· δεν αναγνωρίζει πως αυτός είναι πράγματι τέτοιο φρικτό τέρας, πως είναι άθεος. («Άθεος» δε σημαίνει εδώ «το να μην έχεις θεό» αλλά «το να μην είσαι υπερφυσικιστής».)

Η λατρεία των ειδώλων είναι μία ανάγκη. Το «σύμβολο» είναι η πραγματικότητα. Αφαιρέστε τους «μύθους» του πιστού, τις εικόνες, τους άγιους, τα ζώα ή ό,τι άλλο, και τον αφήνεται μετέωρο σ' ένα απόλυτο κενό. Οι εικονοκλάστες και οι «απομυθοποιοί» είναι φανερό πως δεν ξέρουν τι κάνουν. Σίγουρα δεν αναγνωρίζουν πως, κι αυτή είναι η ειρωνεία, συντελούν στον εξοβελισμό του υπερφυσικού.

Η διαφορά ανάμεσα στο να πιστεύει κανείς και στο να μην πιστεύει δεν είναι μία κοσμοθεωρητική διαφορά. Για να βρούμε τη διαφορά πρέπει να ερευνήσουμε αλλού. (Συγκρ. την επόμενη ενότητα).

Ότι η έννοια του υπερφυσικού εμφανίζει λογικούς παραλογισμούς μόλις αναλυθεί είναι μία μάλλον παλιά ιστορία. Βλ., για παράδειγμα, τη μελέτη του J. Passmore *Philosophical Reasoning*, σ.47 και πολλά, μολονότι όχι όλα, δοκίμια στη συλλογή *New Essays on Philosophical Theology* των A. Flew και A. MacIntyre. Ένας αντιφατικός τίτλος; Το είδος επιχειρήματος που υπάρχει στο πρώτο είναι αποφασιστικό. Θα μπορούσα να προσθέσω μερικά δικά μου ευρήματα (επί πλέον αυτών που ανέφερα προηγουμένως), αλλά αν δεν κάνω λάθος είναι περιττά. Γιατί πράγματι ο ίδιος ο θεολόγος παραδέχεται πως το υπερφυσικό είναι λογικά άτοπο. Λέει πως είναι «υπεράνω λογικής», λέει πως αυτό που ονομάζει πίστη είναι πιο αξιόπιστο στα θρησκευτικά θέματα από τη λογική και πάει λέγοντας. Φυσικά, όπως η έκκλησή του σ' αυτή την πανάκεια, την «πίστη», φανερώνει, ο θεολόγος δε σκέπτεται πως χαρακτηρίζοντας με αυτό τον τρόπο το υπερφυσικό, στην πραγματικότητα το καταστρέφει (γνωστικά). Πράγματι, κανένας θεολόγος δε θα μπορούσε, χωρίς να αυτοαναιρείται, ν' απαλλαγεί τελείως από το κοσμολογικό υπερφυσικό. Αλλά αυτό δείχνει απλώς ότι ο θεολόγος δεν καταφέρνει ν' αναγνωρίσει πως αν το Α αυτοαναιρείται, δεν μπορεί να περιγράψει ή ν' αναφερθεί σε τίποτα, αληθινό ή φανταστικό, πραγματικό ή δυνατό. Όταν αποδέχεται πως το Α αυτοαναιρείται και παρ' όλα αυτά δεν παραδέχεται πως θα μπορούσε να υπάρ-

χει κάτι απ' αυτή την «περιγραφή», είναι σαν να ισχυρίζεται πως η έκφραση «άτεκνος πατέρας» αποτελεί ασυναρτησία αλλά παρ' όλα αυτά μπορούν να υπάρχουν άτεκνοι πατέρες. Αλλά τότε γιατί να μη δεχτούμε πως μπορεί να υπάρχουν και μπλα μπλα επίσης; (Καθόλου περίεργο ότι «ο θεός είναι πάντα μυστήριο».)

Τι σημαίνει να πιστεύει κανείς στο Α, όταν το Α ισοδυναμεί με το μηδέν ή με μια ασυναρτησία; (Ας αφήσουμε κατά μέρος το γεγονός ότι εφαρμόζουν με τη βία τη «θρησκευτική καθοδήγηση» σε ανυπεράσπιστα παιδιά.) Η λέξη «πίστη» είναι στο παιχνίδι του θεολόγου ένα κάλυμμα — στην καλύτερη περίπτωση μία γλωσσική αυταπάτη.

Ο θεϊσμός συνεπάγεται τον ίδιο του τον ανορθολογισμό αν αυτοαναιρείται, εφόσον η αντίφαση συνεπάγεται οποιαδήποτε πρόταση. (Το «Скр Нарр» είναι ταυτολογικό.)

Το υπερφυσικό, τότε, μπορεί ν' ακυρωθεί ως κοσμοθεώρηση (Weltanschauung) με τη βοήθεια της φιλοσοφικής ανάλυσης, και όχι με τη βοήθεια κάποιας Εμπειρικής Αρχής. Το μόνο που χρειάζεται είναι κάποια λογική αρχή, κυρίως η αρχή της μη αντίφασης και η αρχή ότι οι μη κυριολεκτικές εκφράσεις δεν μπορούν να αποτελούν περιγραφές, εκτός αν ισοδυναμούν με κυριολεκτικές, με την εξαίρεση, ίσως, του ποιητικού λόγου. Ο μη κυριολεκτικός λόγος είναι παρασιτικός στον κυριολεκτικό λόγο. Τα υπερφυσικά «δόγματα» όταν εκφράζονται κυριολεκτικά, αποτελούνται από αντιφάσεις ή λογικές καταχρήσεις, και όταν εκφράζονται μη κυριολεκτικά, είτε δεν επιδέχονται κυριολεκτική μετάφραση (στην περίπτωση αυτή δεν έχουν περιγραφική δύναμη), είτε όταν επιχειρείται η κυριολεκτική μετάφραση, γεννούν λογικές παραδοξολογίες.

Διάγνωση

Ο θεϊσμός τότε είναι ένα προφορικό τσόφλι, ένα δίχτυ χωρίς ψάρια ή κάτι το ακόμα χειρότερο, αφού δεν είναι στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα κακού συλλογι-

σμού, αλλά στην καλύτερη περίπτωση το αποτέλεσμα κρυφού πόθου και ανορθολογισμού. Οι ίδιοι οι θεολόγοι αποδείχτηκε πως παραδέχονται ότι ο θεϊσμός δε συνδέεται με το παιχνίδι της λογικής.

Τουλάχιστον, αυτός είναι ο μόνος τρόπος — εκτός απ' την πλύση εγκεφάλου — που μπορεί να εξηγηθεί η εκπληκτική επιμονή του πιστού. Τα «πιστεύω» του δεν είναι στ' αλήθεια «πιστεύω», αλλά ελπίδες ή επιθυμίες που εμφανίζονται ως «πιστεύω». Έτσι, το δικό του «πιστεύω στον παράδεισο» σημαίνει στην πραγματικότητα «θέλω να είμαι ευτυχισμένος πάση θυσία», το «έχω ψυχή» σημαίνει «δε θέλω να πεθάνω», το «πιστεύω στο Θεό» είναι η ασυνείδητη μετάφραση του «κάποιος, κάπου (κατά προτίμηση εκεί ψηλά) με αγαπάει και θα με φροντίζει» (η αγιοβασιλειάτικη αντίληψη της Ανώτερης Υπερφυσικής Οντότητας) ή, ακόμα καλύτερα, «ο κόσμος είναι στην πραγματικότητα φιλικός και όχι σκληρός ή αδιάφορος τόπος». Καθόλου περίεργο που σε καιρούς κρίσης ο αριθμός των εκκλησιαζομένων μεγαλώνει. Επίσης καθόλου περίεργο που όταν ο πιστός περιέρχεται σε αδιέξοδο παρουσιάζει την άσχετη με τη λογική, αλλά σωτήρια απάντηση τελευταίας ανάγκης «μα πρέπει να υπάρχει Θεός: χωρίς Θεό τίποτα δεν έχει νόημα (αξία)».

Η λογική της «ελπίδας» και της «επιθυμίας» είναι σημαντικά διαφορετική από τη λογική του «πιστεύω». Αντίθετα από τα «πιστεύω», μία επιθυμία δεν ταραζεται από δυσμενή γεγονότα. Το «μακάρι να είχα ένα χαρέμι» δεν ταραζεται από το θλιβερό γεγονός πως δεν έχω. Πράγματι, σε αντίθεση με το «πιστεύω», η λέξη «επιθυμία» δεν χρησιμοποιείται σωστά, όταν είναι γνωστό πως το αντικείμενό της υπάρχει. Λοιπόν, ερμηνεύοντας με αυτό τον τρόπο τα «πιστεύω» του πιστού, εξηγείται η απροθυμία του να παραιτηθεί όταν έρχεται αντιμέτωπος με απόδειξη που αποδεικνύει το αντίθετο! Αν ήταν στ' αλήθεια «πιστεύω», η απόδειξη περί του αντιθέτου θα έκανε αίσθηση πως είναι σχετικά, αλλά αφού φανερά δεν κάνει τέτοια αίσθηση, δεν

μπορεί να λειτουργούν ως «πιστεύω». Λειτουργούν, για να το επαναλάβουμε, ως ελπίδες ή ευχές, μασκαρεμένες σε «πιστεύω».

Στον πιστό οι επιθυμίες του εμφανίζονται με το παρουσιαστικό των «πιστεύω», επειδή δεν τον βολεύει να τις θεωρεί επιθυμίες· και δεν τον βολεύει, επειδή θέλει την αντίφαση: αυτό που εύχεται να συμβεί. (Φυσικά ένα «πιστεύω» μπορεί να είναι λαθεμένο, αλλά, και αυτό είναι που μετράει εδώ, γι' αυτόν που το ενστερνίζεται είναι αληθινό.) Η αλλαγή της επιθυμίας σε «πιστεύω» είναι η περίπτωση του να θέλεις και την πίτα ολόκληρη και το σκύλο χορτάτο. Αν επιθυμώ κάτι με όλη μου τη δύναμη μπορεί αργά ή γρήγορα να πιστέψω πως υπάρχει ή πως το κατέχω. Καθόλου παράξενο που ο Φρόντ ονόμασε τη θρησκεία (εννοώντας φυσικά το υπερφυσικό) νεύρωση.⁹ Η μετατροπή της επιθυμίας σε «πιστεύω» είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι επιθυμίες κάποιου είναι δυνατότερες από τη λογική του. (Πράγμα αρκετά καλό, αν με αυτό τον τρόπο νιώθει ευτυχισμένος, και είναι κοινωνικά ακίνδυνος.)

Η θετική λειτουργία του υπερφυσικού είναι ότι παρέχει μία εγγύηση πως οι ελπίδες και οι επιθυμίες κάποιου τελικά θα πραγματοποιηθούν.

Η πλύση εγκεφάλου, η άλλη εξήγηση της επιμονής του πιστού, σχετίζεται κυρίως με την αρνητική (δυσάρεστη και επιτιμητική) πλευρά του υπερφυσικού. Το σύστημα των ιδεών αποτελεί φυλακή, απ' όπου είναι αδύνατη η δραπέτευση, δικαστές και αστυνόμοι, που τα βλέπουν όλα και παρόμοιες απιθανότητες. Η έννοια της άυλης ψυχής είναι και σ' αυτό το σημείο αναγκαία, μολονότι για κάπως διαφορετική αιτία, δηλαδή για να εξασφαλιστεί ότι ο «αμαρτωλός» θα πάθει αυτό που υποτίθεται πως του αξίζει. («Η ψυχή, όχι ο Θεός, είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων υπερφυσικών και εκκλησιαστικών».) Δεν είναι ανάγκη να πούμε, ότι αυτός που κάνει την πλύση εγκεφάλου μπορεί κι ο ίδιος να πέσει θύμα της.

Παράλογες ελπίδες ή φόβοι, απατηλές υποσχέσεις ή α-

πειλές, σ' αυτά καταλήγει το «να πιστεύεις».

Υπερφυσική διδασκαλία και δημοκρατία

Φυσικά οι δάσκαλοι του υπερφυσικού δεν περιγράφουν έτσι τη δουλειά τους. Μιλάνε για «θρησκευτική διδασκαλία». Αλλά αυτό είναι ευφημισμός, όπως γίνεται φανερό μόλις αναγνωρίσεις πως αυτό το είδος της «διδασχής» βασίζεται στα ψέματα, τις αντιφάσεις, τις υπεκφυγές, την αποθάρρυνση των κριτικών ερωτήσεων και, επιπλέον, μεταδίδεται σε μία ηλικία που το μυαλό του «θύματος» δεν έχει αναπτυχθεί τελείως.

Σ' ένα κατηχημένο άτομο δεν έχει δοθεί η ευκαιρία να αποφασίσει μόνο του και συνεπώς να είναι ο εαυτός του με την πλήρη έννοια. Κάποιος που είναι με αυτό τον τρόπο αναθρεμμένος δεν μπορεί να είναι σίγουρος πως δεν έχει γίνει μαγνητόφωνο ή τυφλό όργανο. Έτσι καμιά κοινωνία που ασκεί υπερφυσική «διδασκαλία» — μολονότι το κομμουνιστικό σύστημα «παιδείας» δεν είναι καλύτερο — δεν είναι δυνατό να αποκαλείται ελεύθερη, δίκαιη ή ορθολογική.

Δεν ηθικολογώ. Στην ουσία ξεκαθαρίζω. Λέω πως αν θέλουμε στ' αλήθεια να είμαστε λεύτεροι, δίκαιοι και λογικοί, πρέπει να σταματήσουμε να κάνουμε πλύση εγκεφάλου ο ένας στον άλλον. Είναι θέμα του τι θέλουμε σε τελευταία ανάλυση.

Μπορεί να δοθεί η απάντηση, πως η υπερφυσική διδασκαλία εκπληρώνει ορισμένες ανάγκες τόσο του ατόμου, όσο και της κοινωνίας. Όμως σημειώστε πρώτα απ' όλα, πως το ασυμβίβαστο που υπάρχει ανάμεσα στο δημοκρατικό τρόπο ζωής και τη διδασκαλία του υπερφυσικού δελύνεται με αυτό τον τρόπο. Αλλά για να έρθουμε περισσότερο στο θέμα, μία κοινωνία ελεύθερη από κάθε λογής κατηχήσεις, δε θα εμποδίζει τα άτομα ν' αναπτύξουν αυθόρμητα κάποια μορφή υπερφυσικισμού, ακόμα και να σχηματίσουν τους δικούς τους ομίλους, αν αισθάνονται αυτή την ανάγκη. Μόνο που θα απέχει η ίδια από την άσκηση της

κατήχησης. Συνεπώς, αυτό το σκέλος του πραγματιστικού επιχειρήματος που υποστηρίζει την υπερφυσική καθοδήγηση καταρρέει, αφού οι υποτιθέμενοι καρποί της μπορούν να βρεθούν με άλλα μέσα.

Αλλά το ίδιο ισχύει και για το άλλο σκέλος του επιχειρήματος, αφού τα κοσμικά εκπαιδευτικά συστήματα και οι υπηρεσίες επιβολής του νόμου μάλλον αρκούν για την τήρηση της κοινωνικής τάξης. Αυτό είναι φυσικά ένα πρακτικό ζήτημα. Αλλά οι περιορισμένες στατιστικές που έχω πάνω στο θέμα τείνουν να επιβεβαιώσουν την υπόθεσή μου. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με αυτές υπάρχει μεγαλύτερη αναλογία απάτης και εγκληματικότητας ανάμεσα στους λεγόμενους πιστούς παρά ανάμεσα στους δηλωμένους άθεους.¹⁰ Έπειτα υπάρχει το παράδειγμα της Σοβιετικής Ένωσης — όπου πράγματι το οργανωμένο έγκλημα είναι ασήμαντο. Ας μη ξεχνάμε, επίσης, την ιστορία που αρκετά ξεκάθαρα δείχνει πως η εκκλησιοκρατία είναι (ήταν) ασυμβίβαστη με την επιστήμη, την ιατρική, την ειλικρίνεια, την ανεκτικότητα και γενικά τη δημοκρατία, και γεννά συμπλέγματα ενοχής κι επιθετικότητας.

Συνοπτικά, η υπερφυσική διαπαιδαγώγηση φαίνεται να έρχεται σε σύγκρουση με τη Λογική, την Ελευθερία και την επιδίωξη της Ευτυχίας.

1. Ανατυπωμένο από το *Sociological Abstracts*, Ιανουάριος 1966, vol. XIV, No 1 area 1500, p.5.

2. Αναζητούνται: Γιατροφιλόσοφοι εκπαιδευμένοι στη λογική και την ανάλυση για να θεραπεύσουν μη φιλοσοφημένους και άλλους. Η Ενωσιολογήτιδα είναι ακόμα καλπάζουσα.

3. Με αυτό δε θέλω να πω πως οι λέξεις «θεός» κ.λπ. δε θα μπορούσαν να γραφτούν με κεφαλαία. Αλλά τότε ποια λέξη δεν μπορεί να μετατραπεί σε κύριο όνομα; Βλέπε και παρακάτω, στην ενότητα με τίτλο «Προέλευση».

4. Η αξία είναι, χοντρικά, μία κριτηριακή, σχετική, υποθετική ιδέα («έμφυτη αξία», σαν το «κατηγορική προσταγή», είναι μία παραδοξολογία). Δηλαδή, $A\chi = I\chi\kappa = \text{το } \chi \text{ ικανοποιεί το } \kappa$ («κ» είναι κύρια μία μεταβλητή κριτηρίων, ενώ τα πρότυπα αξίας είναι βασικά τελικά). Βλέπε: (1) «...πρότυπο (-α)αξίας», (2) η επαγγελματική χρήση του «Α(ξία)», (3) συγκριτικοί-Α και (4) υπερθετικοί-Α. Μπορούν τα 1-4

ν' αντιμετώπιστούν εύλογα από το μη φυσικισμό ή το φυσικισμό ή τον αγνωστικισμό; Αμφιβάλλω.

Αυτές οι αναλύσεις (συγκρ. «προστακτική λογική», κ.λπ.) πηγάζουν κατά ένα μέρος από τη χρήση μιας αξιολογικής ή δεοντολογικής έννοιας «απόλυτα» ή χωρίς όρους. Αλλά καθαρά όταν πιστοποιούμε (ιδρύουμε, υπερασπίζουμε) μια αξιολογική ή δεοντολογική έννοια, στην πραγματικότητα πιστοποιούμε μια υποθετική ή «σχετική» (δηλωτική) κατασκευή, π.χ. «Ιχκ». Οι ηδονιστικοί χαρακτηρισμοί μπορούν κάλλιστα να είναι οι πιο επαρκείς αν ο ψυχολογικός ηδονισμός είναι ένας νόμος ή αν το έσχατο πρότυπο αξίας είναι η «ευχαρίστηση». Πάλι, $A\chi \neq E\chi$ ακόμα και σε έσχατες περιπτώσεις (ηθική), αφού ένα μέτρο δεν μπορεί να μετρά τον εαυτό του. (Αξιολογία, $\neq$ ηθική ή μετα-ηθική. Η ηθική, ως έρευνα, είναι τελική. Μια ηθική πρόταση είναι αυστηρά μία πρόταση μέσων, δηλαδή δυνατή να επαληθευτεί, δηλαδή η ηθική είναι τόσο «επιστημονική» όσο η μηχανική ή η ιατρική.)

5. Ένας «οπαδός του απόλυτου» (ή της διαίσθησης) μπορεί να δοκιμάσει, να λογοδοτήσει σ' αυτή την παν-εφαρμογή των θεϊκών και, γενικά, των εννοιών αξίας λέγοντας πως είναι συστηματικά διφορούμενα. Αλλά αυτό, νομίζω, θα ήταν μία εύκολη διαφυγή — και ίσως γι' αυτό δεν ξέρουμε να την ακολούθησε κανένας οπαδός του απόλυτου. Έτσι η μόνη εκλογή που έχει ο οπαδός του απόλυτου είναι ο μη φυσικισμός. Αλλά αν στον υπερφυσικισμό μπορείς να εναντιωθείς λογικά (βλέπε παρακάτω), το ίδιο μπορείς και στον μη φυσικισμό, γιατί λογικά δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στα δύο. Όπως και να 'ναι, η άποψη του Occam (στην πραγματικότητα του Πτολεμαίου ή του Αριστοτέλη) εναντιώνεται στον μη φυσικισμό και μετά φυσικισμό γενικά. Ο μη φυσικισμός και ο διαισθητισμός είναι απλά συνέπειες λαθμενών αφετηριών. Βλ. υποσημείωση 4.

6. Αυτό είναι που οδήγησε τον Μοορ στον αξιολογικό υπερφυσικισμό ή μη φυσικισμό. Αλλά, σαφώς, το συμπέρασμα αυτό δεν είναι αναγκαίο.

7. Η σημασία δεν ισοδυναμεί με τη χρήση (αφορισμός).

8. Το οντολογικό επιχείρημα αγνοεί το γεγονός πως *ακόμα και αν* μία έννοια πράγματι συνεπαγόταν προφορικά κάτι υπαρκτό, αυτό δε θα αποδείκνυε ipso facto πως δεν ήταν κενή περιεχομένου. (Μαγεία των λέξεων.) Η συνηθισμένη κριτική στο επιχείρημα είναι πως μπερδεύει την «υπάρξη» με το κατηγορούμενο («τάξη» θα ήταν καλύτερο). Είτε το κάνει είτε όχι, το «είναι» (σαν την αντιγραφή του Venn στο «το φ υπάρχει», απαιτώντας όπως κάνει μόνο έναν κύκλο, και η μετάφραση της λειτουργίας του στο «(Ιχ)φχ») κάνει φανερό πως το «υπάρχει» δεν είναι τάξη, αλλά λογική σύνδεση (όπως ακριβώς φανερώνει πως ούτε το «υπάρχει» ούτε η ποσοτικοποίηση μονοπωλείται από κανένα κλάδο ή λογικό επίπεδο). Επίσης, το συμπέρασμα του οντολογικού επιχειρήματος δεν επιδέχεται μετάφραση σ' έναν «καλοσχηματισμένο λογικό τύπο».

9. Για παράδειγμα στο *The Future of an Illusion*. Ωστόσο στο *Group Psychology, Postscript D.*, λέει πως η «θρησκεία» είναι προληπτικό μέτρο κατά της νεύρωσης.

10. Βλ. για παράδειγμα το βιβλίο του W. Kaufmann, *Faith of a Heretic*, pp. 280-1.

«Desupernaturalization», ανατυπωμένο από το *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 111, 2, 1964, pp. 181-192. Το περιεχόμενο αυτού του άρθρου διαβάστηκε στη Southern Society for Philosophy and Psychology και στο University of North Carolina Philosophy Club την άνοιξη του 1956, στο Wesley Foundation και στη Philosophical Society of McNeese State College στις αρχές του 1960, στη LSU Philosophical Society το Μάη του 1962, και στη Southwestern Philosophical Society το Δεκέμβρη του 1962.

Η ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ: ΣΤΩΙΚΗ ΘΕΡΑΠΕΙΑ

Η αυτοκτονία είναι απελευθέρωση

– Ηγησίας

1. Ελευθερία και αποχωρισμός εκ του σώματος

Η ελευθερία ήταν το ηθικό αξίωμα του Επίκτητου, «το ύψιστο αγαθό». Ο Επίκτητος έχει πιθανόν χρησιμοποιήσει την ιδέα της ελευθερίας περισσότερο συχνά σε αναλογία απ' οποιονδήποτε άλλον – οπωσδήποτε «δύο φορές» πιο πολύ από τον Μάρκο Αυρήλιο και «γύρω στις έξι φορές» περισσότερο απ' την Καινή Διαθήκη, σύμφωνα με τον Oldfather (του οποίου την έκδοση χρησιμοποιώ). Το να είναι κανείς ελεύθερος σημαίνει να ζει όπως «θέλει». Παρ' όλο που κατά κανόνα ο Επίκτητος το θέτει αρνητικά: «Γιατί δε ζητάτε κάτι ασήμαντο αλλά... ελευθερία από τη σύγχυση, τον πόνο, το φόβο, την ταραχή, με μία λέξη ελευθερία». «Δεν είμαι ελεύθερος από πόνο, δεν είμαι ελεύθερος από φόβο, άρα δεν είμαι ελεύθερος». Είναι χαρακτηριστικό ότι η ελευθερία στον Επίκτητο είναι ελευθερία από «πόνο και φόβο» («Κρείσσον γαρ λιμώ αποθανείν άλυπον και άφοβον γενόμενον, ή ζην εν αφθόνοις ταρασσόμενον») – απελευθέρωση, χειραφέτηση, αποδέσμευση. Αυτό ταιριάζει απόλυτα με το ότι ασχολήθηκε τόσο πολύ με την καταπίεση και με το πώς μπορεί κανείς να την αντιμετωπίσει, που καθώς θα δούμε ήταν και το βασικό έργο της ζωής του, όπως κι ο ίδιος πίστευε.

Αν «ο καπνός» (πόνος) στο «σπίτι» (ζωή) είναι «παρά πολύς», «η πόρτα είναι ανοικτή». Δεν είσαι παγιδευμένος. Μπορείς πάντα «να βγεις έξω», «να ξεφύγεις», είτε

μόνος σου είτε με λίγη βοήθεια. Ο Σενέκας επικροτούσε την ευθανασία των νεογέννητων. Ο θάνατος είναι ένα «λιμάνι» κι ένα «καταφύγιο». Είναι λησμονιά. Αποχωρισμός του σώματος = απόλυτη απελευθέρωση (=0).

Από εδώ ξεκινά η εμφανής τάση του Επίκτητου να υποτιμά το σώμα: «Είσαστε μια μικρή ψυχή φορτωμένη μ' ένα κορμί». Το σώμα είναι ένα «φτωχό παραφορτωμένο γαϊδούρι». Έτσι αυτός που έχει αποχωριστεί το σώμα του είναι ελεύθερος από φορτία. Ο Επίκτητος είναι συνεπής σ' αυτό το σημείο. Κι όχι μόνο θεωρητικά. Ζούσε σαν ασκητής (σχεδόν χωρίς σεξουαλική ζωή και έπιπλα, με ακλείδωτες πόρτες, και τα χρήματα που του έδιναν είχαν τη μορφή δωρεών). Έτσι δεν είναι επίσης σύμπτωση ότι ο ψεύτικος φιλόσοφος ήταν γι' αυτόν διπλοπρόσωπος ή σχιζοφρενής. Παρ' όλο που δεν απέρριπτε την αυτοκτονία ως προληπτικό μέτρο — «ελεύθερα... ζώα», αναφέρεται στις *Διατριβές* του, είναι αυτά που «δε συμβιβάζονται με την αιχμαλωσία, αλλά ξεφεύγουν πεθαίνοντας μόλις πιαστούν» — η αυτοκτονία στο έργο του έπαιζε στην ουσία το ρόλο του πιο δραστικού φάρμακου κατά του πόνου, ήταν μέρος της θεραπευτικής αγωγής κι αντιπροσώπευε το σημείο εξαφάνισης, όπου χάνεται το βάρος (η πίεση) και ο άνθρωπος γίνεται πνεύμα (παρ' όλο που το πνευματικό είναι συχνά απλώς ευφημισμός της καταπίεσης, όπως π.χ. εξιδανίκευση). Επίσης, την *ιδέα* της αυτοκτονίας ή του θανάτου τη θεωρούσε ανοσοποιό στοιχείο απέναντι στο φόβο, και τονωτικό που βοηθάει την ανάπτυξη «της ελευθερίας», όπως το θέτει στην αναφορά του για την αυτοκτονία των ζώων, ακολουθώντας τα βήματα του Διογένη. (Συγκρίνετε με τον «Ζορμπά»: «ενεργώ σα να 'ταν να πεθάνω την πάσα στιγμή».) Όχι ότι δεν πρέπει ν' αυτοκτονήσει κανείς ενώ ακόμα νιώθει καλά. Αυτό δεν ήταν σημαντικό στοιχείο γι' αυτόν ή για του Κυνικούς, τους Κυρηναϊκούς και τους άλλους Στωικούς, που ήταν όλοι υπέρ της αυτοκτονίας κι αυτοαποκαλούνταν Σωκρατικοί. «Ο Σωκράτης εκούσια προκάλεσε τους δικαστές», και δεν ήταν καν φυ-

λακισμένος, γιατί «ήταν εκεί με τη δική του θέληση», έτσι έγραφε «ύμνους» αντί «να θρηνεί», γράφει ο Επίκτητος. Συγκρίνετε με την *Απολογία Σωκράτους* του Ξενοφώντα: Ίσως ο Σωκράτης ένιωσε τα γηρατειά να πλησιάζουν και διάλεξε να ξεφύγει μέσω του μαρτυρίου του.

Όλα αυτά φτάνουν για να κάνουν τις θέσεις του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα εναντίον της αυτοκτονίας, να μη φαίνονται αντιπροσωπευτικές του Ελληνιστικού πνεύματος. Ή ακόμα μπορούμε να προσθέσουμε το επίσης ελάχιστα γνωστό γεγονός, ότι αρκετοί αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι αυτοκτόνησαν, αρχίζοντας από τον Δημόκριτο και φτάνοντας στους Κυνικούς και τους Στωικούς. Ο Πλάτων κατ' αρχάς απέρριψε την αυτοκτονία με το επιχείρημα ότι ο εαυτός μας δε μας ανήκει (επιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε αργότερα απ' τους χριστιανούς). Σκλαβιά. Ο Αριστοτέλης (συγκρίνετε με τα τελευταία έργα του Πλάτωνα) σχεδόν δήλωσε ότι είναι δειλία, αλλά ίσως να υπήρχαν περισσότερες αυτοκτονίες αν οι άνθρωποι δεν ήταν αδύναμοι. Αυτός ο τρόπος σκέψης συνεχίστηκε μέχρι σήμερα. Έτσι ο Σπινόζα είπε (κι αυτό χρησιμοποιήθηκε λίγο πολύ απ' τη σημερινή κοινωνία και την ψυχιατρική), ότι η αυτοκτονία είναι «διανοητική ανικανότητα». Αυτός ο χαρακτηρισμός αναφέρεται στην κατάσταση του αυτόχειρα ακριβώς πριν αυτοκτονήσει; — αυτό δεν αποκλείει μία ορθολογιστική αυτοκτονία. Μήπως σημαίνει ότι δεν υφίσταται ποτέ κάποιος αρκετά σοβαρός λόγος για να σβήσει κανείς τον εαυτό του;(!)

Ο Σοπενχάουερ απέρριψε την αυτοκτονία στη μεταφυσική του με τη δικαιολογία ότι δεν μπορεί να εξαλείψει την «καθολική» θέληση. Μα ποιος είπε ότι είναι αυτός ο σκοπός της αυτοκτονίας. Αυτή η ερώτηση ανατρέπει κι όλες τις θέσεις που βασισμένες στη θεωρία της μετεμψύχωσης αρνούνται την αυτοκτονία. Εγώ, τουλάχιστον, δεν ξέρω κανέναν υποστηρικτή τους που να 'χει πει ότι ο *ιδιαιτερος* πόνος εκείνου που αυτοκτονεί περνά σε κάποιον άλλο (το ίδιο ισχύει και για την «αντικειμενικοποίηση» του

Σοπενχάουερ). Η ανατολική φιλοσοφία πιστεύει γενικά στη μετεμψύχωση και είτε είναι εναντίον της αυτοκτονίας είτε δεν εκφέρει γνώμη. Δεν παίρνει καν υπόψη της την αυτοκτονία, ενώ η Νιρβάνα (συγκρίνετε με την ανάπαυση του Σοπενχάουερ) εμφανίζεται ως εξαφάνιση της ζωής ή ακόμα περισσότερο της ταυτότητας του ατόμου ή των πόθων του. Όλα αυτά θα προέλθουν από τη μετεμψύχωση; Οπωσδήποτε η αυτοκτονία θα ήταν και πάλι αποτελεσματική ως μέσο, ενώ αν ο σκοπός της ζωής είναι η εξαφάνιση, ο θάνατος, η μαζική αυτοκαταστροφή, μαζί με την καταστροφή κάθε ζωντανού πλάσματος, είναι σίγουρα το συντομότερο μονοπάτι (τουλάχιστον μέχρι να ξαναφέρει η Εξέλιξη τη ζωή, οπότε το παραπάνω κόλπο θα μπορεί να επαναληφθεί κ.ο.κ.).

Ο Φρόντ, επίσης πεσιμιστής, δεν αναφέρει καν την αυτοκτονία στη μακρά λίστα του των μεθόδων «απόδρασης». Το ίδιο συμβαίνει και με τους φιλόσοφους του Παραλόγου. Ακόμα και ο Θωρό («Η μεγάλη μάζα των ανθρώπων ζει σε ήρεμη απελπισία»¹) παρέκαμψε την αυτοκτονία. Ο Καντ θεωρούσε καθήκον την αυτοδιατήρηση και κατά συνέπεια ανήθικη την αυτοκτονία. Παρομοίως, ο Χριστιανισμός θεωρεί τη ζωή ιερή και την αυτοκτονία αμαρτία. Αλλά τι γίνεται αν κάποιος απαντήσει ότι η αυτοδιατήρηση είναι δικαίωμα και η ζωή κυκεώνας. Και ο κομμουνισμός, δεσπόζουσα ιδεολογία σήμερα, καταδικάζει την αυτοκτονία όπως και η άλλη υπερδύναμη. Ωστόσο και τα τρία συστήματα διακηρύττουν ότι είναι ευσπλαχνικά και, μάλιστα, το τρίτο τάσσεται υπέρ του ατομικισμού: χειρότερα ακόμα, η διακήρυξη της ανεξαρτησίας του και το σύνταγμά του, επιτρέπουν την αυτοκτονία. Στα δόγματα και στις κυβερνήσεις αρέσουν οι οπαδοί και οι στρατοί. Ο Ηγησίας ο Κυρηναϊκός υποστήριξε ότι η αυτοκτονία σκοτώνει τον πόνο κι ο Πτολεμαίος Β' έκλεισε την κλινική που είχε ιδρύσει για αυτούς που ήθελαν να αυτοκτονήσουν. Είναι φανερό ότι όσοι είναι εναντίον της αυτοκτονίας ή τελούν υπό σύγχυση ή δεν είναι έντιμοι. Αλλά όταν απορρίπτουν ή, ακό-

μα, αγνοούν την αυτοκτονία, στην ουσία περιορίζουν την ελευθερία και κάνουν τη ζωή του άτυχου ατόμου μία παγίδα. Δεν μπορεί να βγει απ' τη ζωή. Δε διάλεξε όμως ούτε να μπει. Μιλώντας για την τύχη, κι ο Επίκτητος θα συμφωνούσε εδώ μαζί μου, μία κοινωνία σωστή και ρεαλιστική θα έδινε έμφαση σ'αυτήν κι όχι στο ταλέντο και τη μεγαλοσύνη. Αυτά είναι ούτως ή άλλως θέματα τύχης: είναι θέμα τύχης να έχει κανείς σπάνιες ή αξιόλογες ικανότητες, όπως η επιμονή, ενώ η εξάσκηση της επιμονής προϋποθέτει την ύπαρξή της.

Κάποτε ωστόσο ο Επίκτητος βάζει τον υποψήφιο αυτόχειρα να ζητά την άδεια του Δία. Αυτό όμως οπωσδήποτε δεν είναι αντιπροσωπευτικό. Άλλωστε ο Δίας δεν τιμωρεί ούτε τον υποψήφιο αυτόχειρα, γιατί σκέφτηκε να τα παρατήσει, ούτε εκείνον που αυτοκτόνησε, αφού δεν υπάρχει τίποτα ύστερα από δω. Ο Δίας απλώς δεν τιμωρεί. Και εφόσον ούτε επιβραβεύει κανέναν, διερωτάται κανείς πια είναι η δουλειά του. Επίσης είναι συστηματικά άπιαστος (αφανής) κι έτσι πώς μπορεί να ξέρει κανείς ότι υπάρχει; Ο Επίκτητος ο ίδιος δεν ισχυρίστηκε ποτέ ότι τον συνάντησε. Νομίζω, λοιπόν, ότι ο Δίας και οτιδήποτε έχει σχέση μ' αυτόν είναι απλώς ηθικές κατασκευές. Έτσι ώστε όταν ο Επίκτητος μας συμβουλεύει να μη λέμε ποτέ «το έχασα» («απώλεσα αυτό») παρά μόνο «το επέστρεψα» («απέδωκα») στον Δία («ο δους»), το αποτέλεσμα ή η εντύπωση είναι μία αίσθηση ανακούφισης. Στην πραγματικότητα το κείμενο έχει ως κεντρική ιδέα του το κοσμικό μοτέλ, όπου οτιδήποτε θα πρέπει να χρησιμοποιείται προσωρινά όπως οι πελάτες χρησιμοποιούν ένα μοτέλ («ως του πανδοχείου οι παριόντες»). Οπότε η φράση «το έχασα» σημαίνει «δε μου ανήκε ούτως ή άλλως. Απλώς το είχα νοικιάσει». (Παρομοίως, όταν κάποιος λέει «είναι μοιραίο» μπορεί να δείχνει πρόθεση να αντισταθεί στις συμφορές και να τις μετριάσει.) Ο ίδιος ο Επίκτητος χρησιμοποιεί θεραπευτικά τη μοιρολατρεία σε ορισμένες περιπτώσεις λίγο πολύ συνειδητά. Όταν, λόγου χάρη, ήταν σκλάβος είπε: «Εί-

ναι η μοίρα του ανθρώπου», απαντώντας έτσι στο «θα υποφέρεις αυτό ή εκείνο στα χέρια του αφέντη σου», που του είπε ο δάσκαλός του για να «δοκιμάζει» την πρόοδο του ηθικού του. Και στο *Εγχειρίδιον* συμβούλευε να χρησιμοποιούμε την ίδια έκφραση που θα χρησιμοποιούσε ένας απλός θεατής για να χαρακτηρίσουμε κάποια συμφορά που θα χτυπούσε εμάς τους ίδιους. Σοφός για τον Ευριπίδη είναι αυτός που υποκύπτει στη μοίρα, που εκφράζει την πραγματικότητα. Κι ο Επίκτητος μ' αυτή την έννοια χρησιμοποιεί το «ακολουθή τη φύση». Πήγαινε μαζί κι όχι αντίθετα στο δυνατό ρεύμα. Ελευθερία είναι η αναγνώριση της αναγκαιότητας. Η μοιρολατρία ως ρεαλισμός. Ακόμα και η κοσμική εσχατολογία απουσιάζει. Προσυπογράφει τα δόγματα των κύκλων του Ηράκλειτου μαζί μ' ένα μίγμα θεραπείας. Ο ολοκληρωτισμός του (η κοινωνία είναι ένας οργανισμός και το καθετί «αισθάνεται» κάθε άλλο), δεμένος με τη φυσική του, τον Δία και τη μοιρολατρία ή μάλλον την περισσότερο εμφανή πίστη του στην πρόνοια, έχει παρόμοιες αποχρώσεις. Η κοσμολογία του ως σύνολο μπορεί να πει κανείς ότι παριστάνει ημισυνειδητά τη μήτρα. Όταν πεθάνεις πηγαίνεις «πίσω» στα «θηλυκά στοιχεία».

2. Το Εγώ

«Το επέστρεψα» περιέχεται επίσης στη θεωρία του Επίκτητου για το εγώ του ατόμου, όταν είναι αντίστοιχο του «δεν ήταν δικό μου (ο εαυτός μου) έτσι κι αλλιώς». Σε τελευταία ανάλυση είναι κάτι σαν ελεύθερη βούληση («προαίρεση») ή σαν δυνατότητα ελεύθερη από φόβο. Που είναι «η ουσία του καλού». Και η ελευθερία. Έτσι που «ούτε κι ο ίδιος ο Δίας δεν μπορεί να με νικήσει». Το εγώ και η ελευθερία συγχωνεύονται. Συγκρ. με αποχωρισμό του σώματος. Αλλά σε τελευταία ανάλυση στον εαυτό ενυπάρχουν και «εξωτερικά στοιχεία» — ξεκινώντας από το σώμα μας έως τα πρόσωπα γύρω μας, τα μέρη και τα πράγματα και ακόμα ο κόσμος ολόκληρος (από δω βγαί-

νουν και τα «αδελφότητα» και «κοσμοπολίτης») — εφόσον όλα αυτά δεν έχουν «ενσωματωθεί». Μόνο το έσχατο εγώ είναι σταθερό και είναι το όριο του μη έσχατου εαυτού ή εαυτών. Όταν χάνεις πράγματα πρέπει να κάνεις δίαιτα για να απονεκρώσεις την οδύνη.

Ο κύριος στόχος της παιδείας θα έπρεπε να είναι η απόκτηση ενός ισχνού εγώ και η δυνατότητα της συστολής του όταν τα πράγματα πάνε άσχημα. Αφού το φουσκωμένο μου εγώ είναι αποτέλεσμα του «δικό μου» και αυτών που κατέχω (ανθρώπων και θέσεων), αν εγκαταλείψω ό,τι έχω στην κατοχή μου, το «δικό μου» θα χαθεί μαζί τους, και κατά συνέπεια εγώ και «το δικό μου» θα συνεννοηθούμε ή το εγώ μου θα μειωθεί στο όριο του εαυτού (της προαίρεσης) κι οτιδήποτε άλλο θα γίνει «αδιάφορο» και «τίποτα για μένα». Συνεπώς το ορθό είναι να μην κατέχω τίποτα («φτώχεια») και να είμαι «ένας κανείς». Η γνώμη των άλλων δε μετρά, αφού απλώς υποθάλπτει την εξάρτηση του εγώ μου. Έτσι ίσως εξηγείται γιατί ο Επίκτητος δε δημοσίευε. (Τα περισσότερα απ' αυτά που έφτασαν σε μας είναι ό,τι διασώθηκε από τις τυχαίες στενογραφημένες σημειώσεις μερικών απλών συζητήσεών του στα ελληνικά, που κατέγραψε ένας φίλος του.)

Είμαι βασικά αυτό (αν υπάρχει κάτι), που δεν μπορεί «να παρθεί», «ελεύθερος», απρόσβλητος «ακόμα κι απ' τον Δία». Το έσχατο εγώ είναι η τελευταία έπαλξη. Αλλά ο εαυτός γενικά, νομίζω, ότι είναι οτιδήποτε θες να ταυτιστείς μαζί του, που σημαίνει ότι το εκτιμάς πολύ. Αυτή η θέση εμφανίζει το εγώ ελαστικό (αλλάζει από μέρος σε μέρος και από πρόσωπο σε πρόσωπο) και η πραγματικότητα ανήκει στην ηθική περισσότερο παρά στην (περιγραφική) ψυχολογία, δεν είναι το ίδιο μ' οποιοδήποτε άλλο κομμάτι του σώματός μου — παρ' όλο που δεν μπορώ να ξέρω, νομίζω, ότι ο Επίκτητος θα συμφωνούσε μαζί μου για τα παραπάνω. Είμαι σ' ένα μεγάλο ποσοστό ό,τι αποφασίζω να είμαι. Αυτό υποστηρίζει και τη θεωρία της ελευθερίας (ιδιαίτερα ελευθερίας από κάτι) και κατά συνέπεια και

τον Επίκουρο.

Για τον Επίκτητο το βασικό εγώ ή «το δικό μου» είναι «η δύναμη να χειρίζεσαι φαινόμενα», μια θεώρηση που κληρονόμησε από τους πρώτους Κυνικούς και Στωικούς για την ισχυρή διάθεση ή θέληση: η *stamina* (καρτερία), η ικανότητα ν' αντέχεις και να υπομένεις, η αταραξία, η απάθεια, η ελευθερία είναι το «καλόν», κι όχι η «σκέψη», η αλήθεια, η λογοτεχνία, η «αρετή» ή η προσευχή.

3. Η ορθή σκέψη

Παρ' όλα αυτά η σκέψη μπορεί να απελευθερώσει, να γιατρέψει, να διαγνώσει, να προφυλάξει, να ανακουφίσει. Δε νομίζω ότι ο Επίκτητος θα απέρριπτε την καθαρή θεωρία, παρ' όλο που μερικές φορές δίνει αυτή την εντύπωση, ίσως γιατί έχει στο νου του την καθαρή θεωρία που προκαλεί ανησυχίες και ένταση εσωτερικά και εξωτερικά (ανάμεσα στους συγκρουόμενους θεωρητικούς), και γι' αυτό μας δημιουργεί προβλήματα. Αντίθετα έχουμε την εφαρμοσμένη θεωρία (κατ' εξοχήν θεραπεία), που χειρίζεται ήδη υπάρχοντα προβλήματα και προσπαθεί να τα λύσει. Με άλλα λόγια αν τις καθαρές θεωρίες τις αντιμετωπίζει κανείς σαν διασκεδαστικά παιχνίδια, ενώ συγχρόνως προσπαθεί ν' ανακαλύψει μια πιθανή χρήσιμη εφαρμογή τους, δε νομίζω ότι ο Επίκτητος (ή ο Επίκουρος και οι Σκεπτικοί) θα τις απέρριπτε.

Σ' οποιαδήποτε περίπτωση η πρωταρχική δουλειά της σκέψης είναι να μας προφυλάξει: «τι είναι φιλοσοφία; δεν είναι η προετοιμασία για την αντιμετώπιση των προβλημάτων;» (*Διατριβαί*). Το ίδιο ισχύει και για τη νοημοσύνη. Η σκέψη και η (αρνητική) ηθική ενώνονται (όπως και στον Επίκουρο, στους Σκεπτικούς και τους Κυνικούς), παρ' όλο που όταν ο Επίκτητος υλοποιεί και θεοποιεί τη σκέψη, είναι προφανές ότι εννοεί τη σκέψη στη σωστή βάση της: τη γνώση, την ορθή σκέψη, τον «κυρίαρχο λόγο».

Γιατί στην πραγματικότητα η σκέψη μπορεί να είναι και

πηγή προβλημάτων: «Τον άνθρωπο δεν τον ταράζουν τα πράγματα, αλλά η γνώμη που έχει για τα πράγματα» (*Εγχειρίδιον*). Αυτή η πρόταση επαναλαμβάνεται κάμποσες φορές στο έργο του. Περιέχει επίσης κάτι χαρακτηριστικό της θεραπείας: παρατήρηση πεποιθήσεων, υποθέσεων, φαινομένων ακόμα και του λεξιλογίου για την ανακάλυψη πιθανών προκαταλήψεων ή ορθολογικοποιήσεων που ίσως κρύβονται πίσω του. Ο «εξητασμένος βίος» του Σωκράτη έχει αναπροσαρμοστεί.

Ας τ' ονομάσουμε αυτό «νοογεννητική αρχή», εννοώντας ακριβέστερα ότι οι προκαταλήψεις και οι επιρροές μας βασίζονται σε απόψεις και μπορούν να αλλάξουν με την αναθεώρηση ή το «λουστράρισμα» των ίδιων των απόψεων, όπως λέει ο ίδιος σ' ένα σημείο των *Διατριβών*, χρησιμοποιώντας συγχρόνως τη λέξη «θεραπεία». Έτσι φαντάζομαι ότι θα έλεγε για το μελόδραμα των υπαρξιστών (παράλογο, ναυτία, κ.λπ.), ότι δεν είναι «κατ' ανάγκη έτσι», και ότι υπάρχει νοογεννητικό σφάλμα.

Η κατανόηση της νοογεννητικής αρχής προωθεί την ελευθερία. Μας κάνει να διαπιστώσουμε ότι δεν είμαστε κολλημένοι σ' οποιοδήποτε καταπιεστικό συναίσθημα που μπορεί να έχουμε. Μπορούμε να το αλλάξουμε αναθεωρώντας τις αρχές που μας κάνουν να το αντιμετωπίζουμε έτσι ή απλά συνειδητοποιώντας ότι οι προκαταλήψεις και οι επιρροές μας δεν είναι το ίδιο πράγμα με τ' αντικείμενα, κι ότι το καλό και το κακό δεν εμπεριέχονται σε αυτά καθαυτά τα πράγματα. Η δική μας προδιάθεση απέναντί τους κάνει όλη τη διαφορά. «Γιατί αυτό που είναι φοβερό δεν είναι ο θάνατος ή ο μόχθος, αλλά ο φόβος του θανάτου ή του μόχθου» (*Διατριβαί*). Έτσι που ακόμα κι όταν κάτι δυσάρεστο συμβαίνει στο ίδιο σου το σώμα — «ένας πονοκέφαλος», «ένας πόνος στο αυτί» — δε χρειάζεται να «αναστενάζεις βαθιά» ή να «λες ωχ! ωχ!». Αντίθετα μπορείς να νιώσεις και να πεις το αντίθετο, ακόμα και να «γελάσεις».

Δε νομίζω ότι ο Επίκτητος παραβλέπει το ψυχοσωματικό

σ' αυτό το σημείο. Τα παραδείγματά του για το σωματικό πόνο φανερά δεν είναι τραυματικά, ενώ το ότι αποσυνδέει το έσχατο εγώ από το σώμα μπορεί να οφείλεται εν μέρει στην προέχουσα άποψή του, ότι ο σωματικός πόνος μπορεί να βλάψει την ψυχή. Παραστατικά λέει, επίσης στις *Διατριβές*, ότι κάθε άνθρωπος διαθέτει ένα σημείο αντοχής. Αντίθετα, σε σχέση με το αν ήταν σε γνώση του ψυχοσωματικού, όταν λέει στη σύντομη πολιτική του φιλοσοφία, ότι το «χειροφίλημα» είναι η «καταστροφή» των ανθρώπων, ίσως εννοεί εκτός απ' όλα τ' άλλα, ότι ο φόβος υποθάλπτει π.χ. τη νωθρότητα του σώματος. Κι ας μη ξεχνάμε οπωσδήποτε και τη νοογεννητική του αρχή.

Εκτός από τη θεραπεία του με τη σκέψη και με τη συζήτηση, αφήνει περιθώρια και για θεραπεία με τη συμπεριφορά. Προκαταλήψεις, τάσεις, συνήθειες δημιουργούν το χαρακτήρα, αλλά και οι πράξεις μας, πράγμα που κάνει τις πράξεις βασική πραγματικότητα. Αυτό γενικεύεται και συμπεριλαμβάνει δεξιότητες όλων των ειδών, οργανισμούς, ακόμα και ανόργανα πράγματα. Για να αλλάξεις πρέπει να κάνεις πράγματα, όπως για να ξέρεις τον εαυτό σου πρέπει να κοιτάξεις τις πράξεις σου — παρ' όλο που ο αυτοέλεγχος δεν είναι περιττός. Η πίστη, επίσης, (και συνεπώς και η κατήχηση;) είναι αποτέλεσμα μιας παρόμοιου είδους «επανάληψης». Κανείς δεν μπορεί να ελπίζει ότι θα μείνει το ίδιο άτομο αν δεν εξακολουθήσει να κάνει τα ίδια πράγματα.

Η μάθηση με προγραμματισμό μπορεί να βοηθήσει, όταν οι στόχοι είναι πολύπλοκοι και δύσκολοι, παρ' όλο που θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει αυτή τη μέθοδο και για να γίνει π.χ. αλκοολικός. Δεν μπορεί κανείς ν' αλλάξει σε μια νύχτα και η εκπαίδευση η ίδια θα έπρεπε να είναι ρεαλιστική. Αυτό δε σημαίνει ότι θα έπρεπε κανείς να τα παρατήσει μόλις βρεθεί σε δυσκολίες, όπως δε θα έπρεπε κανείς να αναβάλλει ή να προσπαθεί να βρει τους λόγους για την αδράνειά του — όταν ο στόχος είναι η αυτοβελτίωσή του.

Λέω να βρει τους λόγους, γιατί όταν ο Επίκτητος μιλά για το ψάξιμο δικαιολογιών για τα σφάλματά μας δε νομίζω ότι εννοεί την «αυτοεξαπάτηση». Στην πραγματικότητα είναι αδύνατο, σύμφωνα με τον Επίκτητο, να κοροϊδέψει κανείς τον εαυτό του, ακόμα και σε πράγματα για τα οποία δεν έχει σχηματίσει γνώμη. Κι ίσως έχει δίκιο. Ίσως η «αυτοεξαπάτηση» είναι η ίδια μία «εξαπάτηση»(!), μία άστοχη ορολογία ή ένας τρόπος εξαπάτησης των άλλων. Όταν προσπαθεί κανείς να βρει λόγους, στην ουσία προσπαθεί να ξεγελάσει τον εαυτό του, πράγμα που ποτέ δεν πετυχαίνει απόλυτα εκτός αν συνδυασθεί με την αναβολή.

Γι' αυτόν τότε «μία βρώμικη κι ακάθαρτη ψυχή» είναι αποτέλεσμα «κακών κρίσεων», μία «καθαρή» ψυχή αποτέλεσμα «σωστών κρίσεων». «Το να κάνει κανείς σφάλματα» είναι γενικά αυτοκαταστροφή, που οφείλεται σε λάθος υπολογισμούς, και ο καθένας μας είναι δημιουργός των δικών του λαθών. Παρ' όλο που το νοογεννητικό προφανώς είναι η ανώτατη εξουσία, δε νομίζω ότι παραβλέπει το σωματογεννητικό, όπου οι προτιμήσεις και οι αντιπάθειες (η προτίμηση του ξανθού ή του μαύρου καφέ από τον άσπρο) δε βασίζονται σε γνώμες ή πεποιθήσεις. Η θεωρία του για τη μάθηση μπορεί να αναλάβει κι αυτό (ίσως ακόμα είναι αδυναμία θέλησης) ιδίως αν θυμόμαστε ότι η υποβόσκουσα αρχή της επανάληψης των πράξεων είναι καθολική στην εφαρμογή της. Τα πράγματα γενικώς είναι αποτελέσματα των πραγματικότητων. Κάποιος (ή κάτι) είναι ό,τι αυτός (ή αυτό) κάνει.

4. Θεραπεία

«Ο Θεός έφτιαξε όλους τους ανθρώπους για να είναι ευτυχισμένοι» και οι άνθρωποι ψάχνουν «την ευτυχία» — ενώ, όπως σημείωσα ήδη, η ελευθερία είναι ακόμα περισσότερο πασιφανής στην ηθική του. Αλλά, όπως επίσης υπέδειξα, οι αναφορές του στον πόνο και στην ανησυχία είναι περισσότερο έντονες, και η ελευθερία η ίδια είναι περισσότερο αρνητική. Η θεώρηση για το εγώ, επίσης,

όπως θυμόμαστε, βγαίνει από την ενασχόλησή του με τον πόνο. Το ίδιο συμβαίνει και με την άποψή του για τη γνώση, συμπεριλαμβανομένης της αυτογνωσίας, που όπως ο «εξητασμένος βίος» αφορά κυρίως τον τομέα της πρόληψης, παρ' όλο που και η ανακούφιση δεν εξαιρείται: αν ξέρω τι μ' ενοχλεί μπορώ να το τακτοποιήσω. Έτσι διάσημα ρητά επίσης (του Σωκράτη και των Δελφών ανάμεσα στ' άλλα) εξηγούνται αρνητικά.

Παρ' όλο που συγκρίνει τη ζωή με το «παιχνίδι» και λέει στους ενήλικες να μιμούνται την «παιδική συμπεριφορά» (και τα δύο αναφέρονται με τη θετική τους έννοια), το κίγητρο παραμένει αρνητικό. Την προτροπή «αντιμετώπισε τη ζωή σαν παιχνίδι, όπως κάνουν τα παιδιά», αν δεν την ακολουθήσουμε μπορεί να απογοητευθούμε (που είναι τυπικά ανθρώπινος, γεννημένος από την προσδοκία, διανοητικός πόνος). Η ζωή δεν είναι εύκολη, ο άνθρωπος δεν είναι παντοδύναμος. Στη διπλή αντιστοιχία, ωστόσο, του παιχνιδιού και του παιδιού με τη ζωή και τον άνθρωπο, κρύβεται η αυτοκτονία. Όπως μπορείς να παρατήσεις ένα παιχνίδι μόλις βαρεθείς, κι όπως τα παιδιά όταν σταματήσουν να θέλουν αυτό που κάνουν, λένε δε θέλω να παίξω πια..., όταν τα πράγματα σου φαίνονται να έχουν φτάσει σ' αυτό το σημείο, πες δε θέλω να παίξω πια, και φύγε (θεραπεία θανάτου).

Επίσης περιγράφει τη δουλειά του με θεραπευτικούς όρους (εδώ «είμαι», έλεγε στους μαθητές του, για να σας ενώσω, να σας ελευθερώσω από την πίεση, τις ανάγκες, το άγχος), συγκρίνει τον εαυτό του (και τον φιλόσοφο γενικά) μ' ένα γιατρό, τους μαθητές του με άρρωστους, αναφέρεται στην αδυναμία των χαρακτήρων σαν αρρώστια, χρησιμοποιεί τον όρο θεραπεία σε σχέση με ηθικά και παιδαγωγικά ζητήματα, και παρ' όλο που χρησιμοποιώντας την ιδέα της αρρώστιας (της ασθένειας) για να αναφερθεί σε ζητήματα της ζωής, δεν εννοεί ακριβώς ότι τα ενδιαφερόμενα άτομα δεν μπορούν να φροντίσουν τον εαυτό τους, δεν αποκλείει όμως και την εξωτερική βοήθεια με τη μορ-

φή του φιλόσοφου θεραπευτή ή «προσκόπου». (Η «ασθένεια» βγαίνει από το α-σθένος. Κι αυτό δικαιώνει τον Επίκτητο όταν δίνει περισσότερο σημασία στην ιατρική της ψυχής απ' ό,τι του σώματος, όπως έκανε κι ο Επίκουρος.)

Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι ήταν πραγματικός θεραπευτής. Τον απασχόλησε περισσότερο το ίδιο το άτομο, και λιγότερο το κοινωνικοπολιτικό και φυσικό περιβάλλον, γιατί όπως χαρακτηριστικά αναφέρει (καταρρίπτοντας συγχρόνως τη σοσιαλιστική και την καπιταλιστική πανάκεια) εκεί βρίσκεται ο πραγματικός «εχθρός» (*Εγχειρίδιον*). Υπογράμμισε κυρίως την ανάγκη να αλλάξει και να προοδεύσει ο εαυτός μας, πρόσθεσε όμως ότι οι «εξωτερικοί παράγοντες» δε χρειάζεται «να αγνοηθούν» (*Διατριβαί*). Αυτό δε σημαίνει ότι δεν ασχολήθηκε καθόλου με τα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα (αφού κατάδικασε τη δουλεία και την τυραννία, όπως και — λιγότερο άμεσα — το εκπαιδευτικό σύστημα των ημερών του), απλώς τα θεωρούσε δευτερεύοντα. Είχε, επίσης, την τάση να θεωρεί ότι οι κατηγορούμενοι χρειάζονται βοήθεια και όχι τιμωρία, πράγμα που φυσικά υπογραμμίζει το χαρακτηρισμό του ως θεραπευτή.

Η αρνητική προοπτική ή έμφαση ή περιγραφή μπορεί να του φάνηκαν πιο πραγματικά ή επωφελή απ' οτιδήποτε αντίστοιχο — ή ότι είναι πιο εύκολο να δείξει το δυσάρεστο από το ευχάριστο κι ότι φροντίζοντας το πρώτο φροντίζεται το δεύτερο μόνο του (παρ' όλο που δε θα 'χε νόημα να εξαλείψει το δυσάρεστο αν είναι προϋπόθεση για το αντίθετό του). Επίσης η αρνητική θέση μπορεί εύκολα να δημιουργήσει την ψυχιατρική και την ιατρική (αρρώστια, ασθένεια). (Ο σκεπτικισμός ήταν από τη φύση του θεωρία αταραξίας και πολλοί σκεπτικοί ήταν γιατροί.)

Αυτό μας δίνει τη βολική, αν και όχι ακριβώς αρχαία, συμβολή της ηθικής και αρνητικά και θετικά. (Οι Κυνικοί και οι Βουδιστές ασχολήθηκαν με το πρώτο είδος, ενώ ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης με το δεύτερο, όπως κι όλοι σχεδόν οι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι με την αξιο-

σημείωτη εξαίρεση των Σκεπτικών, των Στωικών, των Επικούριων και σε μικρότερο βαθμό των Κυρηναϊκών.) Η αρνητική ηθική με τη σειρά της χωρίζεται ανάμεσα στην πρόληψη και την ανακούφιση.

Εφόσον το πρώτο είναι πιο βασικό απ' το δεύτερο (αν η πρόληψη πετύχει, δεν υπάρχει λόγος ύπαρξης της ανακούφισης), θ' αρχίσω απ' αυτό, το οποίο με τη σειρά του χωρίζεται σε δύο σκέλη. Το ένα σκέλος είναι η προσπάθεια να αποφύγεις τη δυστυχία, π.χ. να μην προσπαθήσεις να φτάσεις το Α. Το άλλο σκέλος είναι να δημιουργήσεις αντίσταση για την περίπτωση που θα προσπαθήσεις και θα αποτύχεις. Υπάρχει μία ένταση ανάμεσα στα δύο σκέλη, αφού η αποφυγή μπορεί να φτάσει να σημαίνει απλώς «μην προσπαθήσεις». Το να μην προσπαθήσεις για τίποτα οδηγεί στην ασφυξία ή στο θάνατο από την πείνα (αυτοκτονία δηλαδή), διέξοδοι που πολλοί Στωικοί και Κυνηκοί διάλεξαν, αλλά αφού ο εμβολιασμός φαίνεται να είναι πιο ρεαλιστικός από την αποφυγή, θ' αρχίσω απ' αυτόν. Ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι πάντα σαφώς διαχωρισμένα τα δύο.

5. Εμβολιασμός

Η ετοιμότητα για να δεχτεί κανείς μια απογοήτευση ή μια απώλεια απαιτεί «την υψηλότερη και περισσότερο σημαντική εξάσκηση» (*Διατριβαί*). Να ζυγίζετε πάντοτε τις πιθανές ζημίες και τα πιθανά κέρδη πριν αναλάβετε κάτι, και να θυμάστε, επίσης, ότι όλα έχουν την «τιμή» τους. Η κοινωνική θέση, λόγου χάρη, αγοράζεται με δουλοπρέπεια, γι' αυτό προσέξτε. Καταστάσεις, άνθρωποι, πράγματα θα πρέπει πρώτα να μετρηθούν αρνητικά γι' αυτό που προμηνούν. Έτσι αν σκέφτεστε να πάτε σε μια δημόσια πισίνα, «σκεφτείτε» πρώτα πόση δυσαρέσκεια σας περιμένει εκεί —λίγο «σπρώξιμο», «πιτσιλίσμα», «κοροϊδία», «κλέψιμο». Μ' αυτό τον τρόπο θα κάνετε τις δουλειές σας ασφαλέστερα. Το ίδιο κάνετε με πράγματα και με ανθρώπους, έτσι ώστε όταν «σπάζουν» ή «πεθαί-

νουν», θα θυμάστε τη φύση τους (εύθραυστα, θνητά) και «δε θα ταράξεστε».

Η τραγωδία (ολέθρια απώλεια) είναι αποτέλεσμα της έλλειψης προετοιμασίας και της κατά συνέπεια σύνδεσης (ηλίθιας ταύτισης). Γι' αυτό τις «τραγωδίες τις υφίστανται οι πλούσιοι και οι βασιλιάδες και οι τύρρανοι» (*Διατριβαί*) — γιατί η ψευδαίσθηση ότι η ιδιοκτησία είναι αδιαχώριστη από τον ιδιοκτήτη της πηγαίνει συνήθως μαζί με τον πλούτο και την κοινωνική θέση. (Συγκρίνετε με «Ζορμπάς»: «Στο σπίτι είναι σκοτούρες, γυναίκες, παιδιά, [...]. Κόλαση!». Γάμος, οικογένεια, υπάρχοντα = φυλάκιση.)

Να 'στε «χαλαροί» σαν τον Διογένη, που «οτιδήποτε είχε... ήταν έτοιμος να το αφήσει, «γιατί ο Διογένης ήταν λεύτερος» Αντιμετώπιζε τη ζωή σαν να 'ναι «ξενοδοχείο» Πείτε ότι αυτά τα πράγματα δεν είναι «δικά» σας, όπως δεν είναι «τα κρεβάτια του ξενοδοχείου». «Ταξιδεύστε ανάλαφρα, ζήστε ανάλαφρα. Περάστε «μέσα» από τα πράγματα, χωρίς να σταματάτε. Γίνετε ένας «περαστικός» σαν «τα κοράκια και τις κουρούνες, που μπορούν να πετάνε όπου τους αρέσει και να αλλάζουν τις φωλιές τους, και περνάνε τις θάλασσες χωρίς ν' αναστενάζουν και να αποζητάνε τις παλιές τους καταστάσεις» (*Διατριβαί*). Η κοινωνία θα έπρεπε να γενικεύσει την ιδέα του ξενοδοχείου ή της βιβλιοθήκης (όπου ο καθένας δανείζεται), ώστε οι άνθρωποι να μη θέλουν να κατέχουν ούτε να κατέχονται. Θα έπρεπε να κάνει τα πράγματα φτηνά, διαθέσιμα στους πάντες, και οι άνθρωποι ν' αυτοσχεδιάζουν κι όχι να συσσωρεύουν. Οι άνθρωποι πρέπει να τριγυρίζουν, γιατί δεν είναι «ριζωμένοι στο χώμα σαν φυτά».

Αυτό θ' αποτρέψει και θα μαλακώσει το σοκ της αλλαγής, που για να συστηματικοποιήσουμε περισσότερο τον Επίκτητο, μπορεί να είναι και χρονική και τοπική. Η τοπική γίνεται αισθητή, όταν πηγαίνουμε σ' ένα ξένο μέρος, όταν το σοκ προέρχεται από την ποικιλία των πολιτισμών και της φύσης (το περιβάλλον, οι «τρόποι ζωής», οι «γνωστοί άνθρωποι», τα «σπίτια», τα «μέρη», τα «ξύλα» και οι

«πέτρες»). Το σοκ από τη χρονική αλλαγή μπορεί να προέλθει από στατική αλλαγή (όπως όταν το μοντέρνο γίνεται ξεπερασμένο), από το ρυθμό της αλλαγής.

Τα πάντα ρει, τίποτα δε μένει ίδιο, είπε ο Ηράκλειτος προσθέτοντας, ούτε εσύ — αυτός, αυτή, αυτό. Αν το παραπάνω είναι αλήθεια, σημαίνει ότι ακόμα κι αν κάποια φυσικοχημικά κόλπα σβήσουν μια μέρα ολοσχερώς τη θεραπεία των Κυνικοστωικών, η υποκρυπτόμενη φιλοσοφία της για τη ζωή και την ανατροφή των παιδιών δε θα χαθεί γιατί μόνο μία κοσμική διαταραχή μπορεί να προκαλέσει κάτι τέτοιο.

Τίποτα δεν καταλαμβάνει τον έτοιμο για δυσάρεστη «έκπληξη». Έχει πάθει ανοσία: *ήξερε* εκ των προτέρων ότι κάτι άσχημο μπορεί να συμβεί. Εμβολιαστείτε.

Ο Επίκτητος έκανε χρήσιμο τ' όραμα του Ηράκλειτου: μη δένεσαι με τα πράγματα, είναι μεταβατικά. Και, θα συμφωνούσε, υπάρχει επίσης και μία θεραπευτική χρήση: το «τίποτα δε μένει ίδιο» θα μπορούσε να διατυπωθεί και αλλιώς: όποιο κι αν είναι το πρόβλημα θα περάσει (τα πάντα περνούν, αργά ή γρήγορα). Ή αν δεν περάσει αυτό, θα περάσει η θύμισή του, πιθανώς θα το ξεχάσεις. Γιατί, λοιπόν, να το αφήσεις να σε ταραξεί τώρα; Ένα παράδειγμα της απαισιόδοξης χρήσης είναι να λες «όλα είναι παροδικά», όταν κάτι καλό έχει συμβεί. Τα πουλιά του Επίκτητου δεν παραδίδονται σ' αυτού του είδους τους αρνητικούς συλλογισμούς.

Υπάρχει ακόμα και μία ενεργητική χρήση: εφόσον τα πάντα ρει, μη ζητάτε, κυριολεκτικά, να υπάρχει τέλος. Στραφείτε καλύτερα σε δραστηριότητες. Δεν υπάρχουν καταλήξεις, η ζωή είναι μία πορεία. Ό,τι κι αν κάνετε, τη στιγμή που νομίζατε ότι τελειώσατε, αρχίσατε να τ' αλλάζετε, κι αυτό με τη σειρά του αλλάζει κ.ο.κ. μέχρι που ο θάνατος, όχι εσείς, θα βάλει ένα ΤΕΛΟΣ στις πράξεις σας. Και ο «θάνατος» ο ίδιος υπόκειται σε αλλαγές. Γίνεστε σκουλίκι ή κάτι άλλο, που γίνεται πάλι κάτι άλλο κι έτσι συνεχίζει για πάντα. Εν πάση περιπτώσει μη ζητάτε την

τελειότητα. Είναι μάταιο — και μπορεί να αποβεί επώδυνο. Υπάρχει μόνο καλύτερο ή διαφορετικό. Να είσαστε εύκολος, ένας καλλιτέχνης από χόμπυ. Η ζωή είναι ένα παιχνίδι ή όπως θα έλεγαν οι Κυνικοί, ένα μεγάλο αστείο.

6. Αποφυγή

Μπορούμε να ξεχωρίσουμε την πρόληψη που στρέφεται προς τα έξω (ξέρε αυτό, αυτή, αυτόν) από εκείνη που στρέφεται μέσα σου (ξέρε τον εαυτό σου). Η τελευταία βοηθάει στην αποφυγή, μάλλον, παρά στην προετοιμασία. Ο Επίκτητος στο *Εγχειρίδιον* συνδέει τις δύο: «Ἀνθρωπε, πρώτα συλλογίσου τι πράγμα είναι αυτό που θέλεις και έπειτα εξέτασε και τη δική σου φύση αν μπορεί να το βαστάξει».

Για να γλιτώσεις από τον πόνο «γνώρισε τον εαυτό σου», «τα χαρίσματα και τις ικανότητές σου», κυρίως τα περιθώριά σου. Και «μην καταπιάνεσαι σε αγώνα, στον οποίο δεν μπορείς να νικήσεις» (*Εγχειρίδιον*). Να επιζητείς μόνο ό,τι «μπορείς να χειριστείς» — ακόμα ένας «κύριος έλεγχος». Το μεγαλύτερο καθήκον του είναι να προλάβει την απογοήτευση και την αγωνία ελέγχοντας τις επιθυμίες και τις φιλοδοξίες. Η απογοήτευση, ιδιαίτερα, προέρχεται από την προσδοκία. Έτσι όσο λιγότερα περιμένει κανείς από τη ζωή, τόσο πιο λίγο εγκαταλειμμένος και ανήσυχος θα αισθάνεται (και ίσως και περισσότερο απαθής). Γιατί «αυτό είναι η πηγή της θλίψης, να θες κάτι που δε γίνεται». Ο αδαής χάνει συστηματικά το πλοίο: όταν θέλει «κάτι, δε γίνεται», ενώ όταν «δεν το θέλει, γίνεται». Από δω βγαίνει και η αποδοχή: «Μη ζητεί τα γινόμενα γίνεσθαι ως θέλεις, αλλά θέλε τα γινόμενα ως γίνεται, και ευροήσεις», και η προτροπή «συμβαδίστε με τη φύση» — αυτό δεν είναι εγκατάλειψη, αν και το να εγκαταλειφθείς στο αναπόφευκτο, είναι φυσικά λογικό και μας πηγαίνει πίσω στις «άνευ τριβής» ρεαλιστικές εκφράσεις.

Η θεώρηση του Επίκτητου για το εγώ και ο έλεγχός του για το τι μπορεί να κάνει πάνε μαζί: για οτιδήποτε δεν μπορείς να κάνεις πες «Ουδέν προς εμέ». Η ανεξαρτησία

του εγώ είναι πάντα ο στόχος. Προσπάθησε να νιώθεις καλός και σίγουρος για τον εαυτό σου, φτιάχνοντας μόνος σου την ταυτότητα και ακεραιότητά σου. Μη βασίζεσαι σε «χάρεις», μη δίνεις σημασία στο «εγκώμιο» ή στο «χειροκρότημα». Δε θα 'σαι μόνος, «ξένος στο κόσμο», «αλλά και φοβισμένος». Τουλάχιστον μην προδίδεις την αδυναμία σου για οτιδήποτε εκτιμάς.

Αλλά το τι μπορεί ο καθένας να καταφέρει αποτελεί ένα ενδιαφέρον ζήτημα, παρ' όλο που η θεωρία του Επίκτητου μπορεί να το αντιμετωπίσει: λέγοντας, δηλαδή, ότι ο καθένας μας τείνει να εμπλέκεται σ' αυτό που κάνει, ιδίως όταν αυτό είναι η εξερεύνηση του εαυτού του· έτσι πρέπει κανείς να προσέξει διπλά, για να 'ναι σίγουρος ότι το αποτέλεσμα της εξερεύνησης είναι σωστό και όχι ό,τι επιθυμεί να είναι. Κάτι τέτοιο θα είχε ως αποτέλεσμα τη σύγχυση, αντί για την ενόραση.

Για ν' αποφύγεις να γίνεις «βίαιος» και να «μετανιώσεις» πες στον εαυτό σου, όταν πρόκειται να επιτεθείς σε κάποιον, ότι είσαι «ένα ήρεμο ζώο». Για ν' αποφύγεις μια λάθος κίνηση, θυμήσου πώς ένιωσες στο παρελθόν όταν είχες μια παρόμοια διάθεση.

7. Ανακούφιση

Αν είσαι έτοιμος για φασαρία δε θα πεις ότι ήταν «απρόσμενη» όταν σε χτυπήσει. Αυτό «θα είναι η πρώτη ανακούφιση. Γιατί είναι πάντα χρήσιμο να λες ήξερα ότι γεννήθηκα θνητός... ήξερα» κ.λπ. Εδώ ο Επίκτητος συνδυάζει την πρόληψη με την ανακούφιση, θεωρώντας ότι «το ήξερα» χρησιμεύει και ως θεραπευτικό (*ήξερα* ότι θα γινόταν) και ως εμβόλιο, όπως οι πραγματοποιημένες προσδοκίες, όπου σημαίνει «*ήξερα* ότι θα γινόταν».

Η καταπραϋντική ηθική του Επίκτητου περιλαμβάνει επίσης και την ηρακλείτιο διάγνωση και τη δημιουργία του εγώ («δεν ήταν πράγματι δικό μου (εγώ) έτσι κι αλλιώς, απλώς το δανείστηκα, βλέποντας ότι τα πάντα έρχονται και φεύγουν» κ.λπ.). Αλλά όπως και η προληπτική

ηθική έτσι και η θεραπευτική του έχει τα δικά της κόλπα. Αυτό που πρέπει να είναι συνεχώς αντικείμενο της προσοχής μας (είτε κάνοντάς τον ηπιώτερο είτε αποφεύγοντάς τον με το θάνατο) είναι ο πόνος. Μερικά από τα παρακάτω μπορούν να λειτουργήσουν προληπτικά επίσης:

Πείτε, το 'ξερα ότι θα γίνει. Ή, σου το 'χα πει. Ο Επίκτητος είπε κάτι τέτοιο όταν ο αφέντης του του έσπασε το πόδι επίτηδες (ήταν κουτσός). Τον είχε προηγουμένως προειδοποιήσει γελώντας. Πας να μου το σπάσεις (εμβολιασμός επίσης). Αυτή η ιστορία (που αναφέρεται από τον Ωριγένη στο σύγγραμμά του *Κατά Κέλσου*) έχει αμφισβητηθεί. Όμως θυμούμαστε την απάντησή του «είναι το ανθρώπινο φορτίο» στην υπόθεση του δασκάλου «θα υποφέρεις αυτό ή εκείνο στα χέρια του αφέντη σου» Συγκρίνετε επίσης: «Έλα τώρα, Επίκτητε, ξυρίσου». «Αν είμαι φιλόσοφος (ή χίππης) λέω ότι δεν πρόκειται να ξυριστώ». «Τότε θα σου κόψω το λαιμό». «Αν αυτό σου ταιριάζει κόψε τον».

Εν πάση περιπτώσει, πέστε ότι όλα τα πράγματα έχουν μία «τιμή» («Τοσούτου πωλείται απάθεια, τοσούτου αταραξία») ή ότι θα μπορούσαν να γίνουν και χειρότερα. Ή μετρήστε ως το 10, «αναβάλετε» ή δημιουργήστε μία συστολή του εγώ σας ή ακολουθήστε το παράδειγμα του αθλητή και πείτε «έχω και σ' αυτό εξασκηθεί». Ή «πολεμήστε το με τη λογική», σκεφτείτε κάτι άλλο, ξεχάστε το, μη βασανίζετε τον εαυτό σας. Μήπως από δω ξεκινάει η θεραπεία με ηλεκτροσόκ; Ο Λακύδης ο Ακαδημεικός πρότεινε αμνησία.

Ή, «πρέπει να πεθάνω, αλλά πρέπει να πεθάνω θρηνώντας;», «Πρέπει να αλυσοδεθώ, αλλά κλαυθμηρίζοντας;», «Πρέπει να πάω εξορία, αλλά τι με εμποδίζει να πω ξεκαρδιστικά αστεία;...» (*Διατριβαί*). Ένα καταραμένο πράγμα είναι αρκετό. Ή όπως ο Επίκτητος ο ίδιος θα 'λεγε, γίνε σοφιστής και πες ότι υπάρχουν δύο πλευρές σε κάθε ηθική ερώτηση...

Ασχοληθείτε συνεχώς, όπως κάνουν τα παιδάκια, όταν βαριούνται ή είναι ανήσυχα ή «μόνα τους[...] μαζεύουν

σπασμένα ξύλα και χόμα και χτίζουν αυτό ή εκείνο, μετά το γκρεμίζουν και χτίζουν ξανά κάτι άλλο· κι έτσι δεν τους λείπει ποτέ κάτι για να περάσουν την ώρα τους ευχάριστα» (*Διατριβαί*).

Διασκεδάστε μ' αυτό που σας τρώει: «Θεέ μου, κοίτα τι σόι πατέρα και μητέρα έχω. Έπρεπε νά 'ρθεις και να διαλέξεις αυτό το αρσενικό να πηδήξει αυτό το θηλυκό αυτή την ώρα για να γεννηθώ εγώ;» (*Διατριβαί*).

Η πείτε κάτι καλό για τον πονοκέφαλο, όπως ο Αγριππίνος ο Στωικός, που όταν κάτι τον ενοχλούσε, «έγραφε μία ευλογία για αυτό». Επωφεληθείτε απ' τα βάσανα, ακόμα κι απ' το θάνατο, όχι το δικό σας φυσικά. Έτσι, αν σας συμβεί κάποιο σοβαρό αυτοκινητικό δυστύχημα και μείνετε ανάπηρος και δεν μπορείτε να χαρείτε πια το τέννις ή άλλα πράγματα, χρησιμοποιήστε τον περίσσιο χρόνο και την ενέργειά σας γράφοντας, και χαρείτε πιο πολύ τη ζωή, ακριβώς εξαιτίας αυτού του ατυχήματος — προσθέτοντας, ίσως, «ήταν να γίνει» (θεραπευτικός προκαθορισμός).

Η «εξέλθετε».

1. Henry David Thoreau, *Ουώλντεν*, μτφρ. Ι. Ζαχαράκη (σ.τ.μ.).

«Stoic suicide therapy», *Sophia* 1972, pp. 88-99. Διαβάστηκε λίγο πολύ στο Free University, παράρτημα του Louisiana State University (12/69), σε μια φιλοσοφική συνάντηση στο Webster College (1/70), στη φιλοσοφική λέσχη στο Alberta YU (10/70), στο Victoria University σε μία ελεύθερη συζήτηση (11/70).

ΑΦΗΡΗΜΕΝΗ ΑΓΑΠΗ, ΑΦΗΡΗΜΕΝΟ ΑΤΟΜΟ, «ΝΤΡΟΠΙ ΑΟΥΤ»

Τι συμβαίνει στις ερωτικές σχέσεις; Ερωτεύεται ο Γιάννης τη Μαίρη; Ή ερωτεύεται την κατάσταση της Μαίρης; Μία κατάσταση που πήρε και η Μαίρη μέρος μπορεί να είναι έντονη, αλλά όχι μόνο εξαιτίας της παρουσίας της. Υπάρχει ακόμα μουσική ή βουνά ή θάλασσα ή ναρκωτικά ή χορός ή φαγητό ή χαμηλά φώτα ή άλλα άτομα ή... Οι καταστάσεις είναι πιο αφηρημένες από το άτομο («αφηρημένη τέχνη»). Είναι επίσης και πιο μοναδικές, αφού κυρίαρχο στοιχείο τους είναι η κάθε συγκεκριμένη φευγαλέα στιγμή.

Αφαιρέστε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Γιάννης ερωτεύτηκε τη Μαίρη και η όλη υπόθεση θα μπορούσε να μην καταλήξει πουθενά. Ή υποθέστε ότι η Μαίρη παθαίνει ένα ατύχημα, παραμορφώνεται ή γερνάει ή παθαίνει κάποια αναπηρία. Η αγάπη του Γιάννη για τη Μαίρη είναι στην πραγματικότητα αγάπη για τις συνθήκες μέσα στις οποίες υφίσταται η Μαίρη. Το αντικείμενο της αγάπης του είναι ένα μωσαϊκό (ή μία σειρά από μωσαϊκά), που περιέχει εκτός των άλλων και το άτομο — ένα μωσαϊκό που το συνθέτουν ένα σωρό πράγματα και περιέχει και, αλλά όχι μόνο, τις ιδιότητες της Μαίρης. Στην πραγματικότητα το άτομο αυτό καθαυτό μένει απ' έξω. Θέλω να πω, ότι είναι μάλλον οι *ιδιότητές* του (της) που περιέχονται στο μωσαϊκό και ούτε καν όλες οι ιδιότητες (όπως δυσσομία;). Η προσωπικότητα της Μαίρης στο μωσαϊκό έχει σμικρυνθεί

και ισοπεδωθεί — έχει γίνει ιδιότητες και μάλιστα μόνο μερικές ιδιότητες, που με τη σειρά τους συναντούνε άλλες και ανακατεύονται μαζί τους.

Το μωσαϊκό του Γιάννη είναι ένα κοκτέιλ, όπου η Μαίρη ή οι ιδιότητες της Μαίρης είναι ένα σημαντικό και κυρίαρχο στοιχείο, αλλά όχι το μοναδικό. (Οι ιστορίες αγάπης είναι στ' αλήθεια Bloody Maries). Το άτομο κονιορτοποιείται και μικραίνει και το προϊόν ανακατεύεται μ' άλλα πράγματα έμψυχα ή άψυχα.

Η φράση «ο Γιάννης αγαπά τη Μαίρη» σημαίνει πρωταρχικά, ότι ο Γιάννης αγαπά ένα Μωσαϊκό της Μαίρης (ή μία σειρά από Μωσαϊκά της Μαίρης — Μ.Μ). Κατά συνέπεια είναι σφάλμα να παντρευτούν, ακόμα και αν η αγάπη είναι αμοιβαία. Ο γάμος θα μπορούσε ν' αλλάξει το Μ.Μ. και μάλιστα δραστικά. Παιδιά θα εισβάλουν πιθανώς στην εικόνα, πράγμα που θα δημιουργήσει πιθανώς μεγαλύτερο βαθμό οικειότητας, αλλά και θα γεμίσει το μωσαϊκό με καινούρια πρόσωπα ή καινούριες ανεπιθύμητες ιδιότητες του Γιάννη ή της Μαίρης. Η εξασφάλιση αγοράζεται με αντίτιμο την ελευθερία, το καινούριο, το μυστήριο, τη διασκέδαση. Το ραντεβού διαφέρει βασικά από τη ρουτίνα του γάμου (ωστόσο μερικοί ξεφεύγουν απ' αυτή την υποτιθέμενη σιγουριά και ζουν μόνο με συνεχείς και εναλλασσόμενες σχέσεις).

Η μετάβαση από έναν ολοκληρωμένο δεσμό σ' ένα γάμο είναι σαν να λέμε ότι αν «ο Χ είναι επιθυμητός στις συνθήκες Ψ», τότε «ο Χ είναι επιθυμητός σε συνθήκες Ψ — ή Ψ +». (Φυσικά αν το συμπέρασμα του συλλογισμού εκφράζεται μόνο ως πιθανότητα, δεν είναι κατ' ανάγκη λαθεμένο.) Το ίδιο ισχύει και για το «αρεστός» κ.λπ.

Η αφηρημένη ηθική ή, πιο συγκεκριμένα, η αφηρημένη αγάπη δεν έχει καμιά σχέση με τον πλατωνικό έρωτα (όπως αναφέρεται στο *Συμπόσιο*). Η αγάπη για την ομορφιά στην αφηρημένη της έννοια του Πλάτωνα είναι αγάπη για ένα αποπροσωποποιημένο αντικείμενο. Αλλά αυτή του Γιάννη (ή της Μαίρης) είναι απόλυτα «υλική». Η ιστορία θα ήταν διαφορετική αν μεταφράσουμε αυτό που λέει ο Πλάτων ως

εξής: Αγαπάς ένα όμορφο σώμα Β για τα χαρακτηριστικά Γ, Δ, Ε, έτσι *οποιοδήποτε* σώμα, όχι μόνο το Β, που τα διαθέτει αυτά, είναι αντικείμενο αγάπης για σένα. (Αυτή η ερμηνεία έρχεται σ' αντίθεση μ' εκείνη που έδωσε ο T. Nagel στο άρθρο του «Sexual relations» στο *Journal of Philosophy*, 1969.)

Το αντικείμενο της αγάπης όπως περιγράφηκε παραπάνω δεν είναι αποπροσωποποιημένο, αλλά απλώς όχι μοναδικό (οποιοδήποτε). Αγαπάς προσωποποιήσεις καθολικών εννοιών.

Οπωσδήποτε αυτό που εννοώ με τη λέξη «αφηρημένη» στον όρο «αφηρημένη αγάπη» (και «αφηρημένη ηθική») έχει σχέση με το «μέρος» και το «αφηρημένο», όχι με το «πνευματικό», και είναι σ' αντίθεση με το «μερικό» και την «πρώτη ουσία» του Αριστοτέλη.

Σύμφωνα με τον Καντ τα μέλη της λέσχης της ηθικής είναι «πρόσωπα» (είναι μόνο «σκοποί» και αξίζουν «σεβασμό»). Ο Bentham και ο Neill προσθέτουν στη λέσχη και τα ζώα (και αυτά μπορούν να «υποφέρουν»). Ο Καντ, αντίθετα, είχε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εισδοχή του κάθε μέλους την «ορθολογιστικότητα». Η άποψη ότι η ηθική μονάδα είναι τα άτομα φαίνεται να είναι η επικρατούσα αν όχι η καθολική. Δεν ξέρω αν η «αφηρημένη ηθική» πολεμάει ή ακόμα και ανατρέπει αυτή την άποψη. Θα μπορούσε να είναι και έτσι.

Η εκούσια άρνηση απέναντι σε κάθε λογής σύστημα ή κατεστημένο (το να είσαι «ντροπ άουτ») είναι επίσης αφαιρεση. Ο «ντροπ άουτ» αφαιρεί από τη ζωή του τα παιχνίδια που παίζουν συνήθως οι άνθρωποι, όπως το να βγάζουν και να μαζεύουν χρήματα, το κουτσομπολιό, τη μόδα, τη φτηνή συζήτηση, τη μανία της ιδιοκτησίας, την επίδειξη. Πρέπει κανείς να αφαιρέσει απ' τη ζωή του όχι μόνο τη δυστυχία που υπάρχει μέσα ή έξω από τα νοσοκομεία και τα χασάπικα, και τη μόλυνση που προκαλεί η κατάχρηση της τεχνολογίας και ο υπερπληθυσμός, και την τρομοκρατία, και το λιμό γύρω μας, και τους πολέμους ζεστούς και ψυχρούς, πραγματικούς ή επαπειλούμενους, και την

ατομική βόμβα που κρέμεται πάνω από τα κεφάλια μας, πρέπει κανείς ν' αφαιρέσει — και ο Θεός (δηλαδή, ο καθένας) ξέρει τι άλλο — περισσότερα απ' ό,τι αφαιρεί ένας συνηθισμένος «ντροπ άουτ», για να διατηρήσει ένα ελάχιστο ποσοστό λογικής και να μην τρελαθεί.

Η άρνηση των κανόνων είναι συνήθως διαβαθμισμένη (άλλοι παρατάνε παιχνίδια και ρόλους περισσότερο και άλλοι λιγότερο) και σχετική (παρατάς αυτό, εκείνο ή το άλλο παιχνίδι, αλλά αν δεν ξεφύγεις τελείως διατηρείς κάποιους ρόλους). Μόνο η αυτοκτονία είναι απόλυτη άρνηση, απόλυτη αφαίρεση. Είναι η εγκατάλειψη όλων των παιχνιδιών, ακόμα και του πιο βασικού της επιβίωσης. Αλλά φυσικά δεν είναι αυτή ακριβώς η τυπική έννοια του να είσαι «ντροπ άουτ».

Παρ' όλο που αυτή η άρνηση του συστήματος περιέχει αφαίρεση, δεν είναι ακριβώς το ίδιο είδος αφαίρεσης με αυτό που βρίσκουμε στην «αφηρημένη αγάπη». Έχουν κάποιες ομοιότητες όταν π.χ. ο «ντροπ άουτ» διαλέγει μέρη της ανατομίας του συστήματος και των διάφορων πλαισίων και κρατά στιδήποτε τον ενδιαφέρει παρατώντας τ' άλλα (πράγμα που γίνεται) κ.ο.κ.

Κάντε την εξουσία να παρατήρει τους συμβατικούς κανόνες και θα βρήτε την ουτοπία σας. Μην περιμένετε να γίνει τίποτα από τη βάση. Οι «μάζες» και το «προλεταριάτο» ή μιμούνται τους κυρίους τους ή ξεγελιούνται απ' αυτούς. Η επανάσταση πρέπει νά 'ρθει από τα πάνω. Σε τελευταία ανάλυση εκεί βρίσκονται οι ρίζες της αστυνόμευσης και των μηχανισμών του πολέμου και αυτά είναι που δεν μπορεί να πολεμήσει κανένας. Αλλά αν οι Πρόεδροι, οι Πρωθυπουργοί, οι Στρατηγοί και οι Πάπες αρνηθούν το σύστημα (δώστε τους STP), οι σκλάβοι θα λευτερωθούν μαζί τους. Όλοι θα λευτερωθούν. Και μέχρι να τα παρατήσουν οι αρχηγοί (να γίνουν κι αυτοί «ντροπ άουτ»;) δεν πρόκειται να γίνει τίποτα παρά μόνο ψεύτικες υποσχέσεις.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

1. Η λειτουργικότητα των ονομάτων

Αποκαλώ «άμεσο όνομα» ένα κύριο όνομα που βρίσκεται σε άμεση (ή προσωπική) σχέση με κάποιο αντικείμενο. Το ίδιο κύριο όνομα μπορεί να είναι άμεσο για τον Α και έμμεσο για τον Β. Έτσι το όνομα «Αϊζενχάουερ» είναι άμεσο όνομα για τον Ντάλλες ή τον Τρούμαν και έμμεσο για όλους όσοι δε συνάντησαν ποτέ τον Αϊζενχάουερ. Τα ονόματα των μυθιστορημάτων, όπως και πολλά από τα θρησκευτικά και ιστορικά ονόματα, λειτουργούν ως έμμεσα, αλλά η διαφορά ανάμεσα στα ιστορικά και στα μυθιστορηματικά κύρια ονόματα είναι ότι τα πρώτα υπήρξαν κάποτε άμεσα, ενώ τα δεύτερα ούτε υπήρξαν ούτε θα υπάρξουν. Τα κύρια ονόματα των μυθιστορημάτων λειτουργούν για όλους μας ως έμμεσα (με την εξαίρεση ίσως όσων έχουν παραισθήσεις, είναι παράφρονες κ.λπ.). Τα περισσότερα κύρια ονόματα είναι για τον καθένα μας έμμεσα, και το διάβασμα της ιστορίας μοιάζει για μας περισσότερο με το διάβασμα ενός μυθιστορήματος, παρά με το διάβασμα της ιστορίας.

Τα κύρια ονόματα εξυπηρετούν διαφορετικές χρήσεις ως άμεσα και διαφορετικές ως έμμεσα: τα ονόματα δε των μυθιστορημάτων διαφέρουν όχι μόνο από τα άμεσα αλλά και από εκείνα τα έμμεσα που δεν προέρχονται από μυθιστορήματα. Από την άλλη πλευρά όλα τα κύρια ονόματα έχουν τον ίδιο συντακτικό κανόνα — όλα εμφανίζονται μό-

νο ως υποκείμενα σε προτάσεις που περιέχουν υποκείμενο και προσδιορισμό. Η διαφορά τους βρίσκεται στον τρόπο που τα χρησιμοποιούμε. Έτσι τα κύρια ονόματα των μυθιστορημάτων λειτουργούν σαν να ήταν ονόματα πραγματικών προσώπων ή τοποθεσιών όπως και το μυθιστόρημα γενικά λειτουργεί σαν να ήταν πραγματική ιστορία, οι προτάσεις του σαν να ήταν δηλώσεις, το περιεχόμενό του σαν να ήταν ιστορικό. Από την άλλη πλευρά τα μη μυθιστορηματικά κύρια ονόματα λειτουργούν ως ετικέτες συνδεδεμένες με αντικείμενα που είναι σε άμεση σχέση μ' αυτές. Και η διαφορά ανάμεσα στη χρήση των μη μυθιστορηματικών κυρίων ονομάτων όταν χρησιμοποιούνται ως άμεσα από όταν χρησιμοποιούνται ως έμμεσα είναι ότι στην πρώτη περίπτωση μπορούν να λειτουργήσουν απλώς ως ταμπέλες ενώ στη δεύτερη πρέπει να συνδεθούν ή να αντικατασταθούν από περιγραφικές φράσεις ή εικόνες που αυτές οι φράσεις δημιουργούν. Η διαφορά ανάμεσα στα μυθιστορηματικά και στα μη μυθιστορηματικά ονόματα που λειτουργούν ως έμμεσα, είναι ότι παρ' όλο που και τα δύο συνδέονται ή αντικαθίστανται από τέτοιες φράσεις, εικόνες ή άλλου είδους μέσα (π.χ. φωτογραφίες), τα μη μυθιστορηματικά ονόματα θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί ή να χρησιμοποιηθούν ως άμεσα, ενώ για τα μυθιστορηματικά δεν ισχύει αυτή η δυνατότητα. Αυτές οι παρατηρήσεις αναφέρονται στους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τα ονόματα.

Παράδειγμα: Το όνομα «Αϊζενχάουερ» για τον Τρούμαν είναι απλώς μια ετικέτα, ενώ για το φίλο μου τον Πέτρο, που ποτέ δεν είδε τον Αϊζενχάουερ, πρέπει να συσχετιστεί με μια τυπική φράση του Αϊζενχάουερ ή με κάτι άλλο δικό του που αν είναι δυνατόν πρέπει να είναι γνωστό και να μην έχει σχέση με κανέναν άλλο, π.χ. με τον σημερινό πρόεδρο των Η.Π.Α. Το όνομα «Πήγασος» δεν μπορεί ποτέ να είναι μία απλή ετικέτα. Το ίδιο ισχύει για το όνομα «Σωκράτης», παρ' όλο που θα μπορούσε να είναι μία ταμπέλα, π.χ. για τον Πλάτωνα ή την Ξανθίππη. Για μας το όνομα «Σωκρά-

της» είναι ένα είδος συντετμημένης περιγραφικής φράσης, π.χ. «ο δάσκαλος του Πλάτωνα». (Δε χρειάζεται να σημειώσω ότι αναφέρω το «Σωκράτης» σαν τ' όνομα του δασκάλου του Πλάτωνα και όχι κάποιου άλλου π.χ. του ξαδέρφου μου — και το ίδιο *mutatis mutandis* ισχύει και για τ' άλλα παραδείγματα.)

Όταν κάποιος χρησιμοποιεί ονόματα που λειτουργούν ως έμμεσα, συνδέει ετικέτες ή χρησιμοποιεί ετικέτες συνδεδεμένες με ένα σκέτο τίποτα. Κι όμως το μόνο που κάνει είναι να χρησιμοποιεί στενογραφία αντί για φράσεις. Και όταν τα κύρια ονόματα είναι μυθιστορηματικά, η αναφορά τους γίνεται μέσα στα πλαίσια του συντακτικού — όπως η αναφορά των αντωνυμιών σε γραπτά κείμενα. (Ο Quine υποστηρίζει ότι καμιά αντωνυμία δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για ν' αναφερθεί *άμεσα* σε αντικείμενα παρά μόνο μέσω ονομάτων, φράσεων ή δείχνοντας ο ομιλητής προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση.)

Η λειτουργικότητα των κυρίων ονομάτων δεν είναι να περιγράψουν οτιδήποτε, *a fortiori* — όπως η χρήση των μυθιστορηματικών. Αυτά όπως ήδη ανέφερα λειτουργούν σαν να ήταν άμεσα και η χρησιμότητα των μη μυθιστορηματικών ονομάτων είναι ότι δίνουν σε κάποιον τη δυνατότητα να περιγράψει τα αντικείμενα που προτίθεται να κατονομάσει. Έτσι μία περιγραφή κατά κάποιο τρόπο *προϋποθέτει* μία ονομασία. Τα κύρια ονόματα και οι περιγραφικές φράσεις «μοιράζονται τη δουλειά» έχοντας διαφορετικούς προορισμούς.

Εφόσον τα μυθιστορηματικά ονόματα «μιμούνται» τη δουλειά των μη μυθιστορηματικών, θα μπορούσα να ασχοληθώ απλώς με τη λειτουργία των «μοντέλων» τους για να δείξω τη διαφορά ανάμεσα στα ονόματα και στις περιγραφικές φράσεις ή όρους.

1.1. Τα ονόματα είναι ετικέτες ή ταμπέλες αναγνώρισης, πράγματα που γίνονται άχρηστα μόλις αναγνωριστεί η σημασία τους. Είναι διαφανή. Δε συγκρατούν την προσοχή

κανενός, παρά μόνο των φιλολόγων και των γεωγράφων (και των ποιητών, αλλά δεν ασχολούμαι εδώ μ' αυτή την κατηγορία). Τα ονόματα χρησιμεύουν ως γέφυρες που βοηθούν όσους τις χρησιμοποιούν να φτάσουν στα στηρίγματα τους. Η διεργασία για τη γνώση των αντικειμένων στα οποία τα (μη μυθιστορηματικά) ονόματα αναφέρονται δεν είναι ίδια με αυτή για την κατανόηση του νοήματος μιας γενικής λέξης όταν δείξουν το αντικείμενο το οποίο κατονομάζει. Εκεί η προσοχή μας στρέφεται *όχι* στο αντικείμενο αλλά σε μια έννοια ή πρακτική. Όταν κάποιος μας πει ότι *αυτός* είναι ο Ζαπάτα, που σημαίνει: το όνομα «Ζαπάτα» αναφέρεται... (π.χ. σε αυτόν στα αριστερά του αλόγου), προσέχουμε *όχι* ένα νόημα ή μια λέξη (όνομα), αλλά ένα πρόσωπο. Μόλις περάσουμε τη γέφυρα ξεχνάμε τ' όνομα. Αλλά μόλις δούμε ένα τραπέζι στην κατεύθυνση που κάποιος δείχνει και καθορίζει τη λέξη που χρησιμοποιεί δείχνοντάς το, ξεχνάμε το *τραπέζι* και συγκεντρωνόμαστε σε κάτι άλλο. Σ' έναν δεικτικό ορισμό (που δίνεται δείχνοντας κάτι) το *αντικείμενο* είναι η γέφυρα.

Ο Αριστοτέλης είχε καταλάβει απ' ό,τι φαίνεται πως τα κύρια ονόματα λειτουργούν μ' αυτό τον κενό τρόπο. Στην πραγματικότητα αναφέρεται στο ότι μερικοί άνθρωποι νομίζουν ότι η λέξη «ήλιος» μπορεί να εξισωθεί με περιγραφικές φράσεις όπως «το πράγμα που γυρίζει γύρω από τη γη» ή «κρύβεται τη νύχτα», αλλά δε βλέπουν ότι το «ήλιος» σημαίνει ένα «άτομο», και κανένα άτομο δεν μπορεί να περιγραφεί (φαντάζομαι ότι αυτός είναι ο μη γλωσσικός τρόπος του Αριστοτέλη για να πει ότι τα κύρια ονόματα δεν είναι περιγραφές). Ο Αριστοτέλης δικαιολόγησε το συμπέρασμά του λέγοντας ότι και αν ακόμα ο ήλιος σταματούσε να πληρεί τις σημερινές αναφορικές περιγραφές, θα εξακολουθούσε να λέγεται με το ίδιο όνομα. Ακριβώς αυτό συμβαίνει: καμιά μετέπειτα αλλαγή ή ακόμα και πλήρης αντιστροφή τέτοιων φράσεων, όπως «γυρίζει γύρω από τη γη», δε θα επηρέαζαν στο ελάχιστο τ' όνομα, το οποίο αντικατέστησαν, δηλαδή, τη λέξη «ήλιος».

Ας υποθέσουμε ότι ο Σωκράτης ζούσε σήμερα, ότι έκανε μία εγχείρηση στη μύτη του και την έφτιαχνε ελληνική, τι θα γινόταν τότε με τη λέξη «πλακουτσομύτης». Δε θα χρησίμευε πια για να περιγράψει τον Σωκράτη, για να αντικαθιστά τ' όνομα «Σωκράτης». Θα έχανε κάθε νόημα. Αλλά θα έχανε και το όνομα «Σωκράτης» κάθε σημασία;

Όταν ο Quine αντικαθιστά το όνομα «Πήγασος» με τη φράση «φτερωτό άλογο που δάμασε ο Βελλερεφόντης» κάνει το ίδιο με εμάς που αντικαθιστούμε το όνομα «Σωκράτης» με τη φράση «ο δάσκαλος του Πλάτωνα»: και στις δύο περιπτώσεις κρατάμε ένα όνομα (αν και διαφορετικό κάθε φορά). Και η αντικατάσταση του «Πήγασος» με το «πράγμα που πηγασίζει» είναι απλώς μετατροπή σε μία καινούρια έκφραση που αναγκαστικά συμφωνεί απλώς με τον κανόνα που ορίζει τη χρησιμοποίηση της αρχικής λέξης.

2. Νόημα και ονόματα

Έχω ήδη αναφερθεί σ' έναν κανόνα που ορίζει:

α) τη συντακτική χρησιμοποίηση των ονομάτων — τον κανόνα που καθορίζει ότι τα ονόματα δεν μπορούν να σταθούν ως προσδιορισμοί σε φράσεις που περιέχουν υποκείμενο και προσδιορισμό. (Είναι η λέξη «κόκκινος» το γραμματικό υποκείμενο στην (εμφατική ή κωμική) πρόταση «κόκκινος είναι ο Γιάννης» ή είναι ένας κρυφός προσδιορισμός; Παρατηρήστε παρεμπιπτόντως ότι η πρόταση «κόκκινος είναι ο Γιάννης» είναι διαφορετική από την (εμφατική, ρητορική, ποιητική) πρόταση «κόκκινος ο Γιάννης είναι».)

β) Άλλοι κανόνες (σημαντικής) ή προορισμοί ονομάτων είναι ότι: (βα) τα ονόματα λειτουργούν ως αναφορές (είτε πραγματικές είτε σαν να ήταν), όχι σαν περιγραφικοί όροι, ότι π.χ. το όνομα «Σωκράτης» χρησιμοποιείται για να υποδείξει, να αναφερθεί, να τραβήξει την προσοχή στον Σωκράτη (οποιοσδήποτε και αν είναι, ανάλογα με το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναφέρεται. Π.χ. στη Φιλοσοφία τ' όνομα αναφέρεται στο δάσκαλο του Πλάτωνα, στην οικογένειά

μου σ' έναν ξάδερφό μου κ.λπ.). Ότι (ββ) τα ονόματα πρέπει να αναφέρονται σ' ένα και μόνο σ' ένα (πραγματικό ή σαν να ήταν) συγκεκριμένο αντικείμενο — γι' αυτό θα μπορούσε να πει κανείς ότι όταν ο Α χρησιμοποιεί το *ίδιο* όνομα για να χαρακτηρίσει 5 διαφορετικά άτομα σε μία συζήτηση (π.χ. για μία οικογένεια) δεν ξέρει τη λειτουργία των ονομάτων ή το πώς χρησιμοποιούνται. Αλλά αυτοί οι κανόνες ισχύουν για όλα τα ονόματα *χωρίς διάκριση*, και το επόμενο ζήτημα που θα με απασχολήσει είναι αν τα ονόματα έχουν και *ιδιαιτέρους* κανόνες εκτός από τους κοινούς, αν κάθε όνομα έχει ένα ιδιαίτερο νόημα ή ακόμα κατά πόσον είναι σωστό να ρωτάμε αν τα ονόματα έχουν νόημα σε οποιαδήποτε περίπτωση.

2.1. Ας υποθέσουμε ότι βαφτίζω ένα νεογέννητο «Σωκράτης». Μπορούμε να πούμε, έχει νόημα να πούμε, ότι διαστρέφω τη λέξη «Σωκράτης», εφόσον φανερά τη συνδέω μ' ένα ανθρώπινο πλάσμα που δεν είναι ο δάσκαλος του Πλάτωνα; Θα είχε νόημα να πούμε, ότι δεν ακολουθώ τον κανόνα που καθορίζει τη χρήση της λέξης «Σωκράτης»; Δε θα ήταν μάλλον παράλογο αυτό; Και αν κάποιος δεν το σκεφτόταν έτσι, θα ήταν μήπως επειδή αυτός, όντας ένας φιλόσοφος του 20ου αιώνα, έχει συνηθίσει να ακούει ότι τα ονόματα είναι κατ' εξοχήν φορείς νοημάτων; Για ποιο λόγο είναι τόσο ευκολότερο να εφεύρεις ένα όνομα και να το χρησιμοποιήσεις, παρά οποιοδήποτε άλλο είδος λέξης; Μήπως επειδή το μόνο πράγμα που πρέπει να φροντίσει κανείς όταν θέλει να εφεύρει ένα κύριο όνομα είναι να το συνδέσει με κάποιο (μοναδικό) αντικείμενο, ενώ για να εφεύρει οποιοδήποτε άλλο είδος λέξης χρειάζεται να της δώσει κάποιο νόημα; (Δίδαγμα: προσέξτε την αντίθεση ανάμεσα στην πραγματική «χρήση» και το «νόημα».)¹ Καταλύει κανείς κανένα κανόνα όταν φωνάζει το σκύλο του «Ναπολέοντα»; Και ποιον κανόνα; Μπορεί κανείς να τον καθορίσει; Μπορεί κανείς να σχηματίσει έναν ιδιαίτερο κανόνα που να ορίζει τη χρήση κάποιου συγκεκριμένου ονόματος;

Ας υποθέσουμε ότι το ιδιαίτερο νόημα του ονόματος «Σωκράτης» είναι «η χρήση του ονόματος Σωκράτης» για ν' αναφέρεται στον «Σωκράτη». Αλλά κατ' αρχάς ο Σωκράτης είναι νεκρός, επομένως δεν μπορώ να ανταποκριθώ στον κανόνα, και το όνομα «Σωκράτης» δεν έχει νόημα. (Αλλά δεν έχει; Θα ήταν λογικό να πω ότι δεν έχει ή δε θα έχει;) Και ακόμα σε ποιον Σωκράτη θα έπρεπε να αναφερθώ απ' όλη τη μεγάλη λίστα των ανθρώπων που ονομάζονται έτσι – στο δάσκαλο του Πλάτωνα, στον ξάδερφό μου κ.λπ.;

Ας προσπαθήσουμε ξανά. Υποθέστε ότι κάποιος λέει ότι το ιδιαίτερο νόημα του ονόματος «Σωκράτης» είναι τ' όνομα του Σωκράτη. Αλλά αυτό είναι απλώς ένας άλλος τρόπος για να διατυπώσει κανείς το προηγούμενο επιχείρημα, αφού μπορούμε πάντα να ρωτήσουμε: Ποιος Σωκράτης; – ο δάσκαλος του Πλάτωνα; ο ξάδελφός μου; κ.λπ. Από την άλλη πλευρά αυτό που μαθαίνουμε είναι ότι το ιδιαίτερο νόημα ενός ονόματος είναι ένα όνομα, και η ερώτηση τώρα γίνεται, *τίος* το όνομα; Αν είναι τ' όνομα κάποιου άλλου, δεν μπορεί να είναι η απάντηση. Αν είναι τ' όνομα του ίδιου (δηλαδή το νόημα του «Σωκράτης» είναι το «Σωκράτης»), επίσης δεν απαντά καθόλου, γιατί είναι μια τετριμμένη ταυτολογία. Αλλά δίνοντας κανείς το νόημα μιας λέξης, δίνει μια πληροφορία. Επομένως δεν μπορεί να ερμηνευτεί μια λέξη με τη βοήθεια μιας άλλης λέξης και *a fortiori* της ίδιας. Δεν αρκεί να δώσουμε ένα συνώνυμό της, χρειάζεται να δοθούν οι κανόνες ή οι τρόποι που να εξηγούν τη χρησιμοποίηση της λέξης (παρ' όλο που χρησιμοποιούμε την έκφραση «εξηγώ το νόμο του X» εννοώντας ότι «δίνω ένα σύνολο λέξεων», ιδιαίτερα, αν όχι αποκλειστικά, όταν ρωτάμε «ποιο είναι το νόημα του X;», «τι θέλει να πει το X;», όπου το X είναι μια ξένη (ή άγνωστη) λέξη και αυτό που πραγματικά ζητάμε είναι ένα συνώνυμο. Αλλά η αντίρρησή μου σ' αυτό το σημείο δεν είναι γραμματικής φύσης. Αυτό που αρνούμαι δεν είναι ότι *δε λέμε* ή ότι *δεν είναι σωστό να λέμε* τα παραπάνω, αλλά ότι το νόημα

μιας λέξης είναι μια λεκτική ξανά απάντηση, ότι είναι γλωσσικό, ότι το να «εξηγήσεις το νόημα του X» σημαίνει πάντα ή σε τελευταία ανάλυση να δώσεις ένα συνώνυμο, μια σύντμηση κ.λπ.

Επίσης, μπορούμε να δώσουμε τον *ορισμό* ενός ονόματος; Αυτό είναι που προσπάθησα να κάνω και απέτυχα. Γιατί όταν αναγνωρίζουμε έναν ήχο που ακούμε, δε ζητάμε έναν ορισμό γι' αυτόν αλλά για την πηγή του – αν δεν ξέρουμε την πηγή προσωπικά και ξέρουμε ότι ο ήχος είναι ένα (άμεσο) όνομα. Ρωτάμε, ποιος είναι αυτός; ποιος είναι ο Ζαπάτα; Όχι ποιο είναι το νόημα του «Ζαπάτα». Ο λόγος είναι ότι δε ζητάμε τον ορισμό της λέξης «Ζαπάτα». Δεν έχει νόημα να ζητήσουμε κάτι τέτοιο. Λέγοντας στον Α, «αυτός είναι ο Ζαπάτα», δε δίνουμε τον ορισμό του «Ζαπάτα» δείχνοντάς τον, αλλά αναφερόμενοι σ' αυτόν που λέγεται Ζαπάτα, προσδιορίζουμε τον Ζαπάτα, δίνουμε στον Α τη δυνατότητα να γνωρίσει τον Ζαπάτα, συστήνομε στον Α τον Ζαπάτα, αυτόν που λέγεται Ζαπάτα, και όχι μια έννοια. Αντίθετα αν δώσει κανείς τον ορισμό της λέξης «τραπέζι» δείχνοντας ένα τραπέζι, δεν βοηθάει κανέναν να γνωρίσει το αντικείμενο. Το γνωρίζει ήδη, και/ή δεν τον ενδιαφέρει να το μάθει. Αυτό που τον ενδιαφέρει και θέλει να «γνωρίσει» είναι η έννοια μιας λέξης (να την εννοήσει) ή απλώς να μάθει πώς να χρησιμοποιεί μια λέξη όπως χρησιμοποιείται σωστά σε μια συντεταγμένη γλώσσα.

(Η σωκρατική αναζήτηση των ορισμών είναι μια έμφαση στη γνώση της γλώσσας, έτσι ώστε το περίφημο ρητό «Γνώθι σαυτόν» να σημαίνει: κατάλαβε τους κανόνες που κυβερνούν τη χρήση των (κλειδιών) λέξεων που χρησιμοποιείς κάθε φορά, αντί να αρκείσαι να τις αποδίδεις σωστά στα αντικείμενα σύμφωνα απλώς με αυτούς τους κανόνες.)

2.2. Μερικοί πιστεύουν ότι όταν η λέξη «X» είναι όνομα, το νόημα του «X» είναι αυτό που λέγεται «X». Αυτή η ά-

ποψη οδηγεί στο εξής συμπέρασμα. Αν δεχθείς ότι το νόημα του «Αϊζενχάουερ» είναι το «Αϊζενχάουερ», είναι σαν να υποθέτεις ότι όποτε κάποιος κοιτάει, αγγίζει, γνωρίζει, γεύεται, ακούει, σπρώχνει, τραβάει, φιλάει, τον Αϊζενχάουερ, τα κάνει όλα αυτά σε ένα νόημα, ότι μόλις ο Αϊζενχάουερ πεθάνει, θα πεθάνει επίσης και το νόημα του ονόματος ή θα χάσει τη σημασία του. Αλλά εν πάση περιπτώσει κανένα από αυτά δεν είναι γραμματικά σωστό. Το «νόημα» ή «ένα νόημα» δεν αντιστοιχεί στην ίδια πρόταση με «σπρώξιμο», «τράβηγμα», «φίλημα», «θανάτωση», και άλλα τέτοια ουσιαστικά που περιγράφουν συγκεκριμένες φυσικές καταστάσεις. (Μπορεί κανείς να έχει αντιρρήσεις σ' αυτό το σημείο, όπως ο συνάδελφός μου καθηγητής E.M. Adams, που είπε ότι αυτού του είδους η διάσπαση εναντιώνεται με την προηγούμενη θέση μου, στην οποία υποστήριζα ότι το νόημα μιας λέξης είναι ο κανόνας (ή οι κανόνες) που καθορίζουν τη χρήση της, και προβάλλει το επιχείρημα ότι είναι παράλογο να μιλάμε για τη διάσπαση ενός νοήματος (που η θέση μου απέναντι στο νόημα θ' ανάγκαζε κάποιον να κάνει) εφόσον είναι σωστό ν' αναφερθούμε στη διάσπαση ενός κανόνα. Αλλά πρώτα απ' όλα αυτό δεν είναι τόσο παράλογο όσο το να πρέπει να πούμε ότι όταν κάποιος κάνει έρωτα με τη Ρίτα Χέυγουορθ κάνει έρωτα μ' ένα νόημα. Ωστόσο οποιαδήποτε βάση και αν έχει μια τέτοια κριτική θα μπορούσε να προκαλείται από μια εσωτερική αντίδραση. Θέλω να πω, ότι ο λόγος που η φράση «διάσπαση ενός νοήματος» ακούγεται (ψυχολογικά) παράλογη θα μπορούσε να είναι μια ασυνείδητη μετάβαση από την «αφηρημένη» χρήση του «διασπώ» στη «συγκεκριμένη». Όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη σε σχέση με κανόνες και νόμους (αφηρημένη χρήση), δεν τη χρησιμοποιούμε όπως όταν τη συσχετίζουμε με υλικά αντικείμενα (συγκεκριμένη χρήση). Αυτό που υποστηρίζω είναι, δηλαδή, ότι η διάσπαση μιας έννοιας ακούγεται παράλογη, πριν απ' όλα γιατί ασυνείδητα νομίζουμε ότι έχουμε ή αντιδρούμε σαν να είχαμε να κάνουμε με τη συγκεκριμένη

χρήση του «διασπώ», ενώ απ' όσο καταλαβαίνω δεν είναι έτσι. Αυτό αν είναι αλήθεια είναι πολύ σημαντικό, γιατί δε νομίζω ότι οι αποκαλούμενοι «Θεωρητικοί του νοήματος», μπορούν να αποφύγουν τις παράλογες συνέπειες της θέσης τους, το ίδιο εύκολα.

Άλλες επιπτώσεις της αναφερόμενης άποψης είναι ότι θα έκανε την ιστορία κυριολεκτικά μία παράλογη και άπιαστη επιχείρηση, και οι ιστορικοί θα γίνονταν μια ομάδα ανθρώπων που θα συζητούσαν τον περισσότερο καιρό βλακείες. Και ακόμα θα στερούσε τα ονόματα των μυθιστορημάτων από κάθε νόημα ή αλλιώς θα έπρεπε να δημιουργήσει (όπως και έκανε) ένα (μυθιστορηματικό!) «επίπεδο πραγματικότητας», ώστε να αντιμετωπίσει «το νόημα των ονομάτων της λογοτεχνίας», αφού είναι φανερό ότι αυτά τα ονόματα δεν προτίθενται καν να αναφερθούν σε οτιδήποτε υπάρχει στη φύση — από κει άλλωστε ξεκινά το ιδιότυπο χαρακτηριστικό τους.

Αυτή η άποψη του «νοήματος των ονομάτων» θα μπορούσε να οφείλεται στη λανθασμένη επίδραση που έχει η (συνηθισμένη) χρήση του «σημαίνει» στους υποστηρικτές της. Σύμφωνα με αυτή έχουμε την πρόταση «'Σωκράτης' σημαίνει Σωκράτης». Ίσως αντί για το ρήμα «σημαίνει» χρησιμοποιούν στην πραγματικότητα το όνομα «σημασία», χωρίς να αντιλαμβάνονται ότι η δημιουργούμενη πρόταση είναι διαφορετική από την αρχική, ότι το να κάνουμε το «σημαίνει», «σημασία» δεν είναι πάντα επιτρεπτό. Ίσως κάνουν το λάθος να νομίζουν ότι όλες οι χρήσεις της λέξης «σημασία» είναι απλώς γραμματικές παραλλαγές της λέξης «σημαίνει». Αλλά και αν ακόμα παραδεχτούμε ότι είναι γραμματικά σωστό να πούμε ότι «'Σωκράτης' σημαίνει Σωκράτης» (εφόσον το «σημαίνει» εδώ δεν αντικαθιστά παρά το «ονομάζει»), δεν είναι γραμματικά σωστό να πούμε ότι το νόημα, η σημασία του ονόματος «Σωκράτης» είναι ο Σωκράτης. Αν αυτοί οι άνθρωποι είχαν παρατηρήσει ότι η πρόταση «'Σωκράτης' σημαίνει Σωκράτης» είναι ίδια με την πρόταση «Σωκράτης είναι το όνομα

του Σωκράτη», πιθανώς δε θα είχαν ταυτίσει το νόημα ενός ονόματος με τον κάτοχό του. Γιατί όταν λέμε ότι το «X» είναι το όνομα (ονομάζει) του Ψ δεν εννοούμε ότι η σημασία του «X» είναι Ψ, αλλά ότι το όνομα του Ψ είναι «X».

Ούτε η πρόταση «'Ιάσων' σημαίνει 'Jason'» (στα αγγλικά ή γαλλικά, ανάλογα με την τοποθέτηση του τόνου και την προφορά του s) είναι ίδια με την πρόταση «η σημασία (νόημα) του 'Ιάσων' είναι 'Jason'». Το «'Ιάσων' σημαίνει 'Jason'» μας λέει απλώς ότι οι δύο (ή τρεις) λέξεις είναι συνώνυμα και με το να δώσουμε ένα συνώνυμο του X δεν αποδίδουμε τη σημασία (το νόημα) του.

Είναι αξιοσημείωτο ότι τα συνώνυμα ονόματα μπορούν να ανήκουν (i) στην ίδια γλώσσα, π.χ. «Αποσπερίτης» και «Αυγερινός», «Κικέρων» και «Τούλυ» ή (ii) σε διαφορετικές, π.χ. «Ιάσων» και «Jason» ή (για να αποφύγουμε κάθε παρανόηση) «Jean» (γαλλικά) και «John» (αγγλικά). Συμπτωματικά στο (i) είναι σωστό (συνηθισμένο) να χρησιμοποιούμε το «είναι» ή «είναι το ίδιο» μάλλον, παρά το «σημαίνει» όπως κάνουμε στο (ii) όπου λέμε ότι το «Jean» σημαίνει «John», «Ιάσων» σημαίνει «Jason» κ.λπ. Η συνωνυμία σε περιπτώσεις όπως το (i) είναι ταυτότητα και υπάρχει η δυνατότητα της εναλλακτικής χρήσης οποιουδήποτε από τα δύο συνώνυμα λόγω της ύπαρξης κοινού σημείου αναφοράς: είναι σημαντική — πραγματική συνωνυμία. Ενώ σε περιπτώσεις του (ii) είναι μάλλον αντιστοιχία, παρά ταυτότητα ή εναλλακτική χρησιμοποίηση, και είναι και συντακτικά σωστό, εφόσον δε χρειάζεται να υπάρχει κοινό σημείο αναφοράς, να χρησιμοποιούμε το σημαίνει. Είναι το είδος της συνωνυμίας ή αντιστοιχίας που ισχύει για τα γράμματα διαφορετικών αλφαβήτων, π.χ. 'α' και 'a'. Ο Πλάτων στον *Κρατύλο* χειρίζεται τα ονόματα σαν περιγραφές, έτσι που αν ένα όνομα σημαίνει «X» και ο επωνομαζόμενος δεν είναι X, τ' όνομα είναι λάθος δοσμένο. Ωστόσο το αν ή όχι ο Πλάτων (ή ο Quine) έχουν άδικο στο να χρησιμοποιούν τα ονόματα ως περιγραφές και όχι ως

ετικέτες, το έχω ήδη συζητήσει. Αυτό που προσπαθώ να τονίσω, και ανακατεύω τον Πλάτωνα εδώ, είναι η χρησιμοποίηση του «σημαίνει» σε τέτοια πλαίσια όπως, «Ορέστης» σημαίνει «Ορειβάτης» (Ο Πλάτων μετά λέει ότι το «Ορέστης» σωστά δόθηκε στο γιο του Αγαμέμνονα που ήταν αντιπροσωπευτικός τύπος ορειβάτη.) Αυτή η χρήση του «σημαίνει» είναι σωστή, αλλά αναφέρεται σε μία λέξη όχι qua όνομα, αλλά qua προ-όνομα. Σχετίζεται με την ετυμολογία μιας λέξης που πιθανότατα έγινε κατόπιν κύριο όνομα. Σχετίζεται με την ιστορία του προ-ονόματος της λέξης «ορέστης», που στα αρχαία ελληνικά σημαίνει «ορειβάτης». Εξάλλου είναι φανερά άτοπο να πούμε ότι το νόημα του κύριου ονόματος «Ορέστης» είναι «ορειβάτης». Αυτό είναι το νόημα του προσηγορικού ονόματος «ορέστης».

Προσέξτε ακόμα ότι ο απρόσεκτος φιλόσοφος θα μπορούσε να ξεφύγει από τη σωστή (με τη συντακτική έννοια) παρατήρηση ότι η φράση «ένα όνομα σημαίνει τον κάτοχό του» είναι ίδια με τη φράση «τον ονομάζει», στη λανθασμένη άποψη ότι όταν σημαίνεις (εννοείς) κάτι το ονομάζεις: μπορείς απλώς να το σκέφτεσαι όπως στη φράση «Εννοούσα αυτόν».

Υπάρχει επίσης κι η εξής συντακτική παγίδα: να μπερδέψουμε το «ονομάζω» με το «δίνω ένα όνομα». Το δεύτερο είναι η βάφτιση ή κάτι ανάλογο, αλλά το πρώτο δεν είναι απαραίτητα κάτι τέτοιο, μπορεί απλώς να φωνάζουμε κάποιον με τ' όνομά του, να χρησιμοποιούμε ένα όνομα που ήδη υπάρχει ή έχει δοθεί σε κάποιον. Θέλοντας ν' αναφερθούμε σ' αυτόν, να τραβήξουμε σ' αυτόν την προσοχή κάποιου, και τότε να τον περιγράψουμε, να μιλήσουμε γι' αυτόν κ.λπ.

Η παραπάνω άποψη για το «νόημα των ονομάτων» φαίνεται να βγαίνει όχι μόνο από κακή χρήση της γραμματικής ή από λάθος υποθέσεις βγαλμένες από λεκτικές ομοιότητες ή από σύγχυση του νοήματος με την ονομασία ή τον ονομαζόμενο, αλλά ίσως ακόμα και από τη σύγχυση ανά-

μεσα στα κύρια ονόματα των μυθιστορημάτων και στα κύρια ονόματα της ιστορίας και της ζωής ή από την εντύπωση ότι όλα τα κύρια ονόματα έχουν ίδια λειτουργικότητα ή, τέλος, από μία προσπάθεια δημιουργίας μιας ενιαίας θεωρίας για τη λειτουργία και το «νόημα» των κυρίων ονομάτων.

2.3. Ο Frege και όλοι όσοι χρησιμοποιούν το παράδειγμά του για τον «Αυγερινό» και τον «Αποσπερίτη» εμφανίζονται να βάζουν διαφορετικό νόημα σ' αυτά τα ονόματα (αν και αυτό στο οποίο αναφέρονται τα δύο ονόματα είναι το ίδιο). Έτσι ο Quine γράφει ότι τα δύο ονόματα «δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι έχουν το ίδιο νόημα (σημασία)». Υποστηρίζοντας ότι «αλλιώς αυτός ο Βαβυλώνιος» (που συμπέρανε ότι το βραδινό άστρο είναι ίδιο με το πρωινό) «θα μπορούσε να εγκαταλείψει τις παρατηρήσεις του και να αρχίσει να ασχολείται μόνο με το νόημα των λέξεών του. Τα ονόματα τότε, αφού είναι διαφορετικά το ένα από το άλλο, πρέπει να είναι διαφορετικά και από το επονομαζόμενο αντικείμενο, που είναι το ίδιο και στις δύο περιπτώσεις». Ο Quine αποδίδει τη διαφορά ανάμεσα στα δύο ονόματα στο ότι *έχουν* κάτι διαφορετικό. Αυτό που θα έπρεπε να είχε καταλάβει είναι ότι όταν οι Βαβυλώνιοι είπαν για πρώτη φορά: «το βραδινό άστρο είναι το πρωινό» ή το «βραδινό και το πρωινό άστρο είναι το ίδιο», ήθελαν να πουν ότι αυτοί είχαν κάνει λάθος, ότι *νόμιζαν* ότι είχαν μπροστά τους δύο πράγματα, ενώ όλο τον καιρό είχαν μόνο ένα. Τα δύο ονόματα διαφέρουν, όχι γιατί υπάρχει κάτι διαφορετικό σ' αυτά ή γύρω απ' αυτά που τα κάνει διαφορετικά, αλλά γιατί αυτοί που τα χρησιμοποιούσαν είχαν την πρόθεση ν' αναφερθούν με αυτά σε διαφορετικά πράγματα. Και όταν ανακάλυψαν ότι χρησιμοποιούσαν τους δύο όρους για να αναφερθούν στο ίδιο πράγμα, συμπέραναν ότι οι **ΙΔΙΟΙ** έκαναν λάθος. Η διαφορά βρίσκεται στη σκέψη αυτών που χρησιμοποιούν τους δύο όρους. Αν υπάρχει διαφορά στα δύο ονόματα, δεν οφείλεται στο ότι

έχουν διαφορετικό «νόημα» αλλά διαφορετικά φυσικά «χαρακτηριστικά» ότι το ένα περιέχει τη λέξη «βραδινό» και το άλλο τη λέξη «πρωινό» πριν από τη λέξη «άστρο». Όμως η διαφορά που ο Quine (όπως και ο Frege) θέλουν να βρουν δε βρίσκεται στα ίδια τα ονόματα, αλλά στα κεφάλια αυτών που αρχικά τα χρησιμοποίησαν.

Ας κοιτάξουμε τώρα την προσπάθεια του Quine να «φτιάξει» τα ονόματα περιγραφικές φράσεις ή την παρομοίωση που έκανε ο Russell ανάμεσα στα ονόματα και στις δεικτικές αντωνυμίες. Και οι τρεις απόψεις στηρίζονται στην υπόθεση ότι η ονομασία και το νόημα πάνε μαζί. Δε θέλω να υποδείξω ότι ο Quine δέχεται την αναφερθείσα άποψη του «νοήματος των ονομάτων» (παρ' όλο που είναι γνωστό ότι ο Russell την αποδέχεται), αλλά απλώς ότι προσυπογράφει την παραπάνω σύνδεση. Απ' αυτό βγαίνει η επιχειρηματολογία του πάνω στα διαφορετικά νοήματα του «Αποσπερίτη» και του «Αυγερινού» και στη μετατροπή των ονομάτων σε περιγραφικές φράσεις, γιατί φυσικά είναι σωστό να ζητήσει κάποιος το νόημα της φράσης, π.χ. «νυν μονάρχης της Ιαπωνίας» όπως και των δεικτικών (αντωνυμιών), όπως έκανε ο Russell. Αλλά δε θα μπορούσαν να είναι τα ονόματα ολότελα διαφορετικό είδος γλωσσικών «πραγμάτων»; Δε θα μπορούσαν να είναι οι συνδυαστικοί κρίκοι ανάμεσα στο «χώρο του νοήματος» και σ' αυτόν το χώρο που δεν έχει νόημα, αντί να θεωρούμε ότι κατοικούν εντός του πρώτου;

Στις ενότητες 1.1 και 2.1 προσπάθησα να δείξω ότι τα ονόματα δεν κάνουν την ίδια δουλειά με τις περιγραφές και ότι δεν υπάρχει «ορισμός» ενός ονόματος. Θα τελειώσω τώρα τη συζήτηση αυτή εκφράζοντας άλλη μία αμφιβολία για την πιθανότητα να συνδέονται «το νόημα και το όνομα» (οτιδήποτε και αν μπορεί να είναι αυτό).

2.4. Παρατηρήστε πρώτα ότι ζητάμε το νόημα ενός ονόματος στην περίπτωση μόνο που δεν ξέρουμε ότι είναι όνομα, στην περίπτωση που δεν καταλάβαμε τι ακριβώς εί-

ναι. Μόλις συνειδητοποιήσαμε ή μάθαμε ότι είναι όνομα, ρωτάμε για τον κάτοχό του. Δεν προσπαθούμε πια να μάθουμε, «Ποιο είναι το νόημα του ονόματος 'Ρώμη';», αλλά «τι (ποια) είναι η Ρώμη;», «ποιο είναι το νόημα του ονόματος 'Ακρόπολη';», αλλά «τι (ποια) είναι η Ακρόπολη;», δε ρωτάμε «έχει το όνομα 'Αϊζενχάουερ' κανένα νόημα;», αλλά «ποιος (τι) είναι ο Αϊζενχάουερ;». Η, ακόμα, ξέροντας ότι το «Ναπολέων» είναι όνομα, είναι σωστό να ρωτήσουμε «ποιον (τι) ονομάζει το όνομα 'Ναπολέων';» και όχι «ποιο είναι το νόημα του 'Ναπολέων';», «ποια σημασία έχει το 'Ναπολέων';», «τι σημαίνει 'Ναπολέων';», εκτός φυσικά αν η λέξη «σημαίνει» αντικαθιστά εδώ («χρησιμοποιείται για) αναφέρεται στον», οπότε ισοδυναμεί με τη λέξη «ονομάζει».

(Παραλληλισμός: προσδιορίζοντας μία λέξη δείχνοντας συγχρόνως το αντικείμενο στο οποίο αναφέρεται, π.χ. τη λέξη «καρέκλα», η σωστή απάντηση στο ερώτημα «τι σημαίνει 'καρέκλα';», «ποιο είναι το νόημα της λέξης 'καρέκλα';» δεν είναι «αυτό — δείχνοντας προς την κατεύθυνση μιας καρέκλας — είναι το νόημα της λέξης 'καρέκλα'», αλλά «αυτό είναι μια καρέκλα».)

Ίσως όλων αυτών η αξία να περιορίζεται στη γραμματική (ότι το «σημασία» «έχει σημασία» κ.λπ. δεν πάνε με το «Σωκράτης», «Πλάτων», «Αβραάμ», «Ροβέρτος» κ.λπ.). Από την άλλη πλευρά ίσως να μη συζητάω μόνο για γραμματικά ή συντακτικά σφάλματα. Οπωσδήποτε αν θελήσουμε ν' αποφύγουμε να αποκαλούμε χάιδεμα ή εκτέλεση ενός νοήματος το να χαϊδεύουμε ή να εκτελούμε έναν άνθρωπο ή αν θέλουμε ν' αποφύγουμε να εφευρίσκουμε τα μυθιστορηματικά ονόματα (σαν να *βολεύουμε* έτσι τίποτα ή σαν να ένιωθαν τα ονόματα άσχημα χωρίς την αναφερθείσα θεωρία) είναι πολύ πιο επωφελές και οπωσδήποτε όχι τόσο ριψοκίνδυνο να ακολουθούμε τον κοινότοπο τρόπο ομιλίας και να μη συνδέουμε τα ονόματα με «νόημα». *Μην αναζητάτε το νόημα των ονομάτων, ρωτήστε για τη λειτουργικότητά τους* (αλλά φυσικά και τα σφουριά έχουν λειτουργ-

γικότητα).

1. Όταν χρησιμοποιούμε ένα κύριο όνομα για να αναφερθούμε σε κάτι που ποτέ πριν δεν έχει αναφερθεί, δε λέμε ότι αλλάζουμε το νόημά (του) ή ότι δίνουμε ένα καινούριο νόημα σε μια παλιά λέξη (όνομα). Από την άλλη πλευρά περιγράφουμε έτσι παρόμοιες καταστάσεις για άλλα είδη λέξεων: λέμε ότι αλλάζουμε το νόημα της λέξης «καρέκλα» αν αποφασίσουμε να τη χρησιμοποιήσουμε αναφερόμενοι σε οδοντογλυφίδες.

«Function & meaning of names», *Theoria, A Swedish Journal of Philosophy & Psychology*, vol. XXII, 1956. Το κείμενο είναι μια ελαφρώς αλλαγμένη επανέκδοση ενός δοκίμιου που διαβάστηκε στη Southern Society for Philosophy and Psychology στις 16 Απριλίου του 1954 στην Ατλάντα της Τζώρτζια, Η.Π.Α.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Αγριππίνος (ο Στωικός) 112
Αλέξανδρος 22, 24, 25
Αντισθένης 37
Αρίστιππος ο Κυρηναίος 34
Αριστοτέλης 23, 69, 91, 95, 105, 115, 120
Αυρήλιος Μάρκος 36.93
Βίτγκενσταϊν, Λ. (Wittgenstein, L.J.) 28, 67
Βίων 36
Βουδιστές 105
Γουέδερμεν (Weathermen) 28
Δημόκριτος 95
Δημόναξ 29, 35
Διογένης ο Κυνικός 19, 22-25, 28-38, 53, 94, 107
Διογένης Λαέρτιος 25, 28, 29, 30, 34, 36, 38
Διόδωρος ο Κρόνος 31, 69
Διονύσιος 34
Δίων ο Χρυσόστομος 24, 25, 27, 28, 29, 33
Έλριχ, Πωλ 50, 54
Επίκουρος 23, 34, 105
Επίκτητος, 28, 29, 30, 35, 36, 37, 52, 53, 62, 93 κ.ε.
Εσκιμώοι 54
Ευκλείδης 69
Ευριπίδης 98
Ζήνων ο Ελεάτης 68, 69
Ζήνων ο Κιτιεύς 27, 28, 2', 30, 32, 35
Ηγησίας 30, 52, 93, 96
Ηράκλειτος 98, 108
Ηρακλής 18
Θορώ (Thoreau, H.D.) 96, 112
Ιησούς 35, 42
Ινδιάνοι, 26, 48
Ιουλιανός 36
Ιπαρχία, 24, 31
Καζαντζάκης, Νίκος 23, 38
Καντ, Ι. (Kant, Immanuel) 96, 115
Κάρμαϊκλ, Στόκλεϋ (Carmichael, St.) 48
Κέννεντυ, αδελφός 53
Κερκιδάς 30
Κικέρων 30
Κλήβερ, Έλντριτζ (Cleaver, E.) 19
Κον-Μπεντίτ, Ντάνιελ (Cohn-Bendit, D.) 19
Κράσσερ, Πωλ (Crassner, P.) 20
Κράτης 24, 25, 28, 29, 31, 35
Λάιμπνιτς (Leibniz, G.W.) 70
Λαΐς 34
Λακώδης ο Ακαδημεικός 111
Λουκάσιεβιτς 69
Λουκιανός 29, 35
Μάλθους, Τ. (Malthus, T.R.) 44
Μάρκος Αυρήλιος, βλ. Αυρήλιος Μάρκος
Μαρξ, Καρλ. (Marx, K.) 28, 68
Μένιππος 36
Μια Γη Μόνο 45
Μουρ, Τζ. Ε. (Moore, G.E.) 25, 38, 91
Νηλλ, Α.Σ. (Neill, A.S.) 29
Νικίων 36
Νταιίβις, Άντζελα (Davies, A.) 64
Ντανταϊσμός 27
Ντιούι, Τζων (Dewey, J.) 21
Ξενοφών 34, 95
Παρμενίδης 68
Περεγρίνος 35
Περς, Μπέντζαμιν (Peirce, B.) 69,70
Πλάτων 19, 25, 33, 46, 68, 95, 105, 114, 127, 128
Πλούταρχος 29
Πουριτανοί 48
Πτολεμαίος Β' 30, 96
Πύρρων 19, 67
Ράσσελλ, Μπέρτραντ (Russell, B.) 33, 68, 70, 130
Ριστ, Τζ (Rist, J.M.) 30, 38
Ρούμπιν, Τζέρρυ (Rubin, J.) 20, 21, 26, 28, 29, 33
Σαρτρ, Ζ.Π. (Sartre, J.P.) 38, 59, 60
Σενέκας 30, 52, 65, 94
Σέξτος Εμπειρικός 32
Σοπενχάουερ, Αρτ. (Schopenhauer, A.) 95, 96
Σπινόζα (Spinoza) 95
Συνέσιος 28
Σωκράτης 18, 19, 27, 30, 33, 34, 53, 69, 94, 95, 101
Τζέφφερσον, Τόμας (Jefferson, T.) 21

Φίλων ο Μεγαρεύς 68, 69
Φρομ, Έριχ (Fromm, E.) 59
Φρόυντ, Σιγκμ. (Freud, S.) 46, 64, 80, 88, 96
Φρόνη 34
Χέγκελ (Hegel, G.W.F.) 68
Χέυντεν, Τομ (Hayden, T.) 19, 26, 33
Χιουμ, Ντ. (Hume, David) 67, 68
Χόφμαν, Άμπυ (Hoffman, A.) 19, 21, 53
Χρόσιππος 32, 70
Ωριγένης 111
Adams, E.M. 125
Bentham 115
Dudley, D.R. 38

Faith of a Heretic (W. Kaufmann) 92
Frege, Cottlob 129, 130
Hair 27
Nagel, T. 115
New Essays on Philosophical Theory (A. Flew & A. MacIntyre) 85
Occam 91
Passmore, J. 85
Population Bomb, The 50
Pursuit of Loneliness 47
Quine 119, 121, 127, 129, 130
Rights in Conflict 26

Την εποχή που ο Αλέξανδρος (μαθητής του Αριστοτέλη) ξεκινούσε να κατακτήσει τον τότε γνωστό κόσμο, ο σύγχρονός του Κυνικός Διογένης έδειχνε τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να νικήσουν τους φόβους τους και να ελέγξουν τις επιθυμίες τους.

Οι Κυνικοί, «εχθροί της παράδοσης» και κήρυκες νέων ιδεών, αμφισβητούσαν προκλητικά, με την εμφάνιση, την ελευθεροστομία και τις διδασκαλίες τους τις θεμελιώδεις αξίες της ελληνικής κοινωνίας. Με τη σκληρή κριτική τους και την έμπρακτη περιφρόνησή τους απέναντι στην εξουσία, τη δύναμη, το χρήμα, την κοινωνική θέση, την ωραία εμφάνιση και τις παντός είδους συμβατικότητες της κοινωνίας στάθηκαν οι πρόδρομοι των χίππηδων και των διάφορων περιθωριακών», εναλλακτικών, ακόμη και οικολογικών κινημάτων της εποχής μας.

Για τους Κυνικούς, όπως και για τους Στωικούς, ο άνθρωπος φέρει εντός του τους παράγοντες της ευδαιμονίας του, και εξαρτάται από τον ίδιο και τη θέλησή του να βαδίσει το δρόμο που οδηγεί προς αυτή. Και σ' αυτό ακριβώς, σημειώνει ο ΤΖΑΙΗΣΟΝ ΞΕΝΑΚΗΣ, συνίσταται η ελευθερία μας: ο άνθρωπος μπορεί να φτιάξει τον εαυτό του. *Δεν είμαστε το σώμα, το φύλο, η εθνικότητα, το επάγγελμά μας, είμαστε αυτό που θα αποφασίσουμε εμείς ότι είμαστε.* Δε χρειάζεται να ταυτιζόμαστε με πρόσωπα ή πράγματα («έχω, αλλ' ουκ έχομαι» — Αρίστιππος). Μπορούμε να ζήσουμε τη ζωή μας ως περαστικοί, όπως έλεγε ο Επίκτητος. Να ταξιδεύσουμε χωρίς αποσκευές, να ζήσουμε χωρίς αποσκευές.

Αλλά ο ΤΖΑΙΗΣΟΝ ΞΕΝΑΚΗΣ οδηγεί αυτή την τουριστική θεώρηση της ζωής ως τις ακρότατες συνέπειές της. Αν η ζωή είναι ανυπόφορη, υπάρχει πάντα η λύση της αυτοκτονίας. Η ζωή είναι σαν το παιχνίδι, που τα παιδιά μόλις το βαρεθούν, το αφήνουν στη μέση και φεύγουν.

Πνεύμα ανήσυχο και ανεξάρτητο ο ΤΖΑΙΗΣΟΝ ΞΕΝΑΚΗΣ, στη διδασκαλία του και στο έργο του, όπως και στα οκτώ άρθρα που ο ίδιος επέλεξε να μεταφραστούν και να εκδοθούν στον παρόντα τόμο, δεν αποδέχεται εκ προοιμίου κανένα καθγιασμένο δόγμα ή αρχή. Για τον ΤΖΑΙΗΣΟΝ ΞΕΝΑΚΗ, η φιλοσοφία έπρεπε να είναι αδέσμευτη και περιπετειώδης — ένα παιχνίδι μέσα στο αβέβαιο σύμπαν.